

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНЧЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.12:111

**ДИСЕРТАЦІЯ
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН**

08 «Право»

081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. О. Панченко**

Науковий керівник – **Савайда Олена Іванівна,**

кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Панченко О. О. Верховенство права як соціокультурний феномен. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2023.

Зазначено, що, вивчаючи будь-який соціокультурний феномен, доречним є аналіз історичних та методологічних витоків конкретного явища, дослідження генезису його становлення, функціонування тощо. Це, безперечно, стосується права не тільки як інструментального чинника, головною функцією якого є регулювання суспільних відносин державною владою, а й як самодостатнього феномена, важливого засобу суспільного розвитку, невід’ємного елемента культурного універсуму. Зазначено, що соціальні перетворення та активні демократичні процеси у всіх сферах суспільного життя сприяли інтеграції різних типів праворозуміння, зумовлювали оновлення методологічних підходів до визначення сутності, змісту, форм існування права, спонукали до перегляду важливих правових цінностей. Наголошено, що примітним фактом збагачення вітчизняної теорії права є якісне відродження концепцій природного права.

Природно-правова теорія ґрунтується на розумінні права як системи загальнообов’язкових, усвідомлених суспільством понять про право, про обов’язки громадян, їх відповідальність, що основані на принципах справедливості, свободи та формальної рівності. В основі цієї концепції лежить розуміння права як панування норми вищого порядку, яка споріднена людському розуму, вищій божественній сутності людського буття.

Зазначено, що у працях такого мислителя, як І. Кант, розвинуто особливий гуманістичний потенціал теорії природного права. Онтологічно-теологічний підхід до з’ясування сутності права як соціальної системи, який обстоювали з позиції метафізики І. Кант та Г. Гегель, був пов’язаний головно із людиною, з

визнанням її свободної волі. На їх концепції ґрунтувалися подальші природно-правові вчення, зокрема і сучасні. Указано, що І. Кант, основууючись на етиці, розкривав питання про природу і сутність особистості. Він намагався поєднати їх із правовими основами буття людини. Зазначено, що, на думку філософа, людина повинна оцінювати свої рішення та вчинки, враховуючи свободу та самоцінність інших людей. І. Кант уважав одним із найвищих обов'язків людини повагу до права інших.

Наголошено, що розглядуване поняття «верховенство права» наповнюється реальним змістом, якщо визначальний його елемент (складник) – право – розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим паче її знаряддя, а як соціальний феномен, що має глибоке коріння у світовій і національній культурі, духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності, як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, формальна рівність, гуманізм. Саме у природно-правовій доктрині право розглядається як соціальне явище, надбання спеціальної культури суспільства.

Вказано, що кожна концепція, яка обґрунтовується у науковому середовищі, безперечно, має право на існування і викликає інтерес, адже процес пізнання права, його осмислення, визнання його ролі та значущості безперервний, про що свідчить те, що за останні десятиліття у теорії права спостерігається справжній ренесанс, що проявився в активному зверненні багатьох вітчизняних науковців до основ природного права, і як наслідок – до переосмислення традиційних позитивістських правових концепцій, що тривалий час у вітчизняній юридичній науці посідали безальтернативне панівне становище. Підкреслено, що такі серйозні зміни були пришвидшені глибокими суспільно-політичними трансформаційними процесами, що ознаменували крах тоталітарної комуністичної системи та її ідеології. Акцентовано, що з огляду на це примітним фактом збагачення вітчизняної теорії права є якісне відродження концепцій природного права.

Акцентовано, що саме у природно-правовій доктрині верховенство право розглядається як соціальне явище, надбання спеціальної культури суспільства.

Розглянуто методологію як сукупність основних положень і вимог теорії пізнання вихідних філософсько-діалектичних законів і категорій, загальнологічних принципів, методів, способів і прийомів, які наука використовує для опису, аналізу та вивчення різних сторін об'єктивної дійсності, а також під час пошуку нових знань.

Вказано, що методологічні засади дослідження моделей права мають базуватися не на раціональному, а на ірраціональному, трансцендентному підході, бо саме так, як видається, можливо розглянути цінність об'єкта нашого вивчення.

Актуалізовано значення моделей права у формуванні оптимального погляду на зміст права, на механізм його дії, на розуміння верховенства права, підвищення його ролі у вирішенні соціальних конфліктів й подоланні кризових явищ, у захисті прав і свобод людини та громадянина тощо. Підкреслено, що методологічна значущість розглянутих моделей права полягає насамперед у досягненні ефективності реалізації норм національного і міжнародного права, тобто реальної дії верховенства права у просторі та часі.

Зазначено, що науково-пізнавальна цінність моделей права полягає насамперед у тому, що у них відображено функціональність права – основні напрями його впливу на суспільні відносини та поведінку особи з метою їх упорядкування, охорони й захисту.

Вказано, що розуміння права як нормативної моделі соціальної дії є багатоаспектною проблемою. Відтак дослідження кожної її складової пов'язане із використанням особливих методологічних підходів, понятійного інструментарію, з чітким визначенням предмета розгляду, а також з урахуванням концептуально необхідних засад, із-поміж яких є вибір такої парадигми, яка забезпечує сукупність пізнавальних принципів і прийомів відображення реальності, основується на яких забезпечується логіка організації знань і творення моделей теоретичного їх тлумачення. Такою вихідною концептуальною схемою вивчення проблеми, її інтерпретаційного

осмислення, на нашу думку, може бути адаптована в загальнотеоретичних дослідженнях філософсько-правова парадигма.

Відповідно до загальноприйнятого підходу до розуміння проблем буття та дії природного права, стверджуємо, що його ідея основана на таких константних трансцендентальних імперативах, як справедливість, моральність, об'єктивність, ідеальність, універсальність, незмінність тощо, які позитивно впливають на правотворчість, правову систему, формування концептуальних правових категорій, зокрема на верховенство права.

Зазначено, що ідеї єдиних нормативно-ціннісних принципів, на яких основане природне право, здатні бути мірилом справедливості законоположень, що є продуктом свідомої нормотворчості, тобто джерелом публічного визнаного права. Відтак дієвість позитивного права, його панівна роль значною мірою узалежнені від впливу на нього природного права. У цьому виявляється своєрідна взаємообумовленість природно-правової і позитивно-правової парадигм, що полягає у їх здатності до паралельного співіснування і взаємодоповнення, а також водночас до перемінного домінування якоїсь із них залежно від умов правової реальності.

Розглянуто сутнісне наповнення такого концептуального поняття, як верховенство права, що декларується як визначальна норма вищого рівня вітчизняного правопорядку. Проаналізовано певні підходи науковців до доктринального тлумачення зазначеного поняття. Розглянуто філософсько-правові аспекти верховенства права, його роль у формуванні правової системи як елемента симетрії світопорядку.

Проаналізовано різні підходи філософів і юристів до розгляду симетрії як світопорядку, котрі допомагають усвідомити, що верховенство права є природним елементом побудови світопорядку, який об'єднує практичну діяльність двох світів, а саме: суспільного й природного. З'ясувано значення сутності та елементів, які наповнюють верховенство права в симетрії світопорядку через методологічні детермінанти, які відображають його метафізичний зміст.

Вказано, що верховенство права є симетрією в правовій площині. Воно може бути використане в певний момент (суперечливий або перехідний) для врегулювання суспільних відносин, унормування права, настання справедливості та втілення змісту права.

Право, верховенство права, справедливість, цінність права, права і свободи людини та громадянина, гуманізм є актуальними філософсько-правовими категоріями для побудови демократичної, правової держави.

Ключові слова: право, верховенство права, соціокультурний феномен, права людини, справедливість, цінність, аксіологічний підхід, метод, природне право, позитивне право, закон, правові явища, свобода, правова культура, мораль.

ABSTRACT

Panchenko O. O. The rule of law as a socio-cultural phenomenon. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 "Law". Lviv State University of Internal Affairs. Lviv, 2023.

It is noted that when studying any socio-cultural phenomenon, it is appropriate to analyze the historical and methodological origins of a specific phenomenon, research into the genesis of its formation, functioning, etc. This, of course, concerns law not only as an instrumental factor, the main function of which is the regulation of social relations by state power, but also as a self-sufficient phenomenon, an important means of social development, an integral element of the cultural universe. It was noted that social transformations and active democratic processes in all spheres of social life contributed to the integration of different types of legal understanding, led to the renewal of methodological approaches to determining the essence, content, and forms of existence of law, and prompted the revision of important legal values. It is emphasized that a remarkable fact of the enrichment of the domestic theory of law is the qualitative revival of the concepts of natural law.

The natural law theory is based on the understanding of law as a system of universally binding, socially conscious concepts about law, about the duties of citizens, their responsibilities, which are based on the principles of justice, freedom and formal equality. The basis of this concept is the understanding of law as the rule of a norm of a higher order, which is related to the human mind, the higher divine essence of human existence.

It is noted that in the works of such a thinker as I.Kant, developed a special humanistic potential of the theory of natural law. The ontological-theological approach to clarifying the essence of law as a social system, which I. Kant and H. Hegel advocated from the standpoint of metaphysics, was connected mainly with man, with the recognition of his free will. Further natural law teachings, including modern ones, were based on their concept. It is indicated that I. Kant, based on ethics,

revealed questions about the nature and essence of the individual. He tried to combine them with the legal foundations of human existence. It is noted that, according to the philosopher, a person should evaluate his decisions and actions, taking into account the freedom and self-worth of other people. I. Kant considered respect for the rights of others as one of the highest duties of a person.

It is emphasized that the considered concept of "rule of law" is filled with real meaning, if its defining element (component) – law - is considered not as a result of the law-making activity of the state, not as an act of state power, let alone its tool, but as a social phenomenon that has a deep roots in the world and national culture, spiritual history of the people, its traditions, national mentality, as a phenomenon directly related to such fundamental categories as justice, freedom, formal equality, humanism. It is in the natural law doctrine that law is considered as a social phenomenon, the property of a special culture of society.

It is indicated that every concept, which is justified in the scientific environment, certainly has the right to exist and arouses interest, because the process of learning about law, its understanding, recognition of its role and significance is continuous, as evidenced by the fact that in recent decades in the theory of law a real renaissance, manifested in the active appeal of many domestic scientists to the foundations of natural law, and as a result, to the rethinking of traditional positivist legal concepts, which for a long time occupied an irreplaceable dominant position in domestic legal science. It is emphasized that such serious changes were accelerated by deep socio-political transformational processes that marked the collapse of the totalitarian communist system and its ideology. It is emphasized that in view of this, a remarkable fact of the enrichment of the domestic theory of law is the qualitative revival of the concepts of natural law.

It is emphasized that it is in the natural law doctrine that law is considered as a social phenomenon, the property of a special culture of society.

The methodology is considered as a set of basic provisions and requirements of the theory of knowledge of original philosophical-dialectical laws and categories, general logical principles, methods, methods and techniques that science uses to

describe, analyze and study different aspects of objective reality, as well as when searching for new knowledge.

It is indicated that the methodological principles of the study of models of law should be based not on a rational, but on an irrational, transcendental approach, because it is precisely in this way, as it seems, that it is possible to consider the value of the object of study.

The importance of legal models in forming an optimal view of the content of law, the mechanism of its action, increasing its role in solving social conflicts and overcoming crisis phenomena, in protecting the rights and freedoms of a person and a citizen, etc. has been updated. It is emphasized that the methodological significance of the considered models of law lies primarily in achieving the effectiveness of the implementation of the norms of national and international law, that is, the real action of law in space and time.

It is noted that the scientific and cognitive value of law models lies primarily in the fact that they reflect the functions of law – the main directions of the influence of law on social relations and individual behavior in order to regulate, protect and defend them.

It is indicated that the understanding of law as a normative model of social action is a multifaceted problem. Therefore, the study of each of its components is connected with the use of special methodological approaches, conceptual tools, with a clear definition of the subject of consideration, as well as taking into account the conceptually necessary foundations, among which is the choice of such a paradigm, which provides a set of cognitive principles and methods of reflecting reality, based on which the logic of organizing knowledge and creating models of their theoretical interpretation is provided. In our opinion, the philosophical-legal paradigm can be adapted in general theoretical studies as such an initial conceptual scheme for studying the problem and its interpretive understanding.

In accordance with the generally accepted approach to understanding the problems of the existence and operation of natural law, we claim that its idea is based

on such constant transcendental imperatives as justice, morality, objectivity, ideality, universality, immutability, etc., which positively affect law-making, the legal system, the formation of conceptual legal categories, in particular, the rule of law.

It is noted that the ideas of the single normative and value principles on which natural law is based can be a measure of the justice of laws, which is a product of conscious rule-making, that is, a source of publicly recognized law. Therefore, the effectiveness of positive law, its dominant role largely depends on the influence of natural law on it. This reveals a peculiar interdependence of the natural-legal and positive-legal paradigms, which consists in their ability to parallel coexistence and complement each other, as well as at the same time to the variable dominance of one of them depending on the conditions of legal life.

The essential content of such a conceptual concept as the rule of law, which is declared as a defining norm of the highest level of the domestic legal order, is considered. Some approaches of scientists to the doctrinal interpretation of the mentioned concept are analyzed. Philosophical and legal aspects of the rule of law, its role in the formation of the legal system as an element of symmetry of the world order are considered.

It is pointed out that it is expedient to find out the meaning of the essence and elements that fill the rule of law in the symmetry of the world order. The various approaches of philosophers and lawyers to the consideration of symmetry as a world order are analyzed, which help to realize that the rule of law is a natural element of building a world order that unites the practical activities of two worlds, namely: social and natural. In our case, we should obviously follow those methodological determinants that reflect the metaphysical content. As it was emphasized, the methodological principles of the study of models of law should be based not on a rational, but on an irrational, transcendental approach, because this is exactly how it seems to be possible to consider the value of the object of study.

It is indicated that the rule of law is symmetry in the legal plane. It can be used at a certain point (contradictory or transitive) for regulation of social relations, regulation of law, the onset of justice and implementation of the content of law.

Law, the rule of law, justice, the value of law, humanism are quite relevant philosophical and legal categories in any democratic state. Therefore, the study and analysis of these categories is always relevant.

Key words: law, rule of law, sociocultural phenomenon, human rights, justice, value, axiological approach, method, natural rights, positive law, law, legal phenomena, freedom, legal culture, morality.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,

*у яких опубліковані основні наукові результати відповідно до постанови
Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44:*

1. Панченко О. О. Верховенство права як національний феномен правосвідомості народу. *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 3 (28). С. 58–67.
2. Панченко О. О. Верховенство права в симетрії світопорядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 550–552.
3. Панченко О. О. Кантівські погляди на право та мораль як складові верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 426–429.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Панченко О. О. Сутність феномена верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск), В. Д. Яремчук (укладач). Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2019. С. 196–199.
2. Панченко О. О. Міжнародне розуміння поняття верховенство (панування) права (rule of law). *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 7–8 лютого 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 18–21.
3. Панченко О. О. Аксіологічний аспект верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VI Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 10 грудня 2020 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск), В. Д. Яремчук (укладач). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2020. С. 89–92.
4. Панченко О. О. Природно-правові аспекти змісту верховенства права. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* :

матеріали V Міжнародної науково-практичної on-line конференції (м. Суми, 20–21 травня 2021 р.) / редколегія : проф. А. М. Куліш, О. М. Резнік, В. В. Миргород-Карпова, А. В. Стеблянко. Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 90–92.

5. Панченко О. О. Міжнародні й національні акти з питань гендерної рівності. *Правові гарантії гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України* : матеріали круглого столу (м. Львів, 17 червня 2021 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2021. С. 65–67.

6. Панченко О. О. Онтологічна природа правової реальності. *TOPICAL ISSUES OF MODERN SCIENCE, SOCIETY AND EDUCATION. The 2 nd International scientific and practical conference - Topical issues of modern science, society and education* (September 5–7, 2021). Kharkiv, Ukraine. 2021. Pp. 619–622. URL: <http://sci-conf.com.ua>

7. Панченко О. О. Забезпечення верховенства права в Україні та США: порівняльна характеристика. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 року). Тернопіль, 2021. Вип. 35. С. 4–8.

8. Панченко О. О. Реалізація верховенства права в приватно-сімейних відносинах. *Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення* : збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 29 жовтня 2021 року) / В. О. Кучер (упорядник). Львів : ЛьвДУВС, 2021. С. 106–108.

9. Панченко О. О. Сутність верховенства права для України в контексті євроінтеграції. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи* : матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 19 листопада 2021 р.). Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2021. С. 112–115.

10. Панченко О. О. Філософсько-правова природа походження верховенства права США. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 03 грудня 2021 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за

випуск). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 123–126.

11. Панченко О. О. Природно-правові складові верховенства права в українському законодавстві. *Науковий форум «Права людини та гендерна рівність під час воєнних дій на території України»* (м. Львів, 17 червня 2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 40–44.

12. Панченко О. О. Значення верховенства права в умовах воєнного стану. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 08 грудня 2022 р.). Упорядники : Д. Є. Забзалюк, В. О. Кучер. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 153–156.

13. Панченко О. О. Верховенство права як чинник подолання правового нігілізму під час воєнної агресії. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : матеріали круглого столу (м. Львів, 23 лютого 2023 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 174–177.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ЕВРЕСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРАВА:	
НАУКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС	23
1.1 Право як нормативна модель соціальної дії	23
1.2 Верховенство права: концептуалізація поняття.....	45
Висновки до розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВЕРХОВЕНСТВА	
ПРАВА.....	68
2.1 Методологічні моделі права.....	68
2.2 Антропологічні засади верховенства права.....	96
2.3 Синергетична інтерпретація верховенства права.....	120
Висновки до розділу 2.....	137
РОЗДІЛ 3 СОЦІОКУЛЬТУРНА СИМЕТРІЯ	
ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	141
3.1 Соціальна генерація атрибутів верховенства права.....	141
3.2 Верховенство права у флуктуаційних (відхильних) процесах суспільства.....	164
3.3 Волюнтативна та пізнавальна симетрія світопорядку.....	182
Висновки до розділу 3	199
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	205
ДОДАТКИ.....	224

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Відомі мислителі, правники, суспільні діячі (від давнини й до нині) постійно вивчають найрізноманітніші галузі життєдіяльності людини та суспільно-правові явища в її житті для підвищення якості знань, які б давали змогу розширити світосприйняття людини. Безперечно, з часом суспільні відносини змінюються, відтак виникають нові знання. При цьому залишаються феномени, які, незалежно від розвитку суспільних відносин чи будь-яких інших життєвих змін, є постійно актуальними для людини. Саме такою категорією є верховенство права як соціокультурний феномен.

Формування та функціонування інституту верховенства права є предметом вивчення філософії права. Особливості цього концепту в межах даного дослідження розкрито через природно-правовий підхід, зокрема з урахуванням онтологічного, аксіологічного та праксеологічного аспектів.

Широкий спектр досліджень верховенства права та його відтворення у галузевих напрацюваннях потребують установлення найбільш дієвих та універсальних механізмів реалізації природно-правових знань про цей концепт.

З-поміж різних підходів до розуміння змісту поняття «верховенство права» у дисертації надається перевага трактуванню його як основної універсальної догми права; природно-правової формули регулювання суспільних відносин та форми правил поведінки, що сформувалися внаслідок їх практичного застосування протягом тривалого часу та є результатом культурного, історичного, соціального та природно-правового досвіду людини.

Попри те, що верховенство права переважно розглядають як принцип і додатковий регулятор поведінки людини, з огляду на пріоритет гуманістичних концепцій у праві, саме природні основи юридичних знань, умінь і навичок стають першоджерелом у прийнятті правильних і справедливих рішень, демонструючи значущість верховенства права.

Наразі недостатньо дослідженими залишаються питання щодо сутності та значення верховенства права у встановленні та підтриманні симетрії світопорядку та врахуванні його методологічних детермінант у юридичній практиці.

Крім цього, потребує уточнення з'ясування природи та походження правового явища «верховенство права» та його концептуалізації в межах філософсько-правової доктрини.

Ступінь розробленості теми дослідження. Із-поміж вітчизняних науковців, які досліджували цю тему, варто виокремити: О. Барабаш, С. Бобровник, М. Братасюк, О. Зайчука, А. Козловського, М. Козюбру, М. Костицького, А. Кучук, М. Марченка, Н. Мельник, М. Оніщука, Н. Онищенко, А. Романову, С. Погребняка, М. Савчина, О. Скакун, О. Скрипника, С. Сливку, Н. Федіну, Ю. Шемшученка.

Верховенство права на монографічному рівні досліджували такі науковці: В. Гапотій, С. Головатий, О. Луців, С. Добрянський, О. Панкевич, П. Рабінович, С. Рабінович та ін.

На дисертаційному рівні верховенство права вивчали: Т. Багрій, Т. Іваненко, Ю. Євтошук, І. Каневський, П. Комар, Ю. Матвєєва, В. Михайленко, Р. Падалка, Л. Парашук, А. Рибченко, Д. Савенко, О. Сачко.

Незважаючи на чималу кількість наукових публікацій, в яких безпосередньо або побіжно розглядаються лише певні аспекти верховенства права, недослідженим залишається питання волюнтаривної та пізнавальної симетрії верховенства права у світопорядку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до: наказу МВС України № 545 від 11.06.2020 «Про затвердження тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки», а також теми науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (номер державної реєстрації 0122U002405).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є демонстрація філософсько-правових особливостей та основних методологічних детермінант верховенства права та його соціальних атрибутів і закономірностей їх реалізації у світопорядку.

Для досягнення цієї мети ставимо перед собою такі завдання:

- проаналізувати історіографію основних напрямів наукової розвідки;
- дослідити онтологічні витоки права як нормативної моделі соціальної дії;
- розглянути різні наукові концепції щодо сутності верховенства права;
- провести філософсько-правовий аналіз методологічних підстав дослідження верховенства права як соціокультурного феномена;
- встановити значення, місце та роль верховенства права в симетрії світопорядку;
- з'ясувати й окреслити природно-правову цінність верховенства права в регулюванні суспільних відносин;
- дослідити детермінанти верховенства права крізь призму синергетики;
- розглянути вплив верховенства права як соціокультурного феномена на регулювання суспільних відносин (у відхильних процесах соціуму) та безпосередньо на право.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які демонструють доцільність і значущість верховенства права.

Предмет дослідження – філософсько-правове бачення та розуміння верховенства права як соціокультурного феномена.

Методи дослідження. Для вирішення окреслених завдань застосовано комплексний методологічний підхід, який полягає у використанні системи філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів.

Використання загально-філософського діалектичного методу дало змогу дослідити природу і сутність верховенства права, поєднання історичного та логічного у генезі його виникнення, становлення, розвитку і функціонування (1.1, 1.2).

Історичний підхід використовувався для визначення закономірностей і особливостей формування верховенства права в історичній ретроспективі (1.1, 1.2).

Цивілізаційний підхід сприяв дослідженню еволюції верховенства права, його значення в світопорядку, в змісті його реалізації в державі, а також визначенню стану розвитку верховенства права в Україні на сучасному етапі (1.2, 3.1).

Метод класифікації використано для систематизації теоретико-методологічних ідей дослідження, а також для відображення специфіки окремих елементів та юридичних засобів реалізації верховенства права (2.1, 2.2, 2.3). Антропологічний підхід застосовано для комплексного осмислення ролі верховенства права у правовій дійсності та у його реалізації державою у сфері забезпечення та захисту прав і свобод людини (1.2, 2.1, 2.2). Діяльнісний підхід допоміг охарактеризувати ефективність права у використанні верховенства права, що є основою для реалізації інших засад і принципів права, та його вплив на інші сфери (3.2, 3.3).

Складність і багатоаспектність предмета дослідження зумовили використання теоретичних розробок різних галузей наукового знання. Застосовано синергетичний підхід (2.3, 3.2, 3.3) як один із варіантів інтегративного, багатовимірного підходу до об'єкта дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці провідних вітчизняних учених із філософії права, науковців, які досліджували верховенство права, права людини та правову доктрину України (монографії, наукові статті, дисертації).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у сучасній українській філософсько-правовій науці комплексно досліджено аспекти основних природно-правових детермінантів верховенства права як соціокультурного феномена та його місце в симетрії світопорядку. За підсумками дисертаційної роботи отримано низку нових концептуальних положень, висновків, що вирізняються науковою новизною та мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

– обґрунтовано суще і належне місце та значення феномена верховенства права в світопорядку, відтворення ним суспільних відносин у межах

національного права, а також утвердження його пріоритетів у правовому просторі, як нормативної моделі соціальної дії;

– доведено, що буття права виступає онтологічним підґрунтям сутності верховенства права та його фундаментального значення в побудові симетрії світопорядку;

– досліджено методологічні, антропологічні, синергетичні детермінанти, які відображають метафізичний зміст верховенства права;

удосконалено:

– світоглядні і методологічні засади верховенства права у вітчизняній природно-правовій науці та перегляд об'єктивних правових основ соціального життя, серед яких вагоме місце посідає верховенство права як соціокультурний феномен;

– розуміння цінності концепту «верховенство права» через соціально-субстанційні генерації його атрибутів - пріоритетних характеристик та постійної здатності еволюціонувати через змінювані реалії соціального буття;

– осмислення поняття «верховенство права» через природно-правовий підхід, що передбачає акцентування на соціокультурній складовій цього феномена;

набули подальшого розвитку:

– розуміння європейської філософсько-правової концепції верховенства права через конкретизацію його як одного із компонентів у побудові демократичного суспільства та засобу захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина;

– генеза феномена верховенства права як невід'ємної ціннісної засади людського буття;

– положення про те, що верховенство права (як базове для демократичної, соціальної, правової держави явище) трансформується, концентруючись на людині, її правах та свободах.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення, висновки і пропозиції, сформульовані й обґрунтовані у дисертації, можуть сприяти вдосконаленню концептуальних положень філософії права, теорії та історії держави та права тощо. Зокрема, можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – як засадничі знання з проблем становлення та розвитку верховенства права для подальших наукових філософсько-правових досліджень;

- *правотворчій діяльності* – як методологічна основа формування світогляду працівників судової системи України, що наближатиме вітчизняне судочинство до європейських стандартів;

- *освітньому процесі* – як додатковий матеріал для підготовки навчальної та навчально-методичної літератури, для організації дискусій на семінарських і практичних заняттях із навчальних дисциплін: «Філософія права», «Теорія держави та права», «Методологія сучасного правознавства», «Актуальні проблеми філософії права», «Конституційне право», «Право Європейського Союзу», «Юридична компаративістика» та інші (акт впровадження № 62 від 16.06.2023 р.);

- *правозастосовній діяльності* – як концептуальне підґрунтя для реформування національної правової системи з метою вдосконалення.

Особистий внесок здобувача. Положення, що виносяться на захист, сформульовані автором особисто на основі опрацювання та аналізу наукових джерел, а також на основі авторського переосмислення проблеми розуміння верховенства права й особливостей його сутності в системі світопорядку.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження, його основні положення, висновки та рекомендації оприлюднено у доповідях і тезах на наукових конференціях, круглих столах, зокрема: V Всеукраїнському круглому столі «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 9 грудня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в

Україні» (м. Одеса, 7–8 лютого 2020 р.); VI Всеукраїнському круглому столі «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 10 грудня 2020 р.); V Міжнародній науково-практичній on-line конференції «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів» (м. Суми, 20–21 травня 2021 р.); круглому столі «Правові гарантії гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України» (м. Львів, 17 червня 2021 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки, суспільства та освіти» (м. Харків, 5–7 вересня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 р.); круглому столі «Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення» (м. Львів, 29 жовтня 2021 р.); заочній науково-практичній конференції «Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України» (м. Львів, 19 листопада 2021 р.); VII Всеукраїнському круглому столі «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 03 грудня 2021 р.); науковому форумі «Права людини та гендерна рівність під час воєнних дій на території України» (м. Львів, 17 червня 2022 р.); VIII Всеукраїнському круглому столі «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8 грудня 2022 р.); круглому столі «Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки» (м. Львів, 23 лютого 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані у дисертації, викладені у трьох статтях, що опубліковані у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України категорії «Б», та тринадцяти тезах доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, із яких основний текст розміщено на 190 сторінках. Список використаних джерел налічує 223 найменування, що розміщені на 19 сторінках, додатки – на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЕВРЕСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРАВА: НАУКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

1.1 Право як нормативна модель соціальної дії

Політико-правовий курс суверенної України, незважаючи на значні труднощі, спрямований на становлення та утвердження єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, оснований на природних засадах. Стан реалізації складних і неоднозначних політико-правових, економічних реформ, ефективність їх здійснення великою мірою, насамперед у правовій сфері, залежать від розуміння сутності та функціонального призначення права, певних його категорій, сучасних ціннісних вимірів. Відтак правознавці, вбачаючи актуальність означеної теми, беруть участь у цих процесах, шукають нові способи вирішення проблем, застосовують методологічні підходи, а також дедалі частіше у цих наукових дослідженнях віддають перевагу філософському осмисленню права як основного предмета юридичної науки. Це сприяє точнішому визначенню парадигм, принципів, моделі, змісту й обсягу наукового поняття права, предмета і методів відповідних теорії права, його цілісності й водночас результативності впливу верховенства права в суспільстві на задоволення потреб та інтересів його членів. Як слушно зауважує І. Музика, йдеться про «спроби створення всеосяжної теорії права на основі герменевтики, семіотики, феноменології та інших напрямів філософії постмодерну», а це вимагає «звернення до філософських основ науки, оскільки історія науки показує, що аналіз основоположних понять деколи призводить до суттєвих змін у розвитку науки» [1, с. 3].

Очевидно, мається на увазі, зокрема, й поступ, пов'язаний із помітними науково-теоретичними напрацюваннями у вітчизняній юридичній науці, яка, долаючи стереотипи й догми позитивістського праворозуміння, поповнюється

новими фундаментальними працями у галузі теорії та філософії права, з-поміж яких є декілька ґрунтовних монографій, в яких висвітлено доволі широкий спектр проблем сутності, призначення і місця права в суспільному житті, ефективність його функціонування, здійснено якісний аналіз багатьох державно-правових явищ, доведено потребу переглянути правові основи соціального життя, глибокого осмислення світоглядних і методологічних основ юриспруденції з урахуванням і надбань світової юридичної та філософської культури, досягнень різних філософсько-правових теорій, які отримали широке визнання, і тих філософських та правових концепцій, що з'явилися впродовж недавнього часу і стали об'єктом активних дискусій у науковому середовищі.

Глибоке осмислення процесів демократичних трансформацій українського суспільства, в якому відбувається докорінна зміна ролі права, що поряд з інструментальним значенням набуває ознак головного ціннісного орієнтиру, однієї з фундаментальних засад суспільних відносин, здійснено у працях таких авторитетних українських правознавців, як С. Бобровник [2], О. Барабаш [3], С. Головатий [4; 5], М. Козюбра [6], Н. Оніщенко [7], С. Максимов [8], А. Колодій [9], А. Заєць [10], О. Зайчук [11], Ю. Оборотов [12], О. Панкевич [13], П. Рабінович [14], В. Селіванов [15], О. Скакун [16], С. Сливка [17], О. Петришин [18], В. Плавич [19], Ю. Шемчушенко [20] та ін.

Публікації цих вітчизняних науковців вплинули на переосмислення традиційних у минулому позитивістсько-догматичних поглядів на предмет юриспруденції, сприяли широкому залученню до правового дискурсу осмислення метафізичних джерел права, пов'язаних зі світом вищих значень, абсолютних правових цінностей і незалежних сутностей. А це вплинуло на формування сучасних концепцій праворозуміння та його моделей, а відтак значно розширило можливості пошуку й отримання відповідей на актуальні питання юридичної науки.

Загальноновизнано, що при вивченні будь-якого складного соціального чи культурного феномена необхідний аналіз історичних і методологічних витоків

конкретного явища, дослідження генезису його становлення, розвитку, функціонування. Цей принцип, безперечно, стосується права не лише як суто інструментального чинника, основною функцією якого є регулювання суспільних відносин державною владою, а й як автономного, самодостатнього феномена, важливого засобу суспільного розвитку, невід'ємного елемента культурного універсуму. Орієнтуючись саме на таке «сприйняття права», що трактується «як процес формування образу предмета» [21, с. 51] (у нашому контексті – предмета юридичної науки. – *О. П.*), маємо підстави вважати цілком аргументованими і слушними докори сучасній правознавчій науці М. Братасюк: «Задогматизоване, заполітизоване, розсудливе мислення, формою існування якого є нинішня вітчизняна теорія права, нездатна вивести поняття «право» на категоріальний рівень, пов'язати його з такими цінностями, як справедливість, свобода, добро, формальна рівність, спільне благо, духовність, творчість, любов, особистість, людина, життя, Бог тощо. Його не хвилює глибинна інтеріоризація норм (закону), воно перейняте лише зовнішньою законослухняністю, формально-рольовою поведінкою. Тракткування права як суто політико-владного явища, вихолощення з нього його духовно-культурного смислу перетворює його у змістово-порожню форму, яку можна при бажанні заповнити і негуманістичним, відверто людиноненависницьким змістом, як це не раз робилося в історії диктаторськими режимами, перетворити право в його цілковиту протилежність, у знаряддя нищення людини, насильства над нею. Закон це може робити доволі успішно. В тім криється небезпека такого усіченого погляду на право» [22, с. 55].

Погоджуючись із застереженням науковиці, усвідомлюємо важливість і доцільність звернення до необхідності пошуку відповіді на питання «що таке право?», яке на рівні сучасної юриспруденції віднесено до риторичних, хоча для такого вердикту ще не вичерпано всі можливості й підстави. Якоюсь мірою дослідний пошук, що триває відтоді, відколи відбулося усвідомлення юриспруденції як науки, беззастережно пов'язаний насамперед із розумінням права як явища суспільного життя. Саме ця домінанта є визначальною у

відповідях, що їх давали на поставлене питання видатні мислителі минулого, такою ж мірою це стосується й правознавців сучасності.

Замислюючись над сутністю співвідношення моралі і права та відповідаючи на питання «що таке право?», видатний німецький філософ І. Кант наприкінці XVIII ст. зазначив: «Це питання здатне збентежити правознавця – якщо тільки він не вдається до тавтології або замість загального рішення посилатиметься на те, що стверджували коли-небудь закони якоїсь країни. Що має бути згідно з правом, тобто що говорять чи говорили закони в тому чи іншому місці в той чи інший час, він ще здатний вказати; але чи право те, чого вони вимагають, і який всезагальний критерій, на підставі якого можна взагалі розмежувати правове і неправове, – це залишається для нього таємницею, якщо він хоча б на мить не відволікається від указаних емпіричних принципів і не шукає джерело цих міркувань в одному лише розумі, хоча б згадані закони і служили йому для цього добрим керівництвом, щоб установити підґрунтя для можливого позитивного законодавства» [23].

Отже, для І. Канта право у певному сенсі первинне, у системі права людина (істота розумна) мусить підкорятися законові, моральність спонукає виконувати закон (в євангельському сенсі слова). Йдеться загалом про закони, основані на традиціях, звичаях, а також на практичному досвіді, хоча апріорі є веління розуму, який указує, як діяти за конкретних обставин, що й дало підставу німецькому філософові стверджувати, що справжня сутність права як «виявляється не у жорсткому механізмові владного примусу, а у тонкій павутинці особливих ментальних станів – правових смислів» [23], одним з яких є концепт «правове суспільство», в якому діє верховенство права й всезагальний правовий закон. За І. Кантом, цей закон «... гласить: чини зовні так, щоб вільний прояв твого свавілля був сумісним зі свободою кожного, співмірною із загальним законом» [23]. Отже, відстоювана філософом повага до права взагалі, до права інших, а відтак до свого власного поряд з обов'язком зводиться начебто до постулату загальногромадянського і демократичного нормативного пафосу. Відстоювання права (чим досягається сприяння його

верховенству в суспільних відносинах) належить до основних правових смислів, тобто установок правосвідомості.

Водночас О. Головка зазначив, опираючись на логіку міркувань І. Канта, до людини потрібно ставитися з належною повагою (як до мети). В такому розумінні природи людини та природи права останнє є головним інструментом забезпечення співіснування індивідів, а відтак запорукою цілісності й стабільності суспільства. Звертаючись до історії як змінного феномена, мислитель мав ураховувати й основні положення власної філософії права про незмінність розумної та моральної природи людини; тобто поставав перед одним із найскладніших можливих завдань методології дослідження суспільних явищ і процесів – про співвідношення в них динамічної й статичної складової [24, с. 27].

Згідно з кантівським принципом суб'єктивності, саме свідомість людини повинна бути основою більш справедливого правопорядку. Такий правопорядок ґрунтується не тільки на справедливих нормах позитивного права, а також на апріорних принципах, без яких особистість не може почуватися вільною. Ці ж принципи отримують осмислення у філософії права, що як самостійна філософська дисципліна утвердилася завдяки зусиллям видатного німецького філософа Г. Гегеля, який видав свою працю «Основи філософії права або природне право і державотворення», де дав відповідь на питання «що таке право?»: «У праві людина повинна знайти свій розум, повинна, отже, розглядати розумність права, і цим займається наша наука (тобто філософія права. – *О. П.*), на відміну від позитивної юриспруденції, яка часто має справу лише з суперечностями» [25, с. 57–58]. Виходячи з них концептуальних застережень, філософ далі зазначив: «Прошарок юристів, який знає закони, вважає часто це знання своєю монополією і гадає, що тому, хто не з їхнього середовища, не слід втручатися в їхні справи. Право стосується свободи, найбільш гідного і священного в людині. Оскільки воно для неї обов'язкове, то вона мусить його знати» [25, с. 253].

Водночас Г. Гегель вважав, що право є дечим святим узагалі, оскільки воно є буттям абсолютного поняття, самоусвідомлювальної свободи.

А формалізм права, за судженням філософа, виникає через розбіжності між ступенями розвитку поняття свободи [25, с. 44].

Далі у додатках до основного тексту філософ підкреслював: «Закон може за своїм змістом відрізнитися від того, що є правом, адже те, що має силу, і те, що є правом у собі, може бути цілковито різним; тому у позитивному праві те, що закономірне, є джерелом пізнання того, що є правом, або, власне кажучи, що правомірне». Отже, «те, чим є право, згідно з розумом, і те, що має місце в певному законодавстві як чинне право, становлять дві різні категорії» [25]. Як бачимо, мислитель допускав, що «можлива колізія між тим, що є, і тим, що мусить бути, між правом, пізнаним розумом, і емпірично-позитивістським визначенням того, що є право». У черговій примітці до концептуального судження він зазначив: «... У позитивному праві те, що *закономірне*, є джерелом пізнання того, що є правом, або, власне кажучи, що є правовим; таким чином позитивна наука про право є історичною наукою, принципом якої є авторитет. Все інше – справа часу і стосується зовнішнього порядку, зіставлення, послідовності, подальшого застосування і т.д.». На думку Г. Гегеля, «позитивну науку про право абсолютно не мусить дивувати, хоча вона і розглядає це як перешкоду своїм заняттям, коли запитують, чи розумне її визначення права». І пояснення цій сенсації філософ дав таке: «... Моральна сторона і моральні заповіді, що стосуються волі у її справжній суб'єктивності й особливості, не можуть бути предметом позитивного законодавства» [25, с. 50].

Поняття «право», – зазначає М. Альчук, – вживається Г. Гегелем у таких значеннях: право як свобода (ідея права), право як визначальний ступінь і форма свободи (особливе право), право як закон (позитивне право). Весь розвиток на ступені об'єктивного духу визначається ідеєю свободи. Ідея права, яка і є свободою, за Г. Гегелем, розгортається у світ права. «Ідея права є свобода, істинне її розуміння досягається лише тоді, коли вона пізнається в її понятті та наявному бутті цього поняття». «Єдність поняття права та дійсного буття права досягається у процесі реалізації поняття права» [26, с. 84].

На думку Т. Попович, Г. Гегель переконаний у тому, що індивіди мають обов'язки стосовно держави тією мірою, якою вони мають права. А у понятті єднання обов'язку та права полягає внутрішня сила держави. Мислитель установив субординацію категорії обов'язку та інтересів держави – через інтереси більшості (громадянського суспільства) – до приватних інтересів (індивіда) [27, с. 40].

Онтологічно-телеологічний підхід до з'ясування суті права як соціальної системи, який обстоювали з позиції метафізики І. Кант, Г. Гегель, був пов'язаний насамперед із людиною як розумною істотою, з визнанням її свободної волі. Їх концепції, на думку В. Дудченко, стали «парадигматичними для всіх подальших природно-правових учень, включаючи і сучасні» [28, с. 27]. Учена перелічує всіх послідовників – видатних німецьких філософів. Юристами-неокантіанцями є Р. Штаммлер, Г. Радбрух, Х. Гаррн, Г. Шпренгер, В. Науке, О. Хеффе, Х. Шамбек, А. Оллеро, Р. Циппеліус, Я. Шапп; неогегеліанцями – Г. Глокнер, І. Пленге, Р. Кронер, К. Лоренц, Г. Лассон, Ю. Біндер, Б. Кроче, Д. Джентіле, А. Куайре, Ж. Іпполіт, Г. Берман, Д. Ллойд, Л. Фуллер. Онтологію і феноменологію права обстоюють А. Фердросс, В. Кубеш, А. Ауер, Р. Марчіч, Г. Луф, Й. Месснер, Г. Коїнг, К. Брінкман, А. Кауфман, Г.-А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, П. Бельда, Х.-Ф. Лорка-Наваретте. Екзистенційними філософами-правниками є В. Майхофер, Е. Фехнер, Г. Кон, К. Коссіо. Навіть цей перелік зарубіжних учених свідчить про значний науковий інтерес правознавців, які належать до різних поколінь, у пошуку відповіді на споконвічне питання «що таке право?».

У цьому ж контексті цілком слушно зазначено: «Усі ці перелічені вчені працюють над спільними проблемами, прагнучи знайти відповіді на такі питання: у який спосіб необхідно осмислити принцип суцього як цілого, щоб зрозуміти те, що відбувається (бо всі прояви людського буття – право, мораль, держава, суспільство – є модифікаціями цього єдиного суцього); як можливо охопити ціле й доконечне всіх правових речей і відчутти, пережити це ціле на власному досвіді; чи засвідчує таке переживання живу причетність до основи

всіх правових речей; що поєднує всі правові речі в одне ціле; чи пов'язане все правознавство єдністю принципу; якою є суттєвість (у значенні первинної і доконечної реальності цього цілого), що залишається незмінною за всіх перетворень; якою є природа цілісностей, які не пізнаються емпірично і аналітично; якщо в кожному прояві людської буттєвості – праві, моралі, державі, суспільстві – діє ціле, і ці прояви стверджують своє часткове буття на одній всезагальній основі, то якими є субстанційна сутність права і його смисл, істина про право і його цінність, первісні засновки у сфері права, визначення права за його природним першоджерелом; яким є місце і значення права в людському бутті як цілісності? [28, с. 27–28].

Безперечно, цим не обмежується перелік запитань, які певною мірою своєю змістовною спрямованістю і смисловими інтенціями як першоджерелом були інспіровані тим кардинальним питанням. «Небагато запитань, пов'язаних із людським суспільством, – підкреслив відомий оксфордський професор права Х. Харт, – ставилися з такою наполегливістю і отримували з боку мислителів такі різні, дивні й навіть парадоксальні відповіді, як запитання «що таке право?» навіть якщо ми обмежимося теорією права останніх 150 років і залишимо поза увагою класичні та середньовічні гіпотези щодо «природи» права, то виявимо ситуацію, яка не має паралелей у жодному іншому предметі, систематично досліджуваному як окрема академічна дисципліна» [29, с. 9]. Очевидно, слід визнати об'єктивним фактом те, що основною причиною виникнення й існування такої ситуації є надто різний і широкий спектр наукових підходів до праворозуміння, осмислення природи і генезису права як соціокультурного явища, до з'ясування його евристичного потенціалу.

Отже, йдеться про потребу застосування оптимального парадигматичного підходу, що дає змогу глибоко і всебічно осмислити низку основних правових теорій.

Тож своєрідним концептуальним ключем для знаходження відповідей на поставлені проблемні питання, які деталізують чи конкретизують зміст глобального питання, на наш погляд, може бути аналітично-синтетичний підхід

при розгляді найрізноманітніших наукових припущень, сентенцій, гіпотез, що втілені у багатьох концепціях. Звичайно ж кожна із концепцій, яка обґрунтовується чи дискутується у науковому середовищі, безперечно, має право на існування і викликає інтерес, адже процес пізнання права, його осмислення, визнання його ролі та значущості безперервний, про що свідчить те, що за останні десятиліття у теорії права спостерігається активне звернення вітчизняних науковців до основ природного права, і як наслідок – до переосмислення традиційних позитивістських правових концепцій, що тривалий час у вітчизняній юридичній науці посідали безальтернативне панівне становище. Такі серйозні зміни були пришвидшені глибокими суспільно-політичними трансформаційними процесами, що ознаменували крах тоталітарної комуністичної системи та її ідеології.

Як зазначає С. Рабінович, у пострадянський період підходи до висвітлення природно-правової проблематики суттєво змінюються. У 1990-х роках в Україні видаються праці, присвячені становленню та розвитку ідей природних прав людини й правової держави. З ліберально-демократичних позицій здійснюється переоцінка західних природно-правових концепцій у публікаціях з історії правових і політичних учень, а також з'являються праці, в яких традиційна для природного права філософсько-правова проблематика розглядається з позицій, відмінних від матеріалізму [30, с. 35–36].

Повноцінна розбудова України як демократичної правової держави неможлива без всебічного утвердження таких основоположних принципів, як верховенство права і правозаконність, результатом дії яких є забезпечення панування у державі й суспільстві режиму правопорядку. З огляду на це, основними завданнями державної діяльності в сучасній Україні є забезпечення законності та якості здійснення державної влади; захист прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб; виявлення і припинення правопорушень; притягнення винних до юридичної відповідальності; заохочення соціально корисної поведінки; боротьба з корупцією; забезпечення правопорядку, в тому числі громадського порядку і громадської безпеки [31, с. 12].

К. Красовський зазначає, що прийняття Конституції 1996 р. є визначальним кроком не тільки імплементації прав людини, а й розвитку та усвідомлення концепту природних прав [32, с. 165]. Звісно прийняття Основного Закону зумовило поживлення наукової дискусії, яка стосується, зокрема, й природних прав людини.

Вважаємо, що серйозні соціальні перетворення та активні демократичні процеси у всіх сферах суспільного життя сприяли інтеграції різних типів праворозуміння, зумовлювали оновлення методологічних підходів до визначення сутності, змісту, форм існування права, спонукали до перегляду важливих правових цінностей. У цьому зв'язку примітним фактом збагачення вітчизняної теорії права є якісне відродження концепцій природного права, на чому слід особливо наголосити.

Як відомо, природно-правова теорія ґрунтується на розумінні права як системи загальнообов'язкових, усвідомлених суспільством понять про право, про обов'язки громадян, їх відповідальність, що оснований на принципах справедливості, свободи та формальної рівності. В основі цієї концепції є розуміння права як панування норми вищого порядку, яка уповіднена людському розуму, вищій божественній сутності людського буття.

С. Рабінович указав, що природно-правовий підхід у правознавстві можна, зокрема, визначати як спосіб осмислення правової реальності, постановки та дослідження філософсько-правових проблем, який спрямований на осягнення сутності й призначення юридичних норм, правовідносин, прав та свобод людини, юридичного регулювання і права загалом. Різноманітні форми поєднання соціологічного методологічного підходу з природним праворозумінням зумовлюють те, що соціальність права постає як його ідеальна соціально-смилова предметність або цільова спрямованість; або ж як предметність матеріальна, як соціально-діяльнісна, біопсихічна чи інша причинна зумовленість. Відповідно, природність права є як його укоріненість в ідейно-ціннісному чи емпірико-матеріальному соціальному бутті [33, с. 23].

С. Максимов зауважує: «Право не може бути повністю виведеним ані з моралі, ані з соціального світу. Воно (як і мораль, релігія, політика) є способом нашого буття у світі, як буття з іншими людьми, право як певний порядок випробується усіма нами персонально як особами ще до того, як ми випробовуємо його як громадяни. Тобто право є частиною нашого людського буття, і тому правова теорія повинна насамперед зосередитися на особистості як «бутті у праві», а вже потім на поверхових явищах права – законах, судових рішеннях, правилах, принципах і справах» [34, с. 116]. Це раціональна вказівка дослідникові, що прагне отримати відповідь на поставлене питання, тому може слугувати вихідною тезою, що виразно відображає сучасні тенденції розкриття суспільних основ права, для змістовного урізноманітнення сучасного праворозуміння.

Беручи до уваги принцип верховенства законів природного права, природні права людини – це права, що випливають із законів природного права, а природні обов'язки людини – це обов'язки, які так само випливають із законів природного права. Для забезпечення їх реалізації в суспільному житті людей природні права людини і природні обов'язки людини мають бути втілені у форму позитивного законодавства (конституції, інші законодавчі акти, міжнародно-правові норми тощо) [35].

Розуміння права як нормативної моделі соціальної дії є багатоаспектною проблемою. Дослідження кожної її складової пов'язане із застосуванням особливих методологічних підходів, понятійного інструментарію, з чітким визначенням предмета розгляду, а також з урахуванням концептуально необхідних засад, із-поміж яких вибір такої парадигми, що забезпечує сукупність пізнавальних принципів і прийомів відображення реальності, на основі яких забезпечується логіка організації знань і творення моделей теоретичного їх тлумачення. Такою вихідною концептуальною схемою вивчення проблеми, її інтерпретаційного осмислення, на наш погляд, може слугувати адаптована в загальнотеоретичних дослідженнях філософсько-правова парадигма, що визначається вченими як «раціональна методологічна

модель високого ступеня узагальнення, що вимагає розробляти конкретні проблеми правової філософії в руслі певних вихідних світоглядних і пізнавальних принципів і має імперативну силу для дослідників» [36, с. 238].

Усвідомлюючи принципову важливість цих концептуальних засад, маємо підстави твердити, що формування означених принципів узалежене від генезису права і пов'язане з його всебічним і ґрунтовним вивченням. За етимологією слова «генезис» (із грец. γένεσις – походження, виникнення) – у широкому сенсі – момент зародження й подальший процес розвитку, який призвів до певного стану, виду, явища [37, с. 41].

Аналізуючи генезис права як явища, що виникло у процесі розвитку цивілізації, науковці зазначають, що відбувалося еволюційне розхитування нормативних основ стереотипів поведінки. Водночас учені пов'язують генезис права із так званим «осьовим часом» (згідно з К. Ясперсом) – історичним періодом, що тривав із VIII до II ст. до Р. Хр., як найважливішим у розвитку світової цивілізації, коли руйнувалися родові форми патріархальної соціальності і відбувалося становлення нових умов.

Виникнення філософії віри і є «осьовою епохою», яка ознаменувала виникнення світових релігій, що замінили поганство, і філософії, яка, своєю чергою, замінила міфологічну свідомість [38, с. 375].

Онтологічна культуротвірна вісь світу в філософії К. Ясперса відповідає зв'язку екзистенції з трансценденцією. Водночас дослідження творчості мислителя обґрунтувало наявність двох видів трансценденції та визначило шлях виходу за межі власного існування. Так, згідно з вченням філософа, трансценденції може досягти тільки духовно розвинутий індивід у сфері гармонійного співвідношення віри та знання, що міститься в феномені родини. Суть осі людського існування полягає у формуванні духовно розвинутого індивіда через співвідношення віри та знання в його екзистенції [39, с. 190].

В. Журавський зазначив, що характерною особливістю «осьового часу» є розгорнута практика законотворчості. Не втрачаючи генетичного зв'язку із традиційними регуляторами, право отримало функціональну автономію. Воно

асимілювало накопичений нормативно-регулятивний досвід й використовувало його, вирішуючи нові цивілізаційні завдання в умовах державності, яка активно формувалася [40, с. 63–64].

Обґрунтовуючи аналітичну оцінку генетичних процесів, пов'язаних з феноменом «осьового часу», В. Журавський підкреслює: «Цивілізація протиставила хаотичним поривом негативно зорієнтованої транспресивності енергію права і закону, надособистісну волю до порядку, здатну обмежити індивідуальні пориви і повернути їх у межі позивної соціальності. Що активнішою була воля до трансгресії, то сильнішою мала бути воля до порядку. В результаті вийшло так, що «осьова цивілізація» пішла шляхом самообмеження і самоконтролю: рушивши вперед, вона сама ж на себе накладала обмеження. У цій єдності протилежних стремлінь, що становить суть генезису права, виявилася характерна особливість цивілізації, як системної цілісності, здатної до саморегуляції, самозбереження і саморозвитку» [40, с. 179].

Звісно цими обґрунтованими положеннями науковців не вичерпуються інтерпретаційні можливості дослідження генетичних складових (верховенства права) у формуванні права як соціокультурного феномена. Однак потреба в такому дискурсивному відступі зумовлена необхідністю засвідчення загальновідомої істини, яка полягає у тому, що інтерес до права не зменшується. Науковці постійно осмислювали феномен права, намагалися пізнати його внутрішній зміст, з'ясувати й окреслити його значення у житті суспільства. І, попри те, що впродовж декількох століть учені намагаються осмислити і належно пояснити зміст права, однак доводиться констатувати, що досі у юриспруденції немає якогось загальноприйнятого методологічного підходу до з'ясування сутності поняття «право» як своєрідного соціокультурного феномена, як суспільного явища. Заздалегідь зазначимо, що це твердження (стосовно відсутності загально визнаного бачення сутності досліджуваного нами явища – верховенства права) також стосується і осмислення та розуміння верховенства права як соціокультурного феномена.

Наприкінці ХХ ст. через тенденцію до загальної гуманітаризації науки в наукових дослідженнях, присвячених праву, набули актуальності й проблеми, що не обмежуються вивченням нормативних, регулятивних характеристик права, а стосувалися питань взаємозв'язку права з державою, суспільством, культурою, людиною, а також різних аспектів правової культури, зокрема соціокультурного аспекту функціонування правових систем [41, с. 44].

Водночас І. Панасюк, Н. Шаповалова зазначають, що право як феномен є об'єктом зацікавлення соціології, культурології, філософії тощо. Доцільність культурологічного осмислення феномена права пояснюється й теоретичними проблемами, пов'язаними зі світогляднометодологічним забезпеченням юриспруденції та практичними потребами. Науковці стверджують, що актуалізувалося комплексне вивчення права, зокрема, в контексті соціокультурної проблематики, надання дослідженням міждисциплінарного характеру, формування нових правових ідей, які б адекватно сприймалися суспільством. Культурологічний підхід як логічне продовження соціологічних традицій у юриспруденції містить методологію системного й історичного аналізу, завдяки чому дозволяє дати відповіді на важливі питання правового розвитку [42, с. 79].

Французький компаративіст Р. Давид акцентує на взаємозв'язку норм права із культурними домінантами сучасної цивілізації, а правових систем – з «концепцією соціального ладу», від яких залежить механізм застосування та функціонування права [43].

Відповідно до антропологічної концепції право вважається одним із елементів культурного середовища, порівняно самостійною системою цінностей, а культура є способом соціального життя [44, с. 51].

Водночас Л. Рябовол указав, що суттєва зміна методологічного інструментарію вітчизняної юриспруденції зумовила те, що право розглядається як соціокультурний феномен. Основна цінність права полягає у здатності до соціального регулювання. Його цінність виявляється у площинах загальнолюдського, загальносоціального й особистісного, отже, досягнути

цінність права, а надто його соціальну цінність, – означає усвідомити його позитивну роль для особистості, для людства загалом. Соціальна цінність і значення права розкриваються насамперед у його загальносоціальних функціях, через які право впливає на суспільну свідомість, формуючи ціннісні орієнтири тощо [45].

Здебільшого право вважають інструментом держави, засобом досягнення політичних мети тощо. Якщо ж підходити з позиції гносеології, то феномен права (зокрема його верховенство у суспільних відносинах) доцільно сприймати як складний світ, як багатоаспектну реальність із власними закономірностями, логікою тощо. А це, відтак, вирізняє його з-поміж інших сфер людського буття. То ж процес пізнання права, його розгляд, з'ясування його значущості узалежнений від правової сфери життя соціуму, яке пронизане певними ідеями та принципами, уявленням про добро і зло, про справедливість і свободу, під впливом яких формуються правова культура і правосвідомість, складається певний тип праворозуміння тощо. Право в різні епохи, а також в різних національних культурах, може трактуватися, сприйматися не однаково. Так, Б. Кістяківський, вивчаючи право, писав: «Найголовніші питання про сутність і невід'ємні властивості права представники науки про право розв'язують по-різному. Сперечання поміж теоретиками права виникає на початку наукового пізнання права; навіть ще більше, саме з приводу вихідного питання – *до якої ділянки явищ належить право* – починається непримирене розмежування напрямів та шкіл у науці» [46, с. 207].

Пошуку сутності права присвячено чимало наукових робіт. І філософи, і правознавці, і політичні та релігійні діячі прагнули з'ясувати зміст права, водночас вказавши на його цінність [47, с. 9].

В. Костицький зазначив, що «через різні позиції науковців нині є декілька тисяч визначень поняття права як цілісного соціального феномена. Проте всі теорії, які висунули науковці, зосереджуються на найпринциповішому питанні: чим є право, якими є закономірності його виникнення й функціонування, яким є його співвідношення з мораллю, релігією, державою, суспільством, владою

тощо». Водночас науковець констатував, що питання розуміння права є не тільки центральним у юридичній науці, а й визначальним для політико-правової та юридичної практики [48, с. 35].

Безперечно, такий різноманітний і доволі інтенсивний дискурс, помічений правознавцями, лише на користь загальній справі, адже він сприяє розвитку теорії права, концептуально збагачує її. У цьому нескладно переконатися, якщо б вдалося здійснити наукознавчий аналіз навіть невеликого відсотка публікацій з досліджуваної нами тематики. Загальновизнано, що кожна з теоретично обґрунтованих концепцій базується на дослідній аргументації, яку не варто ігнорувати під час конструювання поняття права. Насамперед важливо мати це на увазі, коли йдеться про звернення до відроджуваної протягом останніх десятиліть концепції природного права.

Як і все суще, право – і це слід вкотре підкреслити – методологічне, оскільки пов'язане зі світом вищих смислів, абсолютних цінностей і поза межних сутностей. У цьому сенсі право символічне, бо містить комплекс необхідного, щоб утворити ці надчуттєві смисли до людини за допомогою зримих соціальних форм і відчутних предметностей. Усе це відображено значною мірою у метафізичному способі пізнання правової реальності, що ґрунтується на природно-правовій теорії. У цій теорії пізнання правових явищ розуміння права, його верховенство у суспільних відносинах виводиться на рівень загальнообов'язкових, усвідомлених суспільством понять про права, обов'язки громадян, їх відповідальність, оснований на принципах справедливості, свободи, формальної рівності. Визначальним положенням наведеної концепції є розуміння пріоритетності права як субстанції вищого порядку, як норми, що відповідає людському розуму, вищій божественній суті людського буття. Адже, на думку С. Сливки, природні закони є досконалими, позаяк у природі немає нічого зайвого, не існує так званих невмотивованих прогалин, безглуздих недоречностей чи натуралізованого хаосу, а все підпорядковане вищій наднормативній взаємозалежності, взаємообумовленості. Тим самим природне право є цілісною системою динамічного розвитку всіх

живих організмів (від рослин до людини). Це є основною умовою міцності світобудови [49, с. 44]. Природне право ми розглядаємо як один із аспектів тріади парадигм філософсько-правового і юридичного мислення, що «спирається на ідею єдиних нормативно-цілісних принципів, що панують у космосі, природі та суспільстві здатні бути мірилом справедливості законоположень, установлюваних державою. За Нового часу, з виникненням антропоцентричної моделі світопорядку, у природно-правових доктринах проблема природних прав людини поступово посідає чільне місце» [50, с. 88]. Отже, за однією з них – природно-правовою парадигмою – виникають підстави досліджувати норми права, тобто усталені формули соціальної поведінки, визнані загальною спільнотою як належні взірці, покликані слугувати упорядкуванню міжсуб'єктних відносин, адже вони є похідними від природного порядку, або похідними світобудови і природи людини як невід'ємної частини цього порядку. Згідно з цією парадигмою, цінність природного права, ефективність його функціонування полягають насамперед у його моральних засадах та соціальній справедливості. Його пріоритетність у суспільних відносинах може виявлятися насамперед у тому, що у ньому «повинні виражатися елементарні загальновизнані моральні засади, які, зокрема, можуть бути ґрунтовані і на релігійних заповідях; це право має реалізувати одну з найвищих моральних цінностей – справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного виконання; право з погляду свого найвищого призначення має бути носієм природно-правових вимог до прав і свобод індивіда» [51, с. 128].

Виходячи із загальноприйнятих підходів до розуміння проблем буття та дії природного права, можна стверджувати, що його ідея ґрунтована на таких константних трансцендентальних імперативах, як об'єктивність, справедливість, моральність, універсальність, ідеальність, святість, незмінність тощо. Відтак наведеними категоріальними ознаками визначається «верховність природного права» [51, с. 128], яке позитивно впливає на правотворчість, правову систему, концептуальні правові категорії, зокрема на принцип верховенство права.

Природно-правова засада слугувала підставою інтерпретації цього конституційного принципу, що привернув до себе активну дослідну увагу вітчизняних науковців і отримав неоднозначне тлумачення Конституційним Судом України. У постановленому ним 2 листопада 2004 р. рішенні зазначено: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [52].

Коментуючи таке рішення вищого органу конституційної юриспруденції, чимало науковців вважають його певною мірою прецедентним. Так, аналізуючи низку актів Конституційного Суду, О. Костенко зазначив: «Не можна обійтися без правової доктрини, зокрема, під час здійснення правосуддя Конституційним Судом України, оскільки для тлумачення Конституції, яка має найвищу юридичну силу в Україні, не існує вищого законодавства, на яке можна було б опертися суддям. Єдине, на що вони можуть опертися, є правова доктрина, яка відображає закони природного права, а саме закони, дані Вищим Законодавцем – Матір'ю Природою. Отже, лише завдяки правовій доктрині судді Конституційного Суду України можуть отримати критерії для тлумачення Основного Закону. Тому найкращим суддею Конституційного Суду є той, хто має найкращу правову культуру і озброєний найкращою правовою доктриною. При найближчому розгляді рішень Конституційного Суду України можна помітити, що найбільш обґрунтованими є ті рішення, які спиралися на правову доктрину, зокрема, на доктрину природного права» [53, с. 105]. Цей приклад переконує, що ідеї єдиних нормативно-ціннісних принципів, на яких ґрунтується

природне право, здатні бути мірилом справедливості законоположень, що є продуктом свідомої нормотворчості, тобто джерелом публічного визнаного права. Отже, дієвість позитивного права, його панівна роль значною мірою узалежнені від впливу на нього природного права. У цьому проявляється своєрідна взаємообумовленість природно-правової і позитивно-правової парадигм, що полягає у їх здатності до паралельного співіснування і взаємодоповнення, а також водночас до перемінного домінування якоїсь із них залежно від умов правового життя.

Тривалий час право розглядалося лише через призму нормативізму. Поширена в таких умовах позитивно-правова парадигма розуміння права зводилася до осмислення його як соціального феномена, пов'язаного з конкретною державою та її інститутами як основними регуляторами суспільних відносин. Маючи таку утилітарно-прикладну спрямованість і чітко визначене призначення слугувати інтересам конкретної держави, право вважалося її владним приписом і захисником її як вищої цінності. Позитивне право тут виступало як суто світська нормативна система, позбавлена метафізичного смислу. Водночас наголошується на нормативності права, його формальній визначеності, захищеності державним примусом, а відтак виправдовується сваволя держави, її влада визнається необмеженою. Ця парадигма є основою методології юридичного позитивізму з характерною їй різноманітністю історичних форм, адже для неї головним і єдиним предметом пізнання є феномен позитивного права, що являє собою систему джерел публічно визначеного права, встановленого державою у вигляді законодавства.

За таких умов і виникає оптимальний правовий простір, в якому й право формується, діє і панує як нормативна модель соціальної дії. Однак здавна існує парадокс, що державна влада, яка робить «право правом», водночас є явищем якоюсь мірою несумісним, яке виступає щодо права як протиборчий чинник.

В історії розвитку філософсько-правової думки домінування верховенства права як своєрідного соціокультурного феномена окреслюється неправовою парадигмою. Наповненість цієї методологічної моделі

визначається категорією «неправо», яку запропонував Г. Гегель. Згідно з цією парадигмою простежується пріоритет закону над правом, заохочується і певним чином утверджується практика насильницьких форм примусу, а відтак трансформується владна функція правосуддя у чітко спрямовану репресивну.

Д. Щамбура вказує, що найповніше поняття «неправо» розглядається Г. Гегелем у «Філософії права». Неправо протистоїть праву в тому сенсі, що у права загальна й особлива воля збігаються, а в неправі – протиставляються, причому в особливій волі право стає особливим правом. У неправі мислитель убачає протиставлення сутності (загальна воля) і явища (особлива воля). У неправі явище відіграє роль суті, а саме явище виступає як видимість, тобто неправо є видимістю сутності. Водночас неправо необхідне, бо, заперечуючи сутність права, воно зміцнює його [54, с. 85].

І. Ковнерова зазначає, що неправо у філософії Г. Гегеля має три форми, а саме: ненавмисне право, обман і злочин [55, с. 85].

Ненавмисне, або громадянське неправо, простежується поміж суб'єктів із нерозвинutoю правосвідомістю, які не бачать відмінності між правом та його запереченням. Якщо неправо видається особі правом, то це неправо є ненавмисним. Обман ж дає змогу одним суб'єктам права створювати видимість права для інших, аби вони не помічали підміни, в якій загальне замінено особливим, дійсне – уявним, реалії – ілюзіями. Злочин – це неправо в собі й для себе: тут я хочу неправу та навіть не вдаюся до видимості права. Відмінність між злочином і обманом полягає в тому, що в обмані у формі його здійснення ще закладено визнання права, чого не простежується в злочині [56, с. 28].

У другій половині XIX ст. в історико-правових дослідженнях, зокрема українських учених, на зміну гегельянству приходить нова філософська парадигма – позитивізм, який розглядає єдність методів дослідження в соціальних і природних науках, визнає еволюціонізм у розвитку людського суспільства, системно розглядає причини й стадії розвитку соціуму [57, с. 23].

Основоположними засадами правового позитивізму є: 1) намагання обґрунтувати правознавство як автономну, незалежну (від політики, філософії,

релігії) науку; 2) відокремлення позитивного, чинного права від моралі. Відбувається дистанціювання від будь-якого метафізичного, спекулятивного, моралістичного розуміння права і зосереджується тільки на чинному, у законах «покладеному» праві, на «фактичному» праві; 3) ототожнення права з чинним правом, вважаючи останнє виключним предметом наукового дослідження; 4) інструментально-прагматична формалізація права; 5) абсолютизація влади та її розуміння як єдиного джерела права [58, с. 27].

Із розвитком суспільних відносин відбувається поворот до дещо іншого мислення, менш зацикленого на імперативній догмі праворозуміння, що підтверджується певною мірою аксіоматичною сентенцією: оскільки природа права складна і багатоаспектна, то і процеси праворозуміння надто непрості за суттю і неоднозначні за змістовим наповненням. У різний час за різних соціально-економічних умов і за різних політичних укладів вони були адекватними тим об'єктивним обставинам, в яких фіксувалася дія права, виявлявся його евристичний потенціал.

Українському правознавству минулого століття були характерні догми, стереотипи і комплекси, що відображали стан тогочасної юридичної науки. Долаючи стереотипи позитивістського минулого, сучасна українська юриспруденція шукає шляхи наукового пізнання, а відтак і пояснення сутності феномена права. З огляду на здійснений нами аналіз, можемо констатувати, що вітчизняні науковці використовували найрізноманітніші підходи до з'ясування сутності права, чимало з них вважають право соціокультурним феноменом.

Природне ж право спершу ґрунтувалося на звичаєвому праві, а згодом на ідеях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, які розглядали право з погляду соціокультурного феномена. Воно має метафізичну основу абсолютного характеру – життя, особистість, свободу, гідність, що не залежать від волі держави, а лише від Бога. Природне право є взірцем, метою й критерієм оцінки позитивного права, законодавчої влади та держави. Водночас природне право вважається моральним (або релігійним) явищем, яке сприймається як абсолютна цінність. Воно є одним із головних

відображень закону необхідної різноманітності в соціальній системі. Це право людини на життя і свободу впливає із її біологічної сутності, належить їй за правом народження, тому його не можуть обмежувати чи не приймати ні держава, ні суспільство. Тобто зміни природного права неможливі без зміни біологічної сутності людини. Вся соціальність людини походить від природного права. Природне право є базою соціальної організації суспільства, яка виникає як засіб забезпечення природного права. Воно втілює засади розумності, моральності та справедливості. Основуючись на природному праві в Основному Законі України людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України 1996 р.) [59].

Сучасна юридична думка сформувала методологічні моделі, які відповідають певним ступеням узагальнення феномена права у філософсько-правовій парадигмі й найперше характеризуються плюралістичним підходом до розуміння правових явищ, одним із яких є функціонування принципу верховенства права.

Слушним є твердження М. Козюбри, що «право – це складний, багатобарвний, багатострунний і багатозначний феномен, в якому переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у межі якоїсь універсальної дефініції не можливо. У вітчизняному ж правознавстві за попередньою традицією пошук єдиного визначення права все ще нерідко зводиться до фетиша. Сказане зовсім не означає, що багатовікова історія філософського і загальнотеоретичного осмислення права є чимось включно абстрактним і практично безплідним, а подальший аналіз проблеми втрачає перспективу. Така позиція спроможна призвести до радикального релятивізму, тобто до повного заперечення можливості пізнання права, що мало б негативні не тільки теоретичні, а й практичні наслідки» [60, с. 12–13].

Аби не зійти на релятивістський шлях осмислення права потрібно враховувати найрізноманітніші концепції та здійснювати різносторонній їх аналіз.

Сучасні вчення про право, які відзначаються багатоманіттям підходів, різноманітністю оцінок, демонструють найнеочікуваніші результати. Якщо ж абстрагуватися від світоглядних установок, на яких основуєть свої праці деякі автори, а більше уваги приділити формам буття права, зокрема його пріоритетності, першочерговості, його верховенству в регулюванні суспільних відносин (до речі, на цих аспектах наголошують чимало вчених), то розуміння права як своєрідного соціокультурного феномена, що існує у різних виявах, формах, безперечно збагатиться. Синтез здобутків різних науково обґрунтованих концепцій не лише бажаний, а й необхідний для формування нових дослідних парадигм верховенства права та осмислення феномена права, насамперед як нормативної моделі соціальної дії.

1.2 Верховенство права: концептуалізація поняття

Акцентуючи на важливості у контексті висвітлення означеної проблематики вирішення поставленого завдання, зазначимо, що з'ясування евристичного потенціалу права – проблема багатоаспектна і деякою мірою різнопланова. Дослідження кожного її ракурсу, безумовно, потребує нетрадиційних підходів до визначення предмета розгляду, застосування особливих концептуальних засад, а також, що не менш важливо, свого понятійного інструментарію. Без чітко визначеного дефінування неможливо осмислено репрезентувати юридичні терміно-поняття, адже йдеться про пошук шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, формах вираження, способах розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання конкретних предметних іпостасей (у нашому контексті поняття «верховенство права»), його істотних характеристик за притаманними тільки йому загальних та

специфічних ознак. Звичайно, тут не мається на меті обґрунтування й запропонування визначення цього поняття, бо, як зазначалося, цілком поділяючи авторитетну думку відомого українського теоретика права М. Козюбри [61, с. 7], зробити це майже неможливо, а радше робиться спроба на підставі встановлення з'ясування сутності та досягнення певного універсального бачення та концептуалізму в його розумінні, не наділяючи це поняття ознаками самостійної онтологічної реальності. Це можливо, на наш погляд, шляхом природно-правового осмислення та виведення концептуалізації цього поняття, тобто визначення, вироблення концепції функціонування означуваного правового явища – верховенства права.

У науковій літературі, зокрема з соціальної філософії, філософії права, термін «концепт», під яким розуміють ідею, що містить певний підхід до дійсності, нерідко вживають як синонім до слова «поняття». І це цілком виправдано, адже одне із значень латинського *conceptus* – поняття. Ця лексема енциклопедично тлумачиться, як «мислене відображення загальних, істотних властивостей предметів і явищ довкілля, форма узагальнення сутності, постійної процесуальності зовнішнього та внутрішнього світу. Йдеться про цілісність думки, яка визначає іманентні ознаки певного об'єкта, має основні судження про найзагальніші й істотні його ознаки. Формування понять здійснюється на підставі порівняння, аналізу та синтезу, абстрагування, ідеалізації, умови висновків» [62, с. 244]. У цій поширеній дефініції терміна «поняття» міститься цінна для нас методологічна вказівка на те, що для повної, якомога адекватнішої характеристики конкретного явища, означуваного поняттям, необхідно мати на увазі його родові ознаки, враховувати галузеві особливості. Так, наприклад, розглядаючи поняття концепції як розгорнутої «системи знань про предмет, позбавленої логічних суперечностей при тлумаченні складної проблеми чи явища» [62], очевидно маємо враховувати деяку особливість трактування такого поняття, як «концепція правова», яка, за енциклопедичним визначенням, є «провідною ідеєю, точкою зору на те або інше правове явище» [63, с. 339].

Саме така правова концепція втілена у принципі верховенства права – важливому принципі, що декларується як визначальна норма вищого рівня вітчизняного правопорядку. В цьому аспекті поняття (маємо на увазі правову концепцію) є самодостатнім інструментом пізнання. О. Ноздрін із цього приводу зазначає: «Йдеться про те, що у понятті розкривається певний зміст, у якому інтегруються знання не тільки про зовнішні властивості об'єкта пізнання, а й про внутрішні закономірності його існування». Образно називаючи «поняття» думкою, яка відображає в узагальнювальній формі предмети і явища дійсності та зв'язок між ними за посередництвом фіксації загальних та специфічних ознак», цей науковець зазначає: «Логічно-сміслові поєднання слів «термін» і «поняття» дає чисто семантичну конструкцію під назвою «терміно-поняття» (до речі, це словосполучення доволі часто вживає проф. П. Рабінович. – *О. П.*), яка обслуговує вирішення видових питань, зокрема: що означає те чи інше поняття (термін) чи висловлювання судження, як їх потрібно розуміти» [64, с. 18].

І хоч далі автор застерігає, що «будь-яке терміно-поняття за функціональними характеристиками покликане виключно позначити, окреслити предмет (з чим безперечно не можна не погодитись. – *О. П.*), але не спрямоване на організацію процесу пізнання (а у цьому складно за ним визнати правоту. – *О. П.*)» [64, с. 18–19], проте, як видається, без їх використання складно обійтись під час здійснення аналітично-пізнавального осмислення змістовної сутності означеного феномена, а отже, для концептуалізації його поняття.

Знову ж таки підкреслимо слухність і певною мірою контроверсійність висловлювань цитованого науковця, який цілком обґрунтовано стверджує: «Правові наукові поняття – це змістовні, предметні образи, які відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності й відносин, що існують у ній і виражають специфічно правову якісну визначеність цих процесів і явищ» [64, с. 19]. Очевидно, коли йдеться про проблему концептуалізації, обумовлену певною мірою становленням сучасної

правової парадигми у вітчизняній юриспруденції, то на часі формування саме наукового поняття верховенства права, осмислення його з погляду зокрема природно-правового права, на якому, власне, основані його витoki, подолання занадто спрощених тлумачень причинності у праві, адже правопізнання не може здійснюватися лише на рівні апостеріорної данності, а для цього необхідне залучення вищих категоріальних синтезів, які дають змогу відтворити об'єктивність правових реалій, означуваних поняттєвими смислами.

Потрібно наголосити, що розглядуване поняття наповнюється реальним змістом, якщо визначальний його елемент (складник) – право – розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим паче її знаряддя, а як соціальний феномен, який має глибоке коріння у світовій і національній культурі, духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності, як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, формальна рівність, гуманізм. Отже, саме у природно-правовій доктрині право розглядається як соціальне явище, надбання спеціальної культури суспільства. «Право, – пише В. Костицький, – як жива матерія високого духу повертається до нас тими сторонами, яких ми раніше не помічали» [65, с. 8]. А точніше б сказати і не могли не помічати, адже за панівною догмою юридичного позитивізму в правознавстві спершу право вважалось вторинним (надбудовним) елементом дійсності, додатком до економічних відносин. Через таке ігнорування ролі права, його недооцінку не могло йтися про концептуалізацію верховенства права, що фіксує це явище, яке безпосередньо пов'язане з такими цінностями природного права, як справедливість, розумність, цілеспрямованість, пропорційність тощо.

З огляду на викладене, на нашу думку, необхідність вирішення проблеми концептуалізації визначеного поняття необхідно опрацьовувати насамперед із урахуванням визнання доктрини природного права на методологічних засадах, що допоможе з'ясувати його генезис і еволюцію становлення, розвитку і функціонального призначення. Акцентуючи на важливості переосмислення та

концептуалізації наукових ідей, які, зокрема, стосуються сутності і значення державотворчих інститутів, обумовлених перехідним етапом розвитку суспільства, С. Бобровник зазначила: «Розвиток філософських та наукових уявлень про феномен верховенства права має тривалу історію становлення та переосмислення, що пов'язано з його принциповим значенням для розвитку і державно-правових інституцій, і всього суспільства. Перші уявлення про *феномен верховенства права* були (підкреслено нами. – О. П.) відображені у світоглядній філософії таких мислителів і державних діячів, як Платон, Сократ, Аристотель, Сенека, Цицерон, Папініан, Ульпіан, Н. Макіавеллі, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін. Аналізуючи проблематику розвитку людства та обґрунтовуючи шляхи побудови оптимальної моделі держави й суспільного устрою, мислителі античності, середньовіччя, епохи Відродження доходять висновку, що гармонія розвитку суспільства пов'язується з верховенством права у всіх сферах життєдіяльності суспільства; взаємодії правлячої верхівки держави; взаємин між людьми; діяльності органів держави (передусім судових); відносинах між громадянином і державою» [66, с. 68].

Істотне доповнення та уточнення висловлених авторкою припущень є у ґрунтовній розвідці С. Головатого, який, із його слів, не ставив перед собою завдання з'ясувати, які з ідей, думок, формул, конструкцій і окремих учень цих мислителів (йдеться про Платона, Аристотеля, Цицерона. – О. П.) вивільнилися від свого конкретно-історичного контексту та увійшли до теоретико-методологічного арсеналу людського пізнання, що перебуває в постійному розвитку і можуть розглядатися як попередники складників, як їх античні відповідники, того, що в сучасному світі розуміють під поняттям «верховенство права» [67, с. 46].

Однак, підводячи підсумок зробленого дослідження, вчений зазначає: «Із впевненістю сказати, що (окрім іншого) всі ... ідеї, формули, конструкції та концепції, висунуті цими мислителями ще в античні часи, склали філософську основу *доктрини верховенства права*, можна буде лише тоді, коли буде досліджено і повністю розкрито сутність і зміст того, що виникло у XIX ст. та

існує в наш час у вигляді формули «верховенство права» (*rule of law*). Але й на цьому етапі дослідження немає підстав не вважати, що саме пошук античними мислителями «найкращої держави», а також того явища, яке має «панувати», «верховодити» і над людиною, і навіть над «найкращою державою» в особі її органів влади й посадовців, – це те, що надалі було основою для концептуального наповнення цілком нової доктрини в пізніші часи. Ідеї античних мислителів про «панування закону» як «панування серед речей того, що є найвищим за все», як «владу розуму», «панування розуму», «верховенство розуму», «панування божества і розуму» (те, що англійською мовою передається як «*rule of reason*»), того, що «велить робити добро» і «відвертати зло», за своєю сутністю були попередниками ідеї «верховенства права» (англійською «*rule of law*»), оскільки в античні часи поступова думка заперечувала все те, що було пов'язано із сваволею, тиранією, бо за сутністю ті явища були неодмінним породженням таких явищ, як «влада однієї людини» (англійською – «*rule of man*») або необмежене одноосібне правління (англійською – «*rule by man*») [67, с. 46–47].

Чимало положень, висунутих і обстоюваних античними мислителями, згодом використовувалися і розвивалися в іншу цивілізаційну епоху для наповнення *концептуальним* змістом не тільки доктрини, а й самого поняття «верховенство права», що відтак набуває значення визначальної юридичної категорії. Надважливі еволюційні зміни у формуванні праворозуміння відбувалися протягом XVII–XVIII ст. Отже, вагомим здобутком тогочасної науки було те, що, перейнявши від давньоримських філософів і юристів зацікавлення проблемою духу права, європейські вчені зробили неабиякий вклад у розвиток цієї проблеми, в її інтерпретацію у нових політико-правових реаліях. У цьому контексті необхідно згадати насамперед основоположну працю «Про дух законів» Ш. Монтеск'є. Згодом геніальний німецький філософ Г. Гегель у «Феноменології духу», «Науці логіки», «Енциклопедії філософських наук», «Філософії права» ґрунтовно розкрив поняття суб'єктивного духу (проблема волі), дійсного духу (питання договору, злочину і покарання

законом), об'єктивного духу (право, мораль), абсолютного духу, філософії духу, духу логіки, волі духу тощо. Філософ довів, що в законах відображається національний характер певного народу, ступінь його історичного розвитку тощо» [68, с. 53].

Ідеї філософів Нового часу втілені як історичні та методологічні витoki такого правового феномена, як верховенство права. Цілком аргументовано називаючи авторитетного англійського вченого-конституціоналіста Альберта Дайсі одним із основоположників теоретичного осмислення принципу верховенства права, Б. Малишев зазначив, що «основним досягненням А. Дайсі є виокремлення трьох основних аспектів (*захист людини від свавілля держави, ніхто не може бути покараний і нести відповідальність особисто або своїм майном у разі відсутності певного порушення закону, англійська конституція є конституцією, яка створена суддями*) суті принципу верховенства права з усього розмаїття його значень і контекстів» [69, с. 119].

Водночас ми визнаємо слухність і доречність зауваження проф. С. Сливки. Підкреслюючи, що основною функцією правничої деонтології є забезпечення верховенства права, він указує на доцільність «розмежування таких понять, як верховенство закону, всесилля закону, панування закону, *верховенство права*, всесилля права та панування права» (виділено нами. – О. П.) [70, с. 624]. Що мається на увазі? Іменник «розмежування» утворено від дієслова «розмежовувати, яке тлумачиться як «відділяти одне від одного; кого-, чого-небудь; протиставляти одне-одному, кого-, що-небудь» [71]. Очевидно йдеться про те, щоб не протиставляти досліджувані поняття, а наголошувати на потребі їх концептуалізації, радше, з'ясувати їх співвідношення, тобто «взаємне відношення, взаємний зв'язок, взаємну залежність» [71] означуваних ними явищ. Для цього потрібно враховувати чітку характеристику змістовного наповнення, передумов функціонування, а також специфічних ознак цих правових феноменів. Саме з таких позицій окреслює верховенство права С. Сливка: «Зміст *верховенства права* полягає у тому, що воно займає домінуючу позицію порівняно з державою. Це гарант, свобод і законних інтересів громадян.

Верховенство права означає, що воно не може залежати від політичних сил та ідеології, а втілене у звичаєвому праві, реальних стосунках, не залежить від статі, суспільного становища, національності тощо. У верховенстві права значну роль відіграє духовна і моральна сили, які не можуть бути утворені державою. Вони вищі, ніж сила держави. Верховенству права передує панування національної моралі, загальнолюдських цінностей у регулюванні суспільних відносин, воно зумовлене природно-історичними правами людини і спирається на духовні й моральні засади суспільства. Для утвердження верховенства права потрібен час, адже завдяки цьому людина впевнена у завтрашньому дні. Незважаючи на те, що держава обмежена правом, яке сама приймає, вона ще й відповідає за верховенство права в суспільстві» [68, с. 58–59].

Обґрунтовані (а ми далі підтвердимо наведене цитуванням праць цього та інших учених) положення зазвичай збігаються з енциклопедичним тлумаченням, що дає певні підстави для концептуалізації цього поняття: «Верховенство права – домінуюча в юриспруденції концепція, згідно з якою право в інтересах особистості і суспільства є обмежувачем для держави, державного свавілля. У зазначеному сенсі право є силою, здатною підкорити державу; право виступає над державою для того, щоб панування *не стало над* суспільством. У сучасних умовах зв'язувальна роль права щодо держави посилюється. Водночас спостерігається така закономірність: що точніше право відображає об'єктивні потреби суспільного розвитку, то більшою мірою воно зв'язує державу. Активність держави в цьому випадку не пригнічується. Навпаки, вона витрачається результативно й виключно в інтересах суспільства й окремої особистості» [70].

У цьому контексті, на наш погляд, зроблено істотні уточнення і розставлено концептуальні наголоси на визначальних позиціях професором С. Сливкою: «Верховенство права має певні передумови. Це – визнання державою та її органами пріоритету права, підпорядкування владних структур праву, наявність високої правової культури посадових осіб (зокрема юристів), високопрофесійна діяльність юристів, додержання державою основних прав

людини, наявність чіткого законодавства, злагоджені дії кожної з трьох гілок влади, налагоджений високий контроль за верховенством права з боку Конституційного Суду, прокуратури, адвокатури, суду і громадськості. Задоволення цих передумов означає, що держава наближена до правової інституції, оскільки абсолютне, повне верховенство права можливе лише у демократичній державі, а не в тоталітарній» [68, с. 59].

Аналізуючи специфіку формування поняття «верховенство права» на сучасному етапі розвитку країн загального права, Є. Білозьоров зазначив: «Концепція верховенства права, будучи відображенням ліберальної ідеї, породженої у специфічних культурно-історичних, політичних і спеціальних умовах, має теоретичний характер і виступає як одне з джерел права в англосаксонських країнах. Вона має вплив на ухвалення законів, які не повинні суперечити принципам цієї концепції» [72]. Безумовно, ця специфіка типова не тільки для правових систем цієї правової сім'ї, а й для держави, чії правові системи побудовані на правових засадах.

Враховуючи цю обставину, проф. С. Сливка називає такі специфічні ознаки верховенства права: «Висока правова культура, правосвідомість і законотворчість громадян; повага до права усіх членів суспільства; регулювання відносин у всіх сферах; створення законів, які не суперечать духовному праву, інтересам суспільства; забезпечення виконання правових норм не так державним примусом, як переконаннями; відсутність верховенства людини чи ідеології над правом; сприяння держави відкритому доступу людини до здійснення і реалізації її основних прав; високий рівень правового почуття» і додає: «Звичайно, верховенство права ґрунтується на засадах філософсько-правової доктрини. Із-поміж них – корисність, забезпечення інтересів загального блага, позитивні погляди на закон, загальнообов'язкова сила, незалежність від дій окремих осіб, принцип «дозволено все, що не заборонено законом» [68, с. 59].

Водночас виявом верховенства права, на думку Н. Федіної, є те, що сутність верховенства права охоплює й інші соціальні чинники, зокрема звичаї,

традиції, норми моралі тощо, які залежать від історико-культурного рівня розвитку суспільства [73, с. 58].

Ідеї панування права у життєдіяльності громадянського суспільства, як вважає О. Скрипнюк, традиційно пов'язуються з принципом верховенства права, а тому «нині залишаються одними з найбільш прогресивних здобутків цивілізаційної історії людства у сфері регулювання соціальних відносин» [74, с. 5]. Щоправда, досліджуючи принцип верховенства права, у цьому контексті слід зазначити, що поняття «право», яке застосовується у словосполученні «верховенство права», передбачає безпосередній зв'язок із тим, що в суспільстві визнається не лише як належне, а й як справедливе. «Тобто право, яке згодом набуває втілення у правових законах, – підкреслює О. Скрипнюк, – це не лише нормативність, а й ціннісний регулятор суспільних відносин. У результаті цього право, насамперед якщо розглядати його крізь призму законів та інших нормативно-правових актів набуває своєї легітимації. Згодом це право проникає в суспільну свідомість і в культурне життя, утворюючи такі їх специфічні форми, як правова культура та правова свідомість. Фактично на рівні правової культури і в правовій свідомості громадян правовий закон набуває тієї «верховності», яка дозволяє йому підноситись над державою» [74, с. 5].

Водночас доречно підкреслити, що проблема визначення сутності й способів утілення досліджуваного нами феномена великою мірою залежить від обраних підходів до з'ясування саме правових витоків цього концепту чи терміно-поняття, якими означено досліджуване явище, а також підходів до трактування можливості та способів розуміння цього поняття.

Нищенаведені науковці розглядають правові витоки верховенства права як принцип. М. Братасюк зазначила, що «принцип верховенства права в нинішній Україні трактується по-різному, оскільки це новий концепт для української правової реальності, що перебуває у стадії становлення, а також у зв'язку із домінуванням у цій сфері тоталітарної нормативістської доктрини, сутність якої виключає цей принцип узагалі. Його визначають як верховенство

рівної міри справедливості, добра, свободи тощо у відносинах між суб'єктами права (Б. Малишев), або як верховенство природних невідчужуваних прав людини над державною владою. Українські легісти прочитують його як верховенство закону, проте, з огляду на те, що закони можуть бути несправедливими, не відповідати ідеї права, легістське трактування піддається критиці представниками юридичного підходу до права» [75, с. 49].

Безперечно, процес становлення цього концепту триває протягом незалежності Української держави, пов'язаний із формуванням, осмисленням й удосконаленням понятійного апарату вітчизняної юриспруденції. Значною мірою це ускладнено тим, що хоч верховенство права і є предметом широкого й надактивного дискурсу, ще досі не сформовано чітко визначеного підходу до його трактування. А. Кучук доречно вказав, що наступним кроком для реалізації зазначеного феномена у вітчизняну систему права є врахування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка, зокрема, передбачає імплементацію практики ЄСПЛ (у преамбулі вказаної конвенції верховенство права називається спільним надбанням європейських держав, цінністю) [76, с. 562].

Про значну увагу вітчизняних науковців до цього правового явища свідчить і те, що висвітленню різних аспектів його трактування присвячено спеціальний номер популярного часопису «Право України» (№ 3, 2017 р.), а також те, що недавніми роками з'явилося чимало публікацій, автори яких досліджують це явище. У цьому контексті слід згадати двотомну колективну монографію науковців Інституту держави і права НАН України ім. В. Корецького, монографії С. Погребняка, С. Шевчука, А. Селіванова, статті відомих правознавців О. Петришина, Д. Прокопова, В. Лемака, Б. Авер'янова, О. Скрипнюка та ін. Значний науковий резонанс викликала, зі слів М. Козюбри, «загалом цікава, хоча й надто полемічно-категорична тритомна праця С. Головатого», яка, на думку цього вченого, «не вирішила багатьох питань, пов'язаних із розумінням верховенства права (а в деяких відношеннях навіть загострила їх)» [61, с. 7].

У цьому сенсі вагомі теоретичні положення викладено також у численних публікаціях одного з провідних українських теоретиків права проф. П. Рабіновича, який розглядає означене поняття як актуальний природний феномен, пов'язаний насамперед із пріоритетністю у суспільстві загальносоціальних («природних») прав людини [77, с. 20].

Як бачимо, у вітчизняній юридичній науці напрацьовано чимало для подолання термінологічної невпорядкованості саме в цьому аспекті. Те, що зроблено, і те, що робиться постійно українськими правознавцями, як уважає Ю. Шемчушенко, має і внутрішньодержавний, і міжнародний вимір, адже «не можна гармонізувати національне законодавство з європейським чи міжнародним правом, вкладаючи в ті чи інші поняття та терміни зміст, відмінний від європейського, загалом міжнародного права» [78, с. 4–5]. Ураховуючи слушність застереження авторитетного українського вченого, усвідомлюємо виняткову важливість концептуалізації поняття «верховенство права», яке часто вживають вітчизняні науковці у публікаціях, присвячених проблематиці, пов'язаній з дослідженням стану сучасної правової системи, перспектив її реформування на шляху до реалізації євроінтеграційних намірів нашої держави.

Вище було згадано про певні спроби окреслити сутнісні основи верховенства права, які не можна вважати доконечно завершеними й належно теоретично обґрунтованими, проте ці інтенції позитивно впливають на виконання поставленого завдання. Конституційний Суд України визначає «верховенство права» як «панування права в суспільстві» [79], ймовірно це визначення він запозичив із такого енциклопедичного трактування: «Верховенство права – панування права у життєдіяльності *громадянського суспільства* і функціонуванні держави» [80, с. 341].

Як бачимо, у формулі КСУ, як і в енциклопедичній, дещо спрощено (не на користь змістовності) подано трактування верховенства й панування права, однак в обох випадках ці поняття репрезентуються як синонімічні, то ж цілком заслуговують, на наш погляд, такого слушного аналітичного вердикту, за яким

ці своєрідні «правові аксіоми» не відповідають «загальноновизнаним (передовсім у Європі) уявленням про сутність верховенства права (як і панування права, – *О. П.*)», бо вони побудовані «на доктрині юридичного позитивізму». Обидві формули скеровують «на потребу передусім з'ясувати сутність власне поняття «право», а далі – перейти до з'ясування сутності вже начебто похідного від нього поняття «верховенство права». Методологія юридичного позитивізму в цьому випадку є неприйнятною, бо позитивне право будь-якої національної правової системи саме собою не становить того, що визначає сутність верховенства права як такого. Позитивне право може лише засвідчити або ж наявність, або ж відсутність у національній правовій системі загальноновизнаних інституційних і процедурних елементів (складників) верховенства права» [81, с. 66]. З таким судженням С. Головатого, очевидно, слід погодитися з огляду на те, що, як зазначила М. Братасюк, цей «певний концепт для української правової реальності ... перебуває у стадії становлення» [82], щоправда, надто тривалій стадії, яка б вже мала перейти з ембріонального рівня на рівень становлення й утвердження.

Однак, провідні вітчизняні правознавці сходяться на думці, що з'ясування сутності верховенства права можливе лише на основі доктрини природного права, яка є джерелом розуміння природності, невідчужуваності прав людини й основоположних її свобод. Однак ця доктрина існує як вища данність і не потребує нормативного закріплення, а відтак юридичні загальноновизнані інституційні і процедурні елементи верховенства права поза тим отримують загальне визнання «живої і динамічної концепції», до якої привернуто увагу юридичної науки.

Ще у середині 50-х рр. минулого століття Міжнародна комісія юристів при ООН робила спроби запропонувати формальне визначення цього поняття, однак такі намагання не дали позитивного результату. Вчені зійшлися на тому, що важливо виробити та дотримуватися узгодженого розуміння юридичних принципів. З цього приводу М. Козюбра зазначає: «Надзвичайна складність і багатоаспектність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу

дати якесь універсальне визначення *верховенства права* (виділено нами. – *О. П.*), придатне на всі випадки життя. У понятті «верховенство права» переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практики, правові ідеї і здоровий глузд. Усе це робить зазначену категорію доволі динамічною, що не дає змоги втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції» [61, с. 7].

Однак, деякі намагання «втиснути» все ж таки робляться і хоч вони не видаються за чітко сформульовану дефініцію, проте повторюють ті ж постулати, закладені у згаданих формулах. Так, розглядаючи співвідношення та взаємоузгодженість верховенства права і верховенства закону, автори колективної монографії стверджують: «Верховенство права слід розглядати як загальну підкореність праву і Конституції, яка на цьому ґрунтується, її пряму дію і безпосереднє застосування, відповідність усіх правових актів держави Конституції України» [83, с. 82]. Інший варіант такої ж спроби простежуємо у колективній монографії, автори якої запропонували таке трактування: «Верховенство права – це вказівка на пріоритет природних прав людини в державі. Принцип верховенства права, таким чином, означає, що для правової держави необхідно, але зовсім недостатньо, щоб усі, зокрема і сама держава загалом, дотримувалися законів. Необхідно, щоб ці закони були *правовими*, щоб вони виражали загальну і рівну для всіх міру свободи людини» [83].

Можна навести ще декілька подібних прикладів визначень, які можуть відрізнитися лише деталізацією окремих елементів, а по суті все зводиться до звичного «верховенства закону», щоправда Основного Закону держави. Але ж верховенство права набуває самостійного значення, відмінного від традиційної теорії та практики верховенства закону, коли право не ототожнюється із системою встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових (зокрема і конституційних) норм поведінки, тобто коли має місце теоретичне і практичне розрізнення права і закону, коли право розглядається як соціальний

феномен, тобто коли воно сприймається як явище, безпосередньо пов'язане з такими функціональними категоріями, як справедливість, рівність, гуманізм.

Проаналізувавши праці українських вчених на цю тему, С. Головатий уважає, що «практично всім проаналізованим працям (за винятком статей М. Козюбри) характерна спільна ознака – всі автори (не залежно від того, чи вони є прибічниками позитивізму в праві, чи вони намагаються в своїх працях відійти від позитивістського сприйняття права) в кінцевому підсумку приходять до необхідності визнання або верховенства права, або верховенства закону. Отже, доволі поширеними є не лише думки, а й переконаність авторів у наступному: що «верховенство закону» є «одним із значень верховенства права»; що «виправдано» називати «принцип верховенства права» «принцип верховенства закону»; що «принцип верховенства права» не заперечує «принцип верховенства закону»; що «принцип верховенства права» має діалектично поєднуватись із «принципом верховенства закону»; що «принцип верховенства права» проявляється «у верховенстві закону»; що «принцип верховенства права» – це «верховенство правового закону»; що «принцип верховенства закону є формальною характеристикою верховенства права» тощо [84, с. 26]. А відтак майже усі науковці, праці яких дослідив С. Головатий, і він особисто, сходяться на тому, що «розуміння явища верховенства права ніколи не було і не є однозначним», що це явище й досі в Україні є «практично неосмисленим», що «зміст верховенства права в Україні, як у доктрині, так і на практиці, залишається не визначеним» [84, с. 26].

І якщо врахувати, що ця позиція була оприлюднена ще декілька років тому, щоправда, якоюсь мірою вона пролонгується у наступних публікаціях, а також доволі ґрунтовно розглядається у тритомній монографії, то можна вважати, що серйозного поступу в цій справі не відбулося. Публікуючи чергову наукову розвідку (на цей раз у популярному юридичному часописі), С. Головатий зазначає: «Доводиться знову (вже вкотре!) повертатися до проблеми, яку ... неодноразово порушував на сторінках наукової періодики» [81, с. 206], повертатися, щоб, як видається, дорікнути багатьом колегам у тому,

що вони причинилися до того, що вітчизняна наука у цьому питанні зійшла на доктринальні манівці. Слід визнати, що значною мірою цей докір таки справедливий досі. Тому С. Головатий у наступній публікації, залучивши собі на допомогу в аргументації такого висновку авторитетного українського вченого, наголосив: «Аналіз декількох найновіших праць за авторством понад двох десятків науковців доводить, що стан речей у цій ділянці вітчизняної науки практично не зазнав жодних істотних змін порівняно з тим періодом, коли декілька років професор М. Костицький, узагальнюючи позиції багатьох учених, слушно стверджував, що більшість науковців «все ж таки залишаються під впливом позитивістської методології та нормативізму»; що вони «нерозривно пов'язують «верховенство права» з «верховенством закону»», трактуючи їх зв'язок як зв'язок цілого і частини, або ведуть мову про наявний «діалектичний зв'язок» між ними, не розкриваючи змісту «діалектичності»; що вони «не завжди ув'язують «верховенство права» з поняттям права в юс-натуралістичному розумінні та з ліберальною доктриною держави і права, в якій верховенство права є однією з головних підсистем»; що «верховенство права досліджується винятково в рамках предмета правознавства формально-логічними, догматичними методами чи методами лінгвістики» тощо» [85, с. 3].

Очевидно у зв'язку із вище висловленим маємо підстави нагадати про своєрідне «тяжіння» до згаданої вище формули, про витoki появи і утвердження якої також йшлося. Отже, з розумінням слід поставитися до висловленого С. Головатим занепокоєння: «Повністю поділяючи висловлену професором М. Костицьким думку, можна лише з прикрістю констатувати відсутність до цього часу істотних зрушень у подоланні чинників, що спричиняють закостенілість вітчизняної юридичної науки. У зв'язку з цим виникає багато «чому?». Чому колеги-науковці не долають брак знань у цій сфері й не звертаються до тих наукових і документальних джерел, з яких можна було б почерпнути достеменно правдиві знання як про саме поняття «верховенство права», так і про ті його ключові складові, без з'ясування сутності яких неможливо збагнути й першооснову самого «верховенства

права»? Адже такими джерелами майже стовідсотково (!) виступають лише джерела західної правничої науки і практики. Бо власне ідея, концепція, доктрина, ідеологія, філософія, а також сутнісне наповнення універсального юридичного принципу – усього того, що пов'язане з концептуальним змістом явища, означеного як «верховенство права», виникали і століттями розвивалися, утверджувалися і насамкінець у другій половині ХХ ст. здобули загальне визнання у правничій науці та юридичній і політичній практиці саме у рамках середовища західноєвропейської юридичної культури. Саме тут нині є безліч наукових, науково-практичних і документальних джерел про походження та сутність верховенства права, про те, як його слід тлумачити. Чому ж натомість наші вчені у цьому питанні переважно послуговуються лише власними працями та працями українських колег, що *a priori* унеможлиблює не тільки осягнення сутності верховенства права у його питомому змісті, а й «європеїзацію» української юридичної доктрини і практики? Унеможлиблює насамперед тому, що сучасна українська юридична наука певною мірою обтяжена наслідками позитивістської методології та радянського нормативізму» [81, с. 215–216].

Цілком справедливим цей закид можна було б вважати лише тоді, якби автор у своїх категоричних застереженнях не покладався на вибірковість об'єктів своєї критики, ігноруючи напрацювання багатьох відомих учених, зокрема цитованого нами проф. С. Сливки, якби також надто упереджено не ставився до творчого доробку загальноновизнаних авторитетів у теорії права (маємо на увазі проф. П. Рабіновича, який, до речі, у низці публікацій відкрито продемонстрував еволюцію своїх наукових позицій із цієї тематики). Безумовно, розпочатий дискурс триватиме і, можливо, усе-таки представникам вітчизняної науки вдаватиметься дедалі ефективніше оминати «доктринальні манівці» у «спробах конструювання «українського велосипеда» у цьому питанні» [81].

У цьому сенсі очевидно доцільно розглянути ще один істотний аспект з'ясування означеного поняття, який пов'язаний із пошуком виходу із так би

мовити своєрідного термінологічного лабіринту. Йдеться про те, щоб досягти наукового консенсусу у використанні терміно-понять, що, безперечно, пов'язане, як наголошує П. Рабінович, з «інтенсифікацією загальнотеоретичних досліджень явища і поняття верховенства права» [77, с. 19].

Аналізуючи сутнісні та значеннєві характеристики цього поняття, С. Бобровник зазначила: «Сучасні енциклопедичні джерела містять і дискусійні підходи до розуміння категорії «верховенство права». Наприклад, поняття «верховенство права» визначається: як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави; як пряму дію норм на всій території держави. Варто зазначити, що низка енциклопедичних видань взагалі не містить визначення поняття «верховенство права», не надаючи йому категоріального (енциклопедичного) значення, однак при характеристиці інших категорій вони вживають поняття «верховенство права» [66, с. 70].

На думку науковця, для з'ясування підстав такого широкого спектру розуміння доцільно звернутися за допомогою до лінгвістики. Автор далі зазначає: «Етимологічне розуміння категорії «верховенство права» пов'язане з поєднанням двох самостійних за значенням слів, а саме: «верховенство» і «право». Значення слова «верховенство» визначається як панівне становище, переважний вплив когось, чогось; своєю чергою, слово «право» визначається як система встановлених державою правил і норм регулювання поведінки між громадянами. Таким чином, поєднуючи вказані визначення, можна зробити висновок, що за значенням словосполучення «верховенство права» визначає, з одного боку, стан панування правових норм і правил серед інших соціальних норм, а з іншого – характеризує панування правових норм і правил у поведінці громадян» [66, с. 71].

Запропоновану цитованим науковцем спробу репрезентації уявлення про сутність цього поняття (а С. Головатий кваліфікує цю спробу як метод «етимологічного тлумачення категорії верховенства права» [81, с. 215] і з приводу її висловлює свої застереження), хоч і не можна вважати, на наш погляд, бездоганною, проте вона усе-таки заслуговує на певне сприйняття у

контексті пошуку шляхів ідентифікації терміно-понять. Очевидно, при дослідженні таких складних правових феноменів навіть із зверненням до лінгвістики слід враховувати історичні витoki їх появи і становлення. Як відомо, поняття «верховенство права» набуло наукового поширення у зв'язку з поглибленим дослідженням фундаментальної праці «Вступ до вивчення конституційного права» проф. Оксфордського університету А. Дайсі, творча спадщина якого набула всесвітнього значення. Цілком слушно підкресливши, що «важливість і своєрідність концепцій А. Дайсі вимагає наявності якомога більшої кількості різних її коментарів з боку вітчизняних учених» [69, с. 118]. Б. Малишев присвятив цікаву наукову розвідку розкриттю змісту панування права (*the rule of law*), «який іноді у праці також іменується А. Дайсі домінуванням права (*the predominance of law*), або верховенством права (*the supremacy of law*)» [69, с. 119].

Отже, в англomовній інтерпретації – пріоритет за пануванням права, і зроблений згаданим науковцем акцент саме на цьому для нас важливий насамперед з огляду на те, що дозволяє не сприймати як аксіому таке твердження: «Україномовне словосполучення «верховенство права» є перекладом з англійської поняття «*the rule of law*». Синонімічним до цього англomовного терміна в українській правничій мові є терміносполуки на кшталт «правління права», «панування права», «влада права», «владарювання права», застосування яких дозволяє рівною мірою відтворювати філософсько-юридичну сутність поняття «*the rule of law*» [4, с. 52]. До речі, це ж твердження повторене у Науковому коментарі Конституції України (ст. 8). Підставою для такої позиції є попередньо висловлені міркування про доцільність урахування змістовних елементів, які наближують доктринальне їх використання. Створюючи дієву національну систему джерел права, забезпечуючи ефективність усіх видів юридичної діяльності в контексті ст. 8 Конституції України, на думку Л. Луць, необхідним видається з-поміж інших важливих чинників «розмежування понять панування права (*rule of law*) і верховенства права (*supremacy of international law*) з урахуванням англomовного значення цих термінів» [86, с. 126]. Очевидно, у

перекладі Б. Малишева виклад основних положень праці А. Дайсі зроблено саме з дотриманням та урахуванням англомовних значень, що й підкреслює сутнісну відмінність між цими поняттями.

Безперечно, точність перекладу великою мірою залежить від знаходження лексичного відповідника інтерпретованого терміно-поняття. Про такі пошуки доволі докладно розповів С. Головатий у своїй праці [84, с. 1361–1370].

В. Бігун визначає верховенство права як принцип і концепцію, термінопоняття, введене в правову сферу та суспільно-політичний дискурс під впливом лібералізму та теорії природного права, яке позначає ідею істотного або домінуючого значення права в державному управлінні, життєдіяльності суспільства. Як ідея, верховенство права відображається та конкретизується в кількох розуміннях (концепціях). З позицій розмежування понять «право» і «закон», верховенство права – це панування права, влада права (правовладдя) над законом, що вможливорює визнання законів неправовими, зокрема за допомогою судочинства (судового контролю), передбачаючи судове здійснення ідеї права [87, с. 18].

Водночас зазначимо, що недавнім часом, основуючись зазвичай на працях С. Головатого, науковці дедалі частіше використовують на означення розглянутого явища поняття «правовладдя». Однак, ми погоджуємося з С. Рабіновичем [88, с. 21] і вважаємо, що з погляду граматики іменник «правовладдя», вочевидь, є складним. А тому обґрунтована інтерпретація його змісту навряд чи можлива без з'ясування сутності кожного з тих явищ, котрі позначаються за допомогою цього терміна – явища права і явища владарювання.

Висновки до розділу 1

На сучасному етапі розвитку юридичної науки, в якому дедалі активнішу й продуктивно значущу роль відіграє філософія права як міждисциплінарна галузь знань, що поєднує пізнавальні потенції юриспруденції, філософії, соціології, психології та інших соціогуманітарних наук у дослідженні сутності

правових реалій, доволі інтенсивно відбувається не лише перегляд наявних правових концепцій, а й активне продукування нових ідей, які відповідають цивілізаційним викликам. Як засвідчує аналіз правового наукознавчого дискурсу, пов'язаного з раціональним обґрунтуванням суцього і належного місця та значення феномена верховенства права в світопорядку, відбувається відтворення ним суспільних відносин у межах національного й міжнародного права, утвердження його пріоритетів у «правовому просторі», йдеться, зокрема, про право як нормативну модель соціальної дії, в якій визначальним, на нашу думку, є верховенство права.

Базовим підґрунтям цього феномена є конвенціональне за своєю природою право, яке виконує відповідні функції, що характеризують його призначення, службову роль у суспільстві. Цими функціями визначається фактична реалізація права як чинника упорядкування соціального світу, а також підкреслюється пріоритетна роль у процесах нормалізації життєдіяльності суспільства.

Отже, актуалізація доцільності звернення до дослідження сутнісних ознак такого соціокультурного феномена, як неодмінної умови побудови конституційно задекларованої соціальної правової держави з розвинутим громадянським суспільством, обумовлена, зокрема, необхідністю пошуку ефективних механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина, що пов'язане з впровадженням у законодавчу і правозастосовну практику феномена верховенства права як основного чинника існування та застосування вищої цінності – соціальної справедливості. Акцентування на цьому соціокультурному феномені, на наш погляд, обумовлене нагальними проблемами об'єктивної переоцінки багатьох державно-правових явищ, перегляду правових основ соціального життя, глибшого осмислення світоглядних і методологічних основ вітчизняної юридичної науки, покликаної вирішувати чимало нагальних проблем реформування правової системи держави, від чого значною мірою залежить, зокрема, реалізація проголошуваних на доволі високих владних рівнях євроінтеграційних намірів,

здійснення яких сприятиме входженню нашої країни у світовий правовий простір.

Як випливає з результатів проведеного дослідження, для здійснення таких масштабних трансформацій необхідне не лише творче осмислення врахування надбань філософсько-правової культури, досягнень у різних галузях вітчизняної й зарубіжної юриспруденції, а й прагматична апробація значної кількості серйозних концепцій із низкою практичних рекомендацій, що набули визнання у науковому середовищі (що підтверджено оглядовим аналізом дискурсу) й заслуговують утілення, наприклад, у законопроектіванні. У цьому контексті, очевидно, потрібно уважніше поставитися до такого питання, як зміна ролі й сутності права, під впливом демократичних процесів у суспільстві й державі, адже цей феномен поряд із збереженням значення інструментального засобу дедалі більше набуває ознак одного із основних ціннісних орієнтирів у життєдіяльності суспільства, у його взаємодії з державою, хоча це сприймається зазвичай як системне явище соціальної дії.

Однак, на нашу думку, евристичний потенціал такого багатоаспектного феномена, як право, цим не вичерпується. Тому, розглядаючи його у зазначеній якісній визначеності, бо саме в цій соціальній дії найефективніше виявляється його спроможність реалізувати сутність верховенства права, що дає можливість застосовувати саме філософсько-правові та синергетичні виміри до визначення його буттєвості як конкретної соціальної форми.

Оскільки надто складно (хоч вітчизняними науковцями робилося чимало спроб і висувалося й обґрунтовувалося немало різних концептуальних констант) сформулювати загальноприйнятне дефінітивне визначення цього поняття, однак усе-таки, попри це, на наш погляд, необхідно розуміти сутність та призначення вказаного правового поняття, наділяючи його ознаками самостійної онтологічної реальності. Також природу верховенства права можна встановити шляхом осмисленої концептуалізації кожного з складових елементів цього поняття, що дасть змогу глибше усвідомити призначення та дієвість означуваного нами правового явища.

Суть такої концептуалізації полягає у тому, що на її основі формуються судження про те, що семантично це поняття має спільну основу з правом, завдяки чому виникають й утверджуються концепти, виражені словосполученням «верховенство права», яким задекларовані визначальні норми вищого рівня вітчизняного правопорядку. Водночас, вдаючись до концептуалізування наявного мовного матеріалу за принципом конкретної правової системи, маємо можливість з'ясувати сутність досліджуваного поняття, враховуючи закладене в ньому змістовне наповнення і рівень відображення у ньому сутності відтворюваних основ права та правових принципів. Так можна віднайти оптимальний, науково обґрунтований шлях до утвердження верховенства права через його домінуюче значення у регулюванні суспільних відносин, у становленні й розвитку громадянського суспільства, у реалізації засадничих принципів вітчизняної правової системи. Отже, саме у такий спосіб вдається досягнути евристичний потенціал феномена права, обґрунтувати пріоритетність верховенства права як соціокультурного феномена у життєдіяльності суспільства, як найпродуктивніше використати можливість синергетики та методології для формування раціональних пропозицій щодо подолання колізійних ситуацій у вітчизняному законодавстві, а зрештою – до оптимізації здійснюваних правових реформ.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

2.1 Методологічні моделі права

У методології науки, зокрема й юриспруденції, модель (від фр. *maodele* з лат. *modulus* – міра, взірць, норма) розглядається як аналог (схема, структура, знакова система) визначеного фрагмента природної або соціальної реальності, породженої людською соціально-культурною практикою як концептуально-теоретичне утворення, що стає результатом моделювання, тобто наукового методу непрямого (опосередкованого) дослідження об'єктів пізнання, безпосереднє вивчення яких (очевидним є задіювання синергетичного чинника) з певних причин неможливе, ускладнене, неефективне чи навіть недоцільне. Таким чином змодельований аналог має слугувати збереженню та розширенню знання (чи поповненню інформації) про оригінал, а отже, для конструювання оригіналу, перетворення або керування ним. Якщо ж виходити із гносеологічних позицій, то модель – це своєрідний замітник оригіналу в процесах пізнання і практичного застосування права.

Загальновизнаним є те, що процес пізнання права, його осмислення, визначення його ролі та значущості є безперервним. У кожному суспільстві правова сфера життя пронизана відповідними ідеями, поняттями та принципами, уявленнями про добро і зло, справедливість і свободу, на підставі яких формується певний світогляд, а на його основі – й конкретний тип праворозуміння. Як свідчить історичний досвід, право як соціально-культурне явище у різні епохи і в різних національних культурах сприймалося, розумілося, трактувалося по-різному. Від найдавніших часів історики,

філософи, юристи намагалися з'ясувати й обґрунтувати сутність права. Його джерела шукали в Божій волі, у волі правителя суверена, у природі речей, у суспільному договорі, у волі законодавця тощо. Античні мислителі, вчені епохи Відродження й Нового часу Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель та їхні учні й послідовники свого часу розглядали так чи інакше питання сутності права та його соціального призначення. У середині ХІХ – на початку ХХ ст. О. Конт, Д. Остін, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Є. Ерліх, М. Ковалевський, Б. Кістяківський, Л. Петражицький у своїх працях досліджували зв'язок права з соціальними процесами. Однак розгорнутий ними пошук відповіді на питання про сутність таких явищ, як суспільство і право, про оптимальність їх співвідношення у взаємодії значною мірою ускладнився у вітчизняній юриспруденції через панування ідеалістичного або вульгарно-матеріалістичного підходу до трактування основоположних концепції загальної теорії права і держави, до заперечення доцільності залучення в науковий дискурс такої міждисциплінарної дисципліни, як філософія права.

Коли йшлося про соціальну природу права, то найчастіше зазначалося, що воно може існувати лише в суспільстві, бо тільки суспільне життя зумовлює існування всіх правових явищ, зокрема верховенства права, відтворюваних у різних моделях. Отже, там, де є суспільство, є і право (щоправда, таку взаємообумовленість відзначали ще давні римляни, від яких поширився вислів: «*ubi societas, ibi jus est*»). Якоюсь мірою це твердження навіть тепер визнається аксіоматичним, хоча воно не розкриває окремих специфічних ознак правових явищ (верховенства права), зокрема тих, що стосуються його сутності. Загальнотеоретично визнано, що під сутністю потрібно розуміти «ті внутрішні і необхідні загальні та основні головні і стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємообумовленість яких визначають специфіку та закономірності розвитку права як самостійної субстанції. Риси, якості та ознаки, що становлять сутність права, іманентні останньому, невіддільні від нього, знаходяться у ньому. Пізнати сутність – означає зрозуміти правові

явища, зрозуміти, чому вони саме такі. Ця методологічна вимога полягає у тому, що явища сутності повинні бути проаналізовані крізь призму суспільних відносин, у дії як реального буття права» [89, с. 287].

Осмислення цих теоретичних положень дає найрізноманітніші соціально-економічні, політичні, етнокультурні підстави усвідомлювати, що переважно соціальні чинники впливають на методологічні детермінанти визнання пріоритетності права, на зміст і наповнення таких його моделей, які були б адекватними стану суспільної моралі, рівневі життєдіяльності та основним показникам ефективного регулювання суспільних відносин. Взаємодія цих чинників створює методологічну основу формування відповідних моделей права. Потрібно зазначити, що методологія тут нами розглядається насамперед як сукупність основних положень і вимог теорії пізнання вихідних філософсько-діалектичних законів і категорій, загальнологічних принципів, методів, способів і прийомів, які наука використовує для опису, аналізу та вивчення різних сторін об'єктивної дійсності, а також під час пошуку нових знань [90]. Узальнюючи уявлення про комплексність, синтетичну специфіку методологічного знання, науковці цілком справедливо зазначають, що методологія права є загальнотеоретичним феноменом, що об'єднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально і частково наукові поняття і методи), напрацьовані всіма суспільними науками, зокрема комплексом юридичних наук, і використовується у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [90].

Орієнтуючись на це теоретичне положення, обґрунтоване відомими ученими, підкреслимо, що методологія дослідження моделі права як сукупність підходів, принципів, методів забезпечує чіткість і правильність використання відповідних понять і категорій у пізнанні, відображення специфіки пізнавального процесу, орієнтування на те, як досягти глибшого з'ясування змісту цієї правової категорії, щоб відтворити і зберегти якомога більше смислових відтінків, характерних правовому життю. З цією метою доцільно

виокремити декілька рівнів правової реальності, на кожному з яких право може бути представлене як специфічно чинна модель. У цьому випадку властивості верховенства права як соціально-культурного феномена не тільки виявлять свою належність до якогось аспекту соціального світу, а й будуть прогнозованими, тобто реально передбачуваними у перспективі свого розвитку та застосування.

Водночас М. Кельман вважає методологію найменш розробленою галуззю юриспруденції, передусім загальної теорії права. Він вважає, що цим обумовлена необхідність аналізу методологічних проблем сучасного правознавства у контексті тих змін, що відбуваються у науковій сфері, передусім йдеться про трансформації загальносвітового, національного і «внутрішньонаукового» рівнів. М. Кельман вважає, що, з огляду на це, методологію юридичної науки потрібно розглядати як складне за структурою, внутрішньодиференційоване багаторівневе утворення. На цій основі розкриваючи сучасні методологічні уявлення про розмаїття правової проблематики, водночас зауважуючи на дискурс, що полягає у визначенні перспектив у сучасному правознавстві гносеологічного і методологічного плюралізму [91, с. 62]. Науковець указує, що методологічні дослідження є засадничою умовою розвитку науки, зазначаючи, що вони актуалізувалися у період реформ, трансформації системи цінностей і світоглядних умов суспільства [92, с. 33].

О. Балинська та В. Ященко, розглядаючи сутність права та правових явищ, наголошують на поглибленні їхнього гуманістичного змісту. Вітчизняна сучасна правова наука у своєму розвитку має орієнтуватися на поглиблення гуманістичного змісту нормативного регулювання суспільних відносин. Це актуалізує потребу вирішення таких наукових проблем, як питання методології дослідження та функціонування права, досягнення гармонійного співвідношення особистісного та колективного у праві, зв'язку його природного та позитивного аспектів тощо. Науковці запропонували принципово нове визначення сутності права не як волі певного класу чи

більшості, а як волі до самоіснування, що виражається у феномені самості як гармонійного синтезу індивідуального та соціального. Водночас зазначаючи, що у цьому контексті для дослідження правових явищ (верховенства права) може бути ефективно використана діалектика не як матеріалістична чи ідеалістична методологія, а як найбільш загальна теорія та спосіб сходження до істини. Адже протилежності у праві не обов'язково є антиподами, а можуть бути взаємодіючими складовими правової дійсності [93, с. 12].

Спираючись насамперед на ідею критичного підходу до тлумачення права як феномена культури, де і поняття критики, і поняття культури корелюють із раціональністю як головною якістю людини, що принципово відрізняє її від інших істот, О. Литвинов запропонував використовувати культурологічний підхід, підкреслюючи, що він охоплює також елементи підходів діалектичного, герменевтичного, феноменологічного, методологічно, об'єднуючи їх у дослідному плані навколо раціонального як стрижня культурного, найперше у правознавстві [94, с. 18].

Протягом кількох десятиліть наукове співтовариство юристів концентрувалося лише на одній стороні права – на обумовленості його економічними закономірностями, виділяючи виробничі відносини (структуру суспільства) як основний фактор. Водночас за іншими факторами, що перебувають у сфері екології, демографії, ідеології тощо, зокрема й у сфері психології, якщо і визнавалося певне значення, то лише як допоміжне. Чимало вчених узагалі відкидало вплив на формування права інших чинників, окрім економічних, виходячи з негативного ставлення до теорії факторів. З цієї позиції не визнавалися і позитивістські теорії соціологічної, психологічної та формально-догматичної інтерпретації права» [95, с. 20]. Така категоричність у підходах до пояснення правових явищ призводить до того, що ігнорувалося врахування багатфакторності моделей права.

До речі, видатний фізик Н. Бор, застосувавши свою теорію додатковості, зумів ліквідувати «білі плями» в пізнанні світу, використавши суперечності однієї моделі іншій – хвильовій та корпускулярній теоріям, що взаємно

доповнюють одна одну. Нобелівський лауреат, теорія якого зумовила переворот у фізиці твердих тіл, творець першої квантової теорії атома, стверджував, що в кожній моделі закладено тільки частину істини. Додаткове, «подвійне» зображення підкреслює ту чи іншу сторону реальності, яку одна модель не може відобразити» [96, с. 49]. Тому, на нашу думку, розглядаючи верховенство права, можемо зазначити, що воно є лише частиною істини тієї чи іншої правової моделі.

Водночас М. Ткач уважає, що квантово-механічний спосіб опису реальності, який запропонував датський фізик Н. Бор, актуалізував, зокрема, пошуки нових нелінійних вимірів наукового знання у напрямі конструювання нового образу науки як неklasичної.

Водночас науковиця зазначила, що принцип доповнюваності Н. Бора набув й загальнометодологічного значення. Його мислення деякою мірою є співзвучним із соціально-гуманітарними науками. Приміром, ідея доповнювальності простежується у «гетеротетичному принципі» Г. Ріккеркта, відповідно до вчення якого «єдине» та «інакше» взаємодоповнюються, а також у соціально-філософській методології Е. Дюркгейма, яка утверджує принцип діалектики індивіда та суспільства як частини й цілого, згідно з яким лише відмінності відповідного роду відчують взаємне тяжіння. Важливо, що саме відмінності, які доповнюють одна одну, не вступають у суперечності і не виключають одна одну [97, с. 68].

В юридичній науці виникла подібна ситуація, бо правові теорії та моделі (соціологічна, психологічна, формально-догматична), що відрізняються одна від одної за вихідними факторами, не можуть відображати всі сторони такого багатоаспектного явища, як право. Варто подумати про створення своєї, юридичної теорії додатковості (до речі, ця ідея, безумовно, заслуговує належного ставлення науковців, однак доводиться констатувати, що, на жаль, не знайшла серед учених-ентузіастів, які протягом останніх років, активно бралися до її наукової реалізації. – *О. П.*). «Порівнюючи великомасштабні моделі права, ми поділяємо концепцію М. Ковалевського, який свого часу

зауважив: «Насправді ми маємо справу не з чинниками, а з фактами, з яких кожен так чи інакше пов'язаний із масою інших. Говорити про фактор, тобто про центральний факт, що захоплює собою всі інші, те саме, що говорити про ті краплини річкової води, які своїм рухом зумовлюють її течію» [98, с. 50].

Таким чином, необхідну для законодавця інформацію, яку не дає і не може дати конкретна модель, слід черпати з інших моделей, для того, щоб позитивне право, по-перше, адекватно відображало всі об'єктивні закони розвитку суспільства, і, по-друге, було внутрішньоузгодженим [95, с. 50]. Важливо зауважити на деякі особливі моменти, які засвідчують про відхід із позиції юридичного позитивізму (про це деякою мірою йшлося у попередньому розділі нашого дослідження). М. Ковалевський значну увагу «приділивши проблемі соціальності в праві, розумів під нею природно виникаючу, нормативно і ціннісно оформлену, підкріплену моральними і правовими приписами форму кооперування сил і енергії значної кількості індивідів. З огляду на таке розуміння право постає у нього як нормативна система, функціонально орієнтована на увідповіднення індивідуальної свободи з вимогами суспільної солідарності. Такий підхід науковця дозволив інтерпретувати право як механізм, що забезпечує взаємну адаптацію зустрічних вимог окремої особистості та соціальної системи як цілого» [96, с. 350].

Це один доволі характерний приклад того, яким цілком природним і закономірним шляхом відбувалися процеси теоретико-методологічних трансформацій у правовій науці. Адже у середині 80-х рр. стала очевидною обмеженість позитивістських і постпозитивістських інтерпретацій методології. Розглядаючи зміну парадигм у методологічних дослідженнях вітчизняного правознавства, О. Середюк наголошує, що саме деякі положення постмодернізму на початку 90-х рр. «стали визначальними, дозволивши звернути увагу на окремі дійсно реальні проблеми розвитку юридичної науки». На думку вченого, суть цієї проблематики, що належить до площини нашого філософсько-правового аналізу, зводиться до таких положень: «1. Було сформульовано завдання переосмислення ролі юридичної науки не тільки як

«інструментальної науки» стосовно практики, а й як аксіологічної (пов'язаної зі світом цінностей та ідей), риторичної (спрямованої на формування певних способів конструювання соціальної реальності і здатної на «переконання» за рахунок не логіки, а форми). 2. У розумінні суб'єкта правопізнання було істотно підірвано віру в його незалежність, створено обґрунтування релятивізму як універсального підходу в інтерпретації результатів наукового пізнання. 3. Розкрито взаємозв'язок наукових і позанаукових форм правопізнання, які визнавалися однопорядковими, що значно послаблювало позитивістську установку на пріоритетність «наукової істини». 4. Обґрунтовано необхідність «соціологічної реконструкції» процесу одержання наукового знання. Розкрито природу сучасної правової науки як складно структурованого соціального інституту, що має не лише численні функціональні зв'язки із зовнішнім середовищем (насамперед, це – юридична практика, юридичні інститути (організації), політична система, ціннісні правові орієнтири), а також й внутрішні соціальні регулятори. Розкриття регулятивної ролі внутрідисциплінарних норм і стандартів наукової творчості давало пояснення такої нетривіальної, але доволі поширеної ситуації, коли задекларовані методологічні орієнтації розходилися з реальним процесом дослідження» [99, с. 221–222].

Очевидно, нове бачення методології правового пізнання, що сформувалося під впливом постмодерністських процесів, є однією з базових основ становлення сучасного юридичного мислення у правовій науці. Так, зокрема, у центр предмета теоретичного правознавства перемістилася увага до соціальної природи права, чітке усвідомлення якої дозволяє розглядати його як важливий і ефективний засіб обмеження державної влади. «Тільки у соціальному середовищі, – вважає О. Петришин, – можуть бути реальні показники ефективності права. Тому для досягнення соціально значущого результату є важливими не лише норми як певні взірці поведінки, а й процедури, процес здійснення приписів правової норми, який не повинен відриватися від неї самої, її змісту» [100, с. 23]. На нашу думку, таке соціальне середовище може

проявляти і ефективність верховенства права. Соціологічний підхід до права, що отримав визнання у наукових колах і став широко застосуватися у дослідженні правових явищ, базується на нормативності, однак основою його є «нормативність соціальної реальності (соціальна нормативність), яка виводиться не з «повеління державної влади», а із фактичних відносин, оснований на еквівалентності обміну діяльністю, взаємних правах та обов'язках учасників соціального спілкування... Нормативна складова права, яка є його «тримаючою конструкцією», істотно підсилюється завдяки суб'єктивно-вольовим та соціально-ситуативним змістовним компонентам. Утім невід'ємною ознакою цієї нормативності є й те, що вона зачіпає публічний інтерес, формується й здійснюється в публічній площині, тому підлягає гарантуванню з боку інститутів державної влади» [100, с. 23].

Оскільки юриспруденція як і будь-яка інша соціальна наука не може обмежуватися лише пасивним відображенням дійсності, а має її представляти з позицій і суцього, і належного, тобто того, якою ця правова дійсність повинна і може бути, то, коли йдеться про застосування широкого підходу (він охоплює і соціологічний) до розуміння верховенства права, мається на увазі оптимальне поєднання етичної та владно-примусової складової правового способу впорядкування суспільних відносин. Орієнтуючись на ці методологічні засадничі принципи, не можемо не визнати слушність застереження О. Петришина: «Водночас такий підхід не повинен призводити до нехтування логічними способами конструювання моделей правової реальності, які виражаються передусім у юридичних текстах (а отже, у правових моделях, виражених вербальним способом. – *О. П.*), що передбачає чіткі вимоги до ясності та послідовності юридичного мислення... Правовий текст, який є результатом об'єктивності та артикуляції всієї системи соціальної взаємодії, дає змогу людині як соціальній істоті та суб'єкту права існувати, спілкуючись з іншими у межах правової реальності...» [100, с. 24–25]. У цьому проявляються властивості верховенства права, що розглядаються в системі його характеристик як феномена об'єктивної реальності.

Отже, епістемологічна складність верховенства права асоціюється зі складністю постійних пошуків ефективних методів дослідження моделей права, що вважається доволі проблемним завданням філософії права. Значною мірою це пов'язано із застосуванням різних методологічних концепцій, наданням окремим із них певних пріоритетів тощо. У нашому випадку очевидно слід дотримуватися тих методологічних детермінант, які відображають метафізичний зміст верховенства права. Як підкреслювалося, методологічні засади дослідження моделей права мають базуватися не на раціональному, а на ірраціональному, трансцендентному підході, бо саме так, як видається, можливо розглянути цінність об'єкта нашого вивчення. Тут нам на допомогу прийде гештальт-теорія, обґрунтована теоретиками філософії права Л. Петровою та С. Сливкою.

«Відомо, що гештальт (форма, образ, конфігурація), – зазначає учений, – репрезентує цілісність сприйняття філософсько-наукових понять у просторі, а не на площині. Водночас ураховуються не окремі поняття (частини предмета), не їх сумарність, а саме цілісна форма, обов'язково з відповідними характеристиками, властивостями, якостями (гештальт-якості). У гештальт-теорії ціле ніколи не є сумою всіх частин. У раціональному вимірі такий факт можна допустити, але у метафізичному вимірі – ні, оскільки не сумуються (це здійснити не можливо) якості предмета. Гештальт-якості є неподільними, оскільки сприймаються цілісно...» [101, с. 53]. Загально визнано, що право не є сумою законів, нормативно-правових актів тощо, тому його моделі рефлексивно сприймаються цілісно із єдиними гештальт-якостями як певна функціональна структура, наділена динамікою, якою, на нашу думку, може виступати верховенство права. У кожному змодельованому правовому явищі проявляються втілені у створених моделях права універсальні гештальт-якості, наділені різною силою впливу й дії завдяки синергетичним зв'язкам формування порядку, насамперед правового порядку, що є тією частиною правової реальності, яка повністю, цілковито не може сприйматися свідомістю окремого індивіда. Він здатен осмислювати окремі факти, ситуації, що є

фрагментами цілого (т. зв. «об'єктивного») правопорядку. Цілісна ж картина суспільного правопорядку відображається у суспільній свідомості.

Оскільки верховенство право не належить до предметів, які можуть безпосередньо спостерігатися, сприйматися як конкретно-опредметнене явище, бо у нього нема чітко окресленого місця в фізичному просторі, що оточує людину, то всі спроби сформувавши його загальну філософсько-теоретичну модель, а відтак й окремі варіантні її форми повинні опиратися на нагромаджений багатьма поколіннями духовно-практичний досвід правового життя. Саме осмислення такого досвіду слугує підґрунтям для використання можливості будувати моделі права, в яких втілені процес буття і взаємодії, а також результат усіх компонентів правової реальності.

Щоб наші уявлення про право зберегли якомога більше фарб і смислових відтінків, характерних правовому життю, доцільно виокремити декілька рівнів правової реальності, на кожному з яких право представлено у вигляді специфічно чинної моделі. У цьому випадку властивості права не тільки виявляють свою належність до якогось аспекту соціального світу, а й стануть прогнозованими, передбачуваними у своїй перспективі [102].

Деякі науковці, розглядаючи етичну модель права, розуміють природу верховенства права як структурно утворююче поняття (концепт), методологічний принцип, форму виявлення концептуальної ідеї, пов'язаної зі моральним змістом права. Однак, право не є прецедентом моральних принципів. Будучи суспільною формою відтворення стосунків (їх збереження), верховенство право фіксує ситуацію їх відчуження, адже сама потреба правового регулювання виникає й існує тоді, коли втрачають дієвість механізми морального регулювання та саморегулювання.

Орієнтована на мораль цінність верховенства права полягає у тому, що вона забезпечує дієвість механізмів дотримання усталених моральних вимог, певною мірою зафіксованих в етичних моделях права. На нашу думку, верховенство права має схожу онтологічну основу, що й мораль. Вони рівною мірою характерні людській цивілізації. Ще у XVIII ст. Г. Гегель писав про

право як форму організації свідомості, вважаючи право моральними вимогами, зведеними у закон. Такі вимоги, що їх висуває право перед суспільством, полягають, на думку німецького філософа, в «очищенні від потягів». Моральна виправданість вимоги «очищення» у тому, що «потяги мають стати розумною системою волевиявлення». Таке їх розуміння, розвинуте з суті поняття, становить зміст науки про право [103, с. 47].

Загалом, як зазначає М. Ярунів, у філософії мислителя свобода розглядається не лише крізь призму права й обов'язку або моралі, а є вченням про організацію державних і соціальних формувань. Водночас Г. Гегель в інтерпретацію свободи закладає глибинний зміст ціннісних мотивів, які узгоджуються із принципом світобудови і буття. На думку філософа, право й обов'язок можуть реалізуватись як «соціальне буття вільної волі». У цьому розумінні верховенство право містить усі можливі визначення свободи. А у праві людини міститься, зокрема, обов'язок щодо зазначеного права, тобто свобода людини є цінністю лише тоді, коли людина усвідомлює свою відповідальність за вчинення дій і перед суспільством, і перед собою [104, с. 63].

Оскільки моральність – особлива сфера людського життя, де все суще оцінюється за вихідними етичними категоріями «добро–зло», то, щоб людина як суб'єкт права не робила, вона діяльнісно чинить, виходячи зі своїх уявлень про сутність цих категорій. Чітка регулятивність відрізняє право від моралі, яка може апелювати хіба що до сумління (свідомості) особи або спиратися на громадську думку. Якщо право утверджує людину-громадянина (моделюється соціально-історична категорійність права), то за моральними ознаками ця природно-соціальна істота, здатна до свідомої саморегуляції, постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури, отже мораль надає людині її сутнісну визначеність: почуватися людиною і бути людиною за ознакою людського ставлення до світу.

Здавна право стоїть на сторожі певних суспільних привілеїв, гарантування статусів окремих соціальних груп чи осіб. Таким чином утверджуються

суспільні стосунки, які ґрунтуються на ціннісних орієнтирах верховенства права, що відповідають принципам доцільності чи необхідності на конкретних етапах історії цивілізації. Так, право в різних історично-конкретних формах виходило з утвердження цінності людини залежно від її місця і ролі в соціальній структурі. Наприклад, у давніх греків правами були наділені лише вільні громадяни, тобто жителі міст-полісів, вільно народжені, володільці певного майна, що було ознакою їх громадянського статусу. Визнання заслуг перед державою гарантувало права, певні привілеї та почесті. А для цього підставою були такі моральні категорії, як мужність, чесність: пізніше, у Давньому Римі, право стає на захист сильного, а відтак еволюція призводить до того, що відбувається різке розмежування двох взаємообумовлених явищ.

О. Сидоренко зазначає, що із переходом від первісного до державно-організованого суспільства, а відтак до цивілізації, важливе місце, зокрема у системі соціального регулювання, посідає правове та моральне регулювання. Вказуючи, що історія розвитку цивілізації свідчить про те, що право та мораль, будучи складовими духовної культури суспільства, певним чином взаємопов'язані. Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови, які можуть бути відображені у сутності верховенства права і які постають основоположними елементами регулювання, впорядкування відносин у суспільстві та основоположними стосовно здійснення правового впливу на поведінку суб'єктів [105, с. 406].

А. Кучук зазначив, що «особливе місце у філософії права відведено природно-правовій концепції, яка фактично ототожнює (у західній культурі) право з мораллю – мораллю обов'язком чи мораллю, якій властива атрибутивність, а не лише імперативність, що є фактором неуніверсальності права: загальне розуміння моралі можливе у межах однієї культури (цивілізації); у різних культурах різне сприйняття поведінки як моральної чи аморальної» [106, с. 268].

Безперечно, у моделях права враховуються конкретні тенденції у стосунках людських спільнот у межах держави та у міждержавних відносинах, що отримує відображення у законодавчих актах. Щоправда, хоч закони закріплюють стосунки економічної та політичної нерівності між людьми, проте вони відповідають історично-конкретному рівню потреб суспільства. Отже, у таких моделях права досягається не лише здійснення вимог дотримання дозволеного у стосунках, а й містяться ознаки моральнісного, цінного. Моральнісний елемент тут виражений певним простором свободи для самоутвердження людини як універсальної істоти, що сприяє виникненню фундаментальних «екзистенційних дихотомій» [107].

Безумовно, не всі особистості готові жити в умовах правової реальності та правового розвитку. «Моральний і духовний прогрес, – зауважує Н. Оніщенко, – сприяє розвитку людини як правової істоти й розвитку правової реальності. Не випадково в І. Канта моральний імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності збігаються. Він зазначав, що чинити треба зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону» [108, с. 33]. Йдеться про моральні принципи відносин між людьми, що базуються на визнанні іншого такою ж людиною, як і я, отже, про повагу його права на життя, майно, шанування гідності тощо. П. Пилипишин, розглядаючи філософію І. Канта, зазначив, що мислитель наводив низку моральних обов'язків людини. З-поміж основних обов'язків він виокремлював ті, які стосувалися ставлення людини до самої себе, а відтак до інших. Тому запорукою розкриття сутності верховенства права ми вважаємо включення до неї саме таких моральних принципів та обов'язків. І. Кант вважав, що з дитинства людей потрібно навчати чесноті [109].

У «Лекціях з етики» І. Канта зазначено: «Вищим із-поміж обов'язків є глибока повага до права інших людей. Наш обов'язок полягає в тому, щоб глибоко поважати право інших і як святиню цінувати його. У світі немає нічого святішого, ніж право інших людей. Воно недоторканне і непорушне» [110,

с. 176]. Водночас філософ визнавав право як «обмеження свободи кожного умовами погодження її зі свободою усіх інших, наскільки це можливо за деяким загальним законом [111, с. 78].

Отже, в основі поняття верховенства права, змістовно відтвореного в його етичній моделі, закладено принципову цінність людської свободи. Тому будь-які примусові заходи, будь-які обмеження волі у правовій галузі за своєю суттю повинні слугувати одній меті – гарантуванню позитивної реалізації зазначеної фундаментальної цінності у формах соціального співжиття. Вироблені впродовж історії цивілізації людства форми суспільних зв'язків стають засобом забезпечення свободи кожної людини завдяки свідомо покладеним обмеженням на стихійність вияву індивідуальних людських воель, тобто здатності діяти на підставі власних рішень, визначати свої вчинки. В основу необхідності дотримання звичаєвих норм, традицій (зокрема й правових), а також законодавчих вимог покладено об'єктивний закон збереження виду та самозбереження окремого індивіда. На рівні суб'єкта вказаний природний закон конкретизується у потребі творення відносин злагоди, взаємної приязні. Ця потреба набуває в процесі еволюції такої ж нагальності, як і потреба фізичного виживання. Небайдужість до іншого, виявом якої є налаштуваність волі на добро, найповніше відображає моральнісну природу суспільного життя, взаємодію повсякденної реальності людини зі системним світом. У цьому розумінні поважати право означає мати право вільно розпоряджатися основними потенціями людського буття. Методологічно акумульовані в етичних моделях права філософські й науково-пізнавальні засади сприйняття верховенства права і можливостей його практичного застосування дають підстави для аналізу сутнісної проблеми сприйняття права як явища соціальної дійсності [108, с. 8].

Певною мірою саме етичні моделі права можуть оптимально допомогти пояснити сутність людського буття, метафізичних властивостей верховенства права, його природи, розкрити його позитивний ціннісний зміст, закладений у етимології терміна «право» в більшості європейських мов, в яких смислово

акцентується на категоричній дозволеності діяльної самореалізації особистості у певних санкціонованих межах.

Відомий філософ права В. Малахов слушно зауважив: «Звичайно, далеко не всі наявні системи законодавчої регуляції (тобто правові системи. – *О. П.*) відповідають цій глибинній метафізичній сутності права. Доволі поширене явище не тільки в історії людства, а і в нашій сучасності – закони неправові й антиправові за своїм характером, відірвані від завдань соціального уможливлення свободи, закорінені в прагматичних інтересах правлячої еліти. Діалектика правових норм є такою, що поза перспективою дійсного утвердження свободи ці норми неминуче стають інструментом поневолення, знаряддям соціального маніпулювання людьми» [112, с. 53]. Як соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі прояви їх суспільної активності до вимог держави та цивілізаційної системи загалом, правові норми насамперед призначені блокувати ті види активності, які мають деструктивний заряд, що загрожує основам цивілізованого співжиття. Отже, правові норми покликані змушувати індивідів корегувати або трансформувати свою соціальну поведінку, вибирати з усього розмаїття можливих варіантів дій насамперед моделі належної поведінки, що забезпечують перебування цивілізаційної системи в рівноважно-динамічному стані.

Аналізуючи теорію позитивізму Дж. Остіна, відомий американський філософ права Р. Дворкін у праці «Модель правових норм» (Чикаго, 1967) зауважив: «Право певного суспільства – це сукупність особливих норм, що їх прямо чи опосередковано використовує це суспільство з метою визначити, за які дії каратимуть і до яких дій примушуватимуть, удаючись до державної влади. Ці особливі норми можна визначати та вирізняти за допомогою специфічних критеріїв, які не мають нічого спільного з їхнім змістом, а пов'язані тільки з їхнім походженням і способом, яким їх запровадили та розвивали. Ці критерії походження можна використати, щоб відрізнити слушні правові норми від сумнівних норм (норм, про які правники й позивачі хибно стверджують, що вони є правовими нормами), а також від інших типів

суспільних норм (що їх характеризують як «моральні норми»), яких суспільство дотримується, проте не запроваджує їх із допомогою державної влади» [113, с. 123–124]. Безперечно, не у кожній нормі (навіть правовій) закладено форму органічного поєднання елементів необхідності та свободи, обов'язку й автономії, знання як можливості діяти і дії як реалізованого знання. Філософи права вважають, що, виступаючи в знаковій формі, норма права «здатна як завгодно довго зберігати у своїй семантичній структурі велике формалізоване, зосереджене в компактному вигляді соціальне знання. Пропонуючи належну модель поведінки, норма не обумовлює всіх тих обставин, за яких ця модель є оптимальною. Їх імперативність не тільки категорична, а й приблизна, оскільки залишає суб'єктам доволі широкий простір для самоорієнтації. Соціальний контекст, усередині якого наявна нормативно-правова семантика, передбачає й варіанти вільних волевиявлень, починаючи від низки можливих прийнятих рішень аж до вибору засобів досягнення обраних цілей у межах окресленого нормами правового простору» [40, с. 225].

Найчіткіше окреслені нормами етичні правові моделі створюють передумови для осмислення та сприйняття верховенства права індивідом. Адже для людини значний інтерес становлять і сукупність обставин, форм життя та діяльності, в яких діє право, і реалізація всієї сукупності форм і змісту дійсного права, представленого його моделями у просторі, часі та соціальному русі. «Середовище права характеризується різноманіттям правового життя в історичному розвитку та в географічних вимірах, як в індивідуальній неповторності, так і в універсальності, – зазначила Н. Оніщенко. – На сприйняття верховенства права впливає його соціальний зміст, який найбільш яскраво характеризує його соціальний зміст як сферу суспільного регулювання життя людей, соціальних груп, корпорацій, народів, представників релігійних конфесій, цивілізацій, суспільства загалом» [108, с. 68].

Філософсько-правові категорії «простір» і «час», методологічно використовувані як концептуальні елементи у верховенстві права, за допомогою яких можуть конструюватися теоретичні й практичні моделі права,

в яких також відображається загальний стан буття, певний порядок тощо, та які дозволяють глибше осмислити важливість правової соціальної реальності, смисл права та його сутність. Однак правовий простір і час не можуть сприйматися одновимірно, адже наділені певною специфікою, вони розглядаються як репрезентанти конкретних правових явищ. Як відомо, правовий простір характеризується передусім соціальним змістом: для людини простір, в якому вона живе, ніколи не обмежується звичайними уявленнями про місце життя, про довкілля тощо, а дещо ширше і масштабніше, що «виростає» у локалізовану систему, не лише територіально визначену, а й уявно окреслену. Саме у такому просторі людина повинна поводитися певним чином у кожному конкретному випадку. Таке підкорення (обумовленість поведінки) виявляється у культурі, ментальності, релігійних догмах, моральних настановах, а відтак і у праві. Орієнтиром у такій поведінці є моделі права, в яких і демонструється відмінність права від закону, що за своєю сутністю так само притаманно і верховенству права. Насамперед виразно це виявляється в ігровій моделі права, де право трактують як умовність, гру. Науковці, розглядаючи у такому аспекті верховенство права, вважають, що ігровий характер правових процедур є очевидністю. Правосуддя, діяльність парламенту, укладення угод – все це містить ознаки гри [95, с. 12]. Визнаючи певний сенс таких аргументацій, очевидно маємо підстави додати, що сценарієм, за яким повинна умовно відбуватися така змодельована гра, може слугувати юридичний закон як нормативно-правовий акт, прийнятий законодавчою владою для регулювання найважливіших суспільних відносин, для встановлення відправних начал правового регулювання. Отже, йдеться про юридичні закони як різновид законів належного. Будучи основним елементом у системі позитивного права, закон передбачає обов'язковість виконання виписаних у ньому вимог усіма громадянами держави. У цьому правовому акті, що є владною правовою волею, текстуально виражено інтереси більшості населення, втілено права та свободи людини, загальнолюдські цінності та реалізується сутність верховенства права.

Відомий філософ права А. Козловський переконує: «Тільки закон, тільки норма права здатні подолати хаос у суспільстві й упорядкувати відносини між людьми». На жаль, сучасна ситуація в нашій країні дає підстави для скептичного ставлення до цієї, здавалося б, прозаїчної істини. «Однак усі ми є, – зазначає вчений, – свідками чисельних невідповідностей щодо вказаних позитивістських настанов. Величезна кількість законів (про це, до речі, згадувалося у першому підрозділі нашого дослідження. – *О. П.*), прийнятих в Україні, не спроможна наразі стабілізувати хоча б соціальні процеси» [114, с. 5]. Констатуючи таку ситуацію, вчений запитує: «Чи існує механізм, який робив би норму максимально справедливою, а саму справедливість – нормативною?» і дає відповідь: «Такий механізм є, це – процес пізнання» [114, с. 5]. Погоджуючись із цим аксіоматичним твердженням, визнаємо доцільним з'ясування гносеологічності розглядуваної моделі права, що, безумовно, базується на нормах права, адже юридичний закон, прийнятий без належного вивчення природи і структури соціальних потреб, якими він був викликаний до життя, без урахування обов'язкових правил юридичної техніки, без урахування специфіки правосвідомості суб'єктів – реципієнтів, на яких розрахований цей закон» [114, с. 5], не може стати основою, приміром, судового розгляду – центральної стадії кримінального, адміністративного, цивільного судочинства, під час якого вирішується право по суті, а суд постановляє вирoki чи судові рішення.

Отже, йдеться про змагання сторін, під час якого не береться до уваги їх соціальний статус, а посередником є суд – орган державної влади в особі судді, колегії суддів, засідателів та ін. У цьому випадку відбувається дійство, яке цілком підпадає під означення категорії «гра». Філософи визначають її як форму «вільного самовиявлення людини, котра передбачає відкритість можливого і розгортається як імпровізація, змагання або репрезентація певних ситуацій, смислів, стану речей» [96, с. 129]. Виходячи з цих положень, цілком слушним видається очевидний характер багатьох правових процедур, що супроводжують конкретний юридичний процес. Адже процесуальне право, що

загальною теорією права розглядається як сукупність процесуально-процедурних норм, інститутів, галузей тощо, регулює порядок застосування норм матеріального права в юрисдикційній та іншій практичній діяльності державних і громадських органів. Очевидно, з певною підставою, посиляючись на правозастосовну практику, В. Хряпченко зазначив: «Руйнування ігрового начала в праві призводить до знищення права як такого. Достатньо лише погодитися з тим, що, наприклад, в інтересах правосуддя окремі докази можуть бути здобуті без процесуальних гарантій, як вся правова конструкція відразу ж втрачає опору і загрожує падінням. Досить, зумовити телефонним дзвінком долю позову, схиливши суддю на чию-небудь сторону, і право стає непотрібним» [95, с. 13]. Ігрова модель права позбавляється своєї сутнісної основи – законності, тобто режиму верховенства закону у відносинах особистості та держави, громадянина і посадової особи. Як відомо, сутність законності полягає в тому, що, з одного боку, всі органи держави і посадові особи при виконанні ними своїх повноважень повинні неухильно дотримуватися положень законів, а з іншого – кожен громадянин повинен бути впевнений у своїй недоторканності, мати гарантії щодо реалізації свого правового статусу та невідворотності юридичної відповідальності за будь-яке правопорушення. Очевидно законність може вважатися надбанням держави, в якій забезпечено верховенство права в усіх сферах суспільного життя. Наразі це видається як гіпотетична константа, що характеризує правову систему країни, яка прагне стати справді демократичною, правовою, інтегрованою у європейський цивілізаційний правовий простір.

Проте, дотримання законності на всіх рівнях суспільного життя можна розглядати як своєрідний ритуал, як вияв високосвідомої правової культури, але водночас це трактується (знову наголошуємо на цьому) як режим верховенства закону, що аж ніяк не вважається тотожним верховенству права.

Проте цей ритуал закодовано переданий у міфологічній моделі права. М. Козюбра вважає, що коріння, зокрема природи права, потрібно шукати у міфології, під впливом якої було сформульовано чимало табу [115, с. 144].

Водночас Ю. Тіщенко зазначила, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки та філософії права відбувається пошук нових методологічних засобів осягнення правової дійсності. Відтак набувають популярності неklasичні та постнеklasичні парадигми, які уможливають пізнання у праві не тільки раціонального, логічного, що певною мірою межує з механістичним, а і нераціонального, внутрішньосуперечливого, несвідомого начала, їх поєднання є важливою ознакою сучасної методології юриспруденції і використовується у герменевтиці права, юридичній антропології, правовій аксіології тощо. Ю. Тіщенко зазначила, що у цьому контексті актуалізувалися пошуки тих форм буття права, яким однаковою мірою характерні раціональність і нераціональність, логічність і чуттєвість, об'єктивність і суб'єктивність. Водночас указуючи, що саме такою формою буття права є правовий міф, який донедавна не визнавався самостійною складовою правової реальності, позаяк для класичної юриспруденції нераціональні конструкції не можуть бути правовими. Тому правознавці тривалий час оминали проблематику міфу в праві. Відтак і міфологічну модель права – *О. П.* Тим часом практика функціонування сучасних правових систем переконливо демонструє, що виняткова орієнтація на раціональність та логічність при осягненні природи верховенства права не дозволяє створити повну та цілісну картину правової реальності. Для юриспруденції актуальними є питання природи правового міфу, його структури, функцій, місця в правовій реальності, значущості для правового розвитку суспільства. Також важливою є проблема формування нових та відтворення наявних правових міфів, що виходить на правову міфотворчість, здійснювану в межах юридичної науки та правової думки [116, с. 1].

Якщо ігрова модель права наповнює його зміст принципами, визначає презумпції, а сам правовий текст внаслідок цього набуває формальної чіткості, то міфологічна модель наділяє право аксіомами, тобто незаперечними істинами, імперативними за своїм характером. Міф складно розпізнати, оскільки він природний і звичний. Він стає помітним лише в міру того, як перестає грати

свою роль у нашому житті, і тоді замінюється новим. Так, кримінальне право виходить з деяких істин, доводити які не став би жоден юрист: злочин – це зло, а воно повинно бути покараним; справедливість повинна бути властивою праву, злочинець відрізняється від усіх нормальних людей лиходійським нахилами, і тому заслуговує на покарання і т.д. Здійснення правосуддя, виконання покарання, укладання угоди, амністія, вибори президента та багато інших правових процедур мають сакральний сенс, де особливо важливі процесуальні деталі. Порушення ритуалу позбавляє дію космічної значущості, і тоді зусилля людей стають марними: покарання не «очистить» людину від скверни гріха і злочину, укладення шлюбу не наповнить союз таємничим змістом [95, с. 14].

Слід визнати, що як найдавніша форма духовної культури, як продукт колективної творчості багатьох поколінь людей давніх епох на зорі зародження цивілізаційних процесів і первісного нагромадження соціокультурного досвіду, міфологія і сформована на її основі свідомість не пішли в небуття, а шляхом еволюцій міфотворчості та поглиблення і трансформації правових традицій тісно впліталися в культуру Нового часу, а відтак і сучасності, стала часткою нашої духовної культури. Створені на основі міфологем «перші норми» соціальної поведінки певною мірою відображають уявлення про належне і заборонене, насамперед про те, що людина – це не автономна одиниця, а частина спільноти, яка знову ж таки є одним з елементів світопорядку. Нормативність міфології, спрямованої і на світопояснення, і на підтримання соціального порядку, на думку філософів права, полягала в тому, що вироблені «першонорми» спрямовувалися на регулювання відносин між індивідами, між індивідом і спільнотою, а також між родом і космосом. «У міфологічній картині світу оточуюча людину дійсність поставала як єдине ціле, де кожному елементу світопорядку відводилося своє місце. Одночасно на світобудову накладалася бінарно-опозиційна модель двоїстих ознак: хаос–космос, денне–нічне, життя–смерть, чоловіче–жіноче, свої–чужі тощо, що зміцнювало архаїчну свідомість у впевненості законовідповідності всього суцього.

Нормативні принципи, що містяться у міфах, мали переважно несвідомо-авторитарний характер і припускали сумніви в їхній правомочності» [96].

Безперечно, регулятивний потенціал архаїчних переказів, нагромаджений різними етносами, тією чи іншою архаїчною за своїм походженням культурною традицією, що мав характер обов'язкового світоглядного нормативу, не можна беззастережно переносити чи навіть імплементувати в сучасну міфологічну модель права, щоправда, витворювану і поширювану за новітніми методологічними принципами. Однак синкретичні за своїм знаковим характером і загальним пізнавально-гносеологічним змістом такі моделі права містять певну низку уявлень про правові реалії, про суть правових явищ. Їх значення значною мірою визначається тим, що дослідження цих моделей, а також їх практичне застосування збагачує загальнотеоретичне вчення про сенс (зміст, суть) права, актуалізує процеси пізнання верховенства права та інших правових явищ. Саме тут доречним, на нашу думку, стає застереження проф. А. Козловського: «Пізнання не ззовні нав'язується праву, а є формою самореалізації права».

Розкриваючи важливість з'ясування сутнісних підстав такого пізнавального процесу, вчений розвиває думку: «Розуміння права як гносеологічної самоцілі враховує дві його взаємопов'язані сторони: інтенсивні пізнавальні процеси відбуваються як у напрямі техніко-юридичного, системно-догматичного його вдосконалення і розвитку, що свідчить про розгортання його внутрішнього логіко-структурного гносеологічного потенціалу, так і в ціннісно-орієнтаційному, соціально-гуманістичному напрямі, в чому проявляється пізнавально-сміслова заангажованість, онтологічна вкоріненість права у соціальне буття. А оскільки пізнання здійснюється не абстрактним суб'єктом, а живою людиною, то й право для неї постає формою самопізнання. Звертаючись до права, використовуючи право, людина, по-перше, відкриває для себе раціонально ефективні, соціально прийнятні шляхи захисту своїх прав, а по-друге, визначає своє місце в загальній структурі соціуму, соціально самовизначається, усвідомлює, на що вона може претендувати у суспільстві, в

якому живе, і на які обмеження змушена погоджуватись у процесі самореалізації себе як особистості» [114, с. 67]. Існує ще одна модель права – раціональна. В ній право постає не лише засобом, а й формою самореалізації особистості, що можливе насамперед за умов інтелектуальної активності, гносеологічно методологічної напруги, пізнавальної інтенціональності свідомості кожного суб'єкта правовідносин, для якого дуже важливе усвідомлення потенціальних можливостей раціональної моделі права. Отже, насамперед йдеться про раціоналізм (з лат. *rationalis* – розумний) у праві, про раціональну обґрунтованість, доцільність основи права як соціального інституту, про представлення його якісної сутнісної своєрідності, адже саме у такий спосіб розкривається внутрішня і зовнішня визначеність, система необхідних властивостей, без яких право перестає бути тим, чим воно має бути.

В основі творення цієї моделі права – концепція раціональності, тобто філософське вчення про всезагальність мірок розуму в життєдіяльності та пізнанні людиною світобудови. Філософи вважають, що «у сучасному розумінні концепція раціональності не зводиться лише до ознак логічності, а включає, крім методологічних настанов, гносеологічні та світоглядні принципи», а саме: «принцип природності (недовіри до всього того, що принципово суперечить науковій картині світу); переконання в конструктивній силі істини як однієї з найвищих цінностей; принципи рішучості (мужності підкорятися настановам розуму, керуватися істиною) та оптимізму (віри у здійсненність цілей, подолання хаосу, непорожнечу майбутнього й осмисленість наших зусиль)» [96, с. 539]. Із-поміж методологічних і гносеологічних настанов, які наділені пріоритетністю у концепції раціональності, для нас особливе значення у контексті характеристики раціональної моделі права мають «принцип інтелектуальної співрозмірності буття (ізоморфізму пізнавального та пізнаваного), аналітичне уявлення про складні явища як композицію більш простих компонентів», а також «принцип впорядкованих послідовностей, який стверджує необхідність уявлення досліджуваних явищ у певній системі очікувань, причинній матриці чи логічній

послідовності, що визначають пізнавальний результат» [96, с. 539]. Саме це дає підставу використати гештальтний підхід у філософсько-правовому дослідженні такого предмета, як дух права, змодельований у відповідній правовій оболонці, пройнятий раціоналізмом гештальт-ідеї, що може розглядатися як логічна нормативізація природних (зокрема і правових) процесів. То ж, прийнявши раціоналізм як одну з визначальних гносеологічних настанов у пізнанні цієї правової моделі, зробимо спробу з'ясувати, наскільки максимально логічно і несуперечливо вона відповідає справжньому духові права. «Річ у тому, – вважає С. Сливка, – що право функціонує завдяки не його букві, а духові. Буква права не завжди міститься у свідомості людини, що не можна сказати про дух права. Завдяки духові права людина його пізнає, сприймає і вибудовує свою свободу дій. У цьому процесі повністю зберігаються гештальт-якості (а вони отримали втілення у раціональних моделях права. – *О. П.*), що характеризують адекватну логічну поведінку людини» [101, с. 56].

У цьому контексті слід визнати слушність методологічної настанови цього знаного фахівця з філософії права на доцільності докладнішого розгляду сутнісного змісту поняття «духу права» з огляду на всебічність дослідження функціональних особливостей означеної моделі права. Хоч дух у філософії права вважається гранично загальним і найбільш абстрактним поняттям, адже означає нематеріальні явища з метафізичною природою, проте у ньому закладено потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до ідей (і навпаки), що постійно проявляється у діяльності. У ньому сконцентровано всі наші уявлення, тобто розум, мислення, свідомість. За раціоналістичним тлумаченням визначальним аспектом духу вважається мислення, свідомість, а за ірраціональним – позамишені процеси – воля, почуття, інтуїція, уявлення тощо. Безперечним є твердження вченого про те, що дух «не має пізнавальних меж, бо проявляється у певних закономірностях, абстрактному імперативі».

Акцентуючи на надприродній силі духу, що править світом, називаючи його головним критерієм внутрішньої зосередженості, естетичною домінантою,

С. Сливка цілком обґрунтовано визнає, що дух для людини «є певним інформаційним середовищем і виражається в екзистенційній суб'єктивності» [101, с. 56–57], яка відображена у принциповій недотермінованості зовнішніми щодо духовності чинниками. Укоріненість у дусі зрештою проявляється деякою мірою у правовому суб'єктивізмі – певному способі осмислення права, що передбачає сенс права у свідомості суб'єкта, в ідеї права. Очевидно, для такого осмислення найпривабливішими, найбажанішими і ймовірно найприйнятнішими стають саме раціональні моделі права, в яких втілено об'єктивний і суб'єктивний дух права. «Об'єктивний дух не відображає конкретної наочності, – вважає С. Сливка, – оскільки вже є народним духом, у якому міститься національний дух. Його можна відчутти після оцінки певних подій» [101, с. 59]. Натомість, за визнанням цього вченого, суб'єктивний дух «скерований на панування людини, прояв свободи людини у Всесвіті. Оскільки у людині відображена вся повнота світу, то вона намагається всім духом проявляти повноту власної свободи. Звичайно, суб'єктивний дух творить об'єктивний дух, але водночас природно відбираються його кращі варіанти. Здійснюється це, як правило, еволюційно, синергетично» [101, с. 59].

У цьому сенсі насамперед важливо при розгляді сутнісних особливостей усіх моделей права парадигмально зафіксувати методологічний статус синергетики, винятково популярного тепер наукового напрямку у вивченні змін, які відбуваються у системах, у тому числі й правових. У контексті нашого дослідження ці аспекти передбачено висвітлити докладніше в підрозділі 2.3, однак тут слід лише підкреслити, що цей підхід разом із діалектикою та універсальним (або глобальним) еволюціонізмом при належному творчому застосуванні дає можливість досягнути сутність узагальнених положень, які можуть бути застосовані для дослідження обраної нами теми. Цим актуалізується значення моделей права у формуванні оптимального погляду на зміст верховенства права, підвищення його ролі у вирішенні соціальних конфліктів й подоланні кризових явищ, у захисті прав і свобод людини та громадянина тощо. Як видається, методологічна значущість розглянутих

моделей права полягає насамперед у досягненні ефективності реалізації норм національного і міжнародного права, тобто реальної дії права у просторі та часі.

Як явище соціальної дійсності за своєю сутністю й природою феномен верховенства права дієво проявляється в різних правових моделях через змістовно-динамічні свої складові, які «характеризують фактичну його реалізацію, яка полягає у здійсненні регулятивного (спеціально-юридичного), інформаційно-психологічного (мотиваційного), виховного (ідеологічного) та соціального впливу на учасників суспільних відносин» [101, с. 5]. Виходячи з цього, «дія верховенства права може характеризуватися як: соціальний механізм дії права (всі умови, які визначають особливості прояву права в реальному житті); психологічна складова дії права (врахування психологічних механізмів поведінки людини, сприйняття тих чи інших закономірностей правового регулювання, впливу); ціннісно-орієнтаційний механізм дії права (законодавче закріплення, забезпечення реалізації та охорони найбільш важливих для людини та суспільства цінностей)» [117, с. 6]. Отже, сфера дії верховенства права не може обмежуватися лише якимись чітко визначеними рамками, обумовленими сутнісним призначенням права, а виходить поза ці умовні межі, оскільки нормами права нерідко можуть не регулюватися окремі явища та події суспільного життя, незалежні від волі й свідомості людей, їх спільнот тощо. Тому моделі права, маючи певне насамперед методологічне призначення, наділені специфічними синергетичними ознаками, що виявляються у дискреційних можливостях слугувати своєрідними заміниками оригіналу в процесах пізнання і практичного застосування верховенства права, стають найкращими дослідними взірцями для вивчення правової світобудови, правової життєдіяльності людини.

Слід знову ж таки наголосити, що ці методологічні можливості на достатньому оптимальному рівні екстраполюються на аналітичне осмислення сутнісної складової дії права, що зрештою виражається у верховенстві права. Проблема дії верховенства права саме у такому аспекті тепер винятково актуалізується для нашої держави у зв'язку з: по-перше, становленням

громадського суспільства, по-друге, відмовою від авторитарної моделі держави, по-третє, завданням формування правової держави; по-четверте, розвитком демократичної правової системи [117, с. 8–9]. Отже, усвідомлення виняткової важливості вирішення актуальної проблеми, пошук ефективних шляхів виконання цих завдань безпосередньо пов'язані зі специфікою форм, способів і механізмів «впровадження концептуального бачення верховенства права в індивідуальну та масову свідомість, у соціальну практику» [117, с. 10], чому безпосередньо можуть прислужитися створені шляхом моделювання, тобто використання загальнологічного методу наукового пізнання, відповідні моделі права.

Науково-пізнавальна цінність моделей права полягає насамперед ще й у тому, що у них відображено функції права. Суть цих функцій зводиться до того, що у них: виражено універсальні ознаки права, його соціальне призначення у різних сферах соціального життя; вказано напрям активного впливу права на суспільні відносини; відтворено безперервність і тривалість дії права і водночас його гнучкість залежно від мінливості суспільних відносин; закладено досягнення мети упорядкування суспільних відносин у повній відповідності із задумом законодавця тощо [118, с. 238–239]. Відповідно до загальноприйнятої класифікації розрізняють загальносоціальні та юридичні функції права. Їх змістовне наповнення, адаптоване через правові моделі, передається лаконічно констатацією таких положень: 1) право надає діям юридичних і фізичних осіб організованості, стійкості, узгодженості та забезпечує їх підпорядкованість; 2) право сприяє закріпленню та розвитку тих процесів та відносин, які відповідають інтересам більшості громадян та забезпечує узгодженість цих інтересів; 3) право є масштабом свободи особистості в суспільстві, визначає межі цієї свободи та встановлює відповідальність за встановлення меж; 4) право виражає ідеї справедливості, є критерієм правильного розподілу матеріальних та інших благ між різними категоріями населення; 5) право є важливим фактором прогресу, джерелом відновлення суспільства відповідно до історичного розвитку; 6) право закріплює створені громадянами різні суспільні

формування, творчі організації, комерційні та інші структури та їх вільну діяльність; 7) право створює передумови економічної безпеки, сприяє забезпеченню внутрішньої громадської безпеки та зовнішньої безпеки держави і суспільства [118, с. 9–10]. Отже, у цих положеннях акумульовано основні концептуальні методологічні принципи розглянутих (щоправда, у вимушено конспективному варіанті) чотирьох основних моделей права.

2.2 Антропологічні засади верховенства права

Загально визнано, що феномен права, його пріоритетність у регулюванні суспільних відносин якнайтісніше пов'язані з людиною, її сутністю, з сенсом людського буття. Антропологічну позицію щодо права доволі чітко сформульовано у відомому висловлюванні авторитетного представника модерного філософського напрямку – правового екзистенціалізму – німецького вченого Е. Фехнера: «Відповіді на всі філософські питання права визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття» [119, с. 220]. Отже, йдеться про усвідомлення права як явища, без якого особистість не може існувати, а також про вияв у структурі людського буття таких моментів, які спричиняють виникнення правових відносин. Людина в системі права, людина правова – це насамперед суб'єкт, носій певних дій. Водночас людина є правовим суб'єктом, оскільки вона за своєю сутністю має юридичну здатність, що уможлиблює функціонування права.

Звісно, мається на увазі не просто суб'єкт права, тобто не суб'єктність як найважливіша юридично-психологічна якість громадянина, що є визначальною передумовою для правового статусу, який реалізується у відповідних правовідносинах, а суб'єкт у філософському сенсі, правовий суб'єкт, коли на перший план виходить рефлексивна діяльність людини, не витіснена об'єктивними формами існування юридичного змісту в позитивному праві.

Саме з такої власної рефлексивної діяльності формується здатність наполягання на необхідності верховенства права, розуміння доцільності й важливості такого верховенства у суспільстві, виконання вимог для забезпечення ефективності вжитих заходів тощо. У контексті антропологічного підходу людина і право є сторонами, наділеними взаємними креативними властивостями: людина творить правову реальність, а право бере участь у творенні істинно людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості. Таким чином спільно твориться єдина соціально-правова антропосфера, пронизана символічними, цінними, сутнісними зв'язками, що формують цілісний світ людського буття, окресленого буденністю й граничністю.

Окремим науковим напрямом правова антропологія стала в ХІХ ст., акцентуючи на висвітленні природи та походження людства, соціально організованих «цивілізованих» суспільств, їх культур, традицій [120, с. 9].

Для антропології права як галузі знань про основні проблеми відносин людини з правовою реальністю суттєве аксіогносеологічне значення має буття граничне, що трактується філософами як «вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією в екзистенційний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки» [96, с. 69].

Як наслідок, виявляється роль людини у створенні правової реальності, визначається буття людини всередині правової реальності і буття правової реальності всередині людини, окреслюються деструктивні форми людської активності, що руйнують правову реальність поза нею і в ній самій. Це вкотре повертає нас до тенденції осмислити право як складний феномен, замислитися над природою, смыслом і призначенням права, над специфічними особливостями його верховенства. У цьому сенсі потрібно визнати пізнавальну продуктивність принципу антиномізму, який доволі активно використовується з часів появи «Критики чистого розуму» І. Канта, що сформулював відомі чотири метафізичні антиномії.

Як відомо, поняття «антиномія (з грец. *anti* – проти і *nomos* – закон) – поєднання двох суперечливих один одному, взаємовиключних суджень у межах

якоїсь ідеї, концепції або закону» [96, с. 17] – вперше з'явилося у римському праві. У Кодексі Юстиніана як антиномія кваліфікується ситуація, коли закон вступає у суперечність із самим собою.

Поставивши перед собою доволі непросте, але водночас актуальне наукове завдання – «дослідити антиномічну складність права і виявити метод її розв'язання», проф. В. Дудченко, зазначивши, що у цьому контексті важливо замислюватися над природою, смыслом і призначенням права, вказала: «Елементами, які утворюють антиномічну складність феномена права, вважали (вчена має на увазі мислителів ще навіть античного світу, коли закладалися початки осмислення цього правового явища. – *О. П.*) дух і чуття, факт і ідею, реальність і цінність, емпіризм і апіоризм чи позитивізм і метафізику, автономію і гетерономію, безпеку і справедливість, типове й індивідуальне, задалегідь фіксоване право і живе право, логічні поняття і етичні цінності, порядок і новаторство» [121, с. 4]. Значна частина цих елементів (а цим переліком, звичайно ж не вичерпується надто широкий їх спектр), як бачимо, безпосередньо пов'язана антропологізмом антиномії, суть якого зводиться до з'ясування питання, як пізнається право та правові явища і як вони повинні пізнаватися.

Відомий вітчизняний учений А. Козловський вважає, що пошук відповіді на це питання – у з'ясуванні фундаментальної природи права, «яка історично пов'язувалася з антиномією суцього і належного». Далі він зазначає: «Її (тобто антиномії – *О. П.*) подолання залежить від способів, якими пізнає право і якими воно має пізнаватися. Пізнання права і пізнання правом – два прояви одного явища, сутність якого утворює право як специфічна форма антиномії належного і суцього». Отже, на думку вченого, історія пізнання та пізнання права, зокрема, розгортається довкола розв'язання цієї антиномії [122, с. 42], яку за її сутністю можна вважати антропологічною. Вона разом з іншими базовими антиноміями свідчить про суперечливість світопорядку та надзвичайну складність нормативно-ціннісного консиліуму цивілізації культури, всередині якого існує людина. Континуум норми обумовлений гносеологічно-правовою її природою,

соціальною зумовленістю однозначності й певної статичності, адже суспільство (і це усвідомлює більшість його членів) потребує стабільності й визначеності, щоб розвиватися. Однак засобом догматичної системи права, зокрема його верховенства, заперечуються саме ті цілі, які обирає суспільство, – цілі розвитку.

Отже, контекстуально ми не можемо залишити поза увагою таку філософську категорія, як розвиток, що філософами тлумачиться як «незворотна, спрямована закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів» [96, с. 555]. Розвиток – це особливий тип змін, пов'язаних з оновленням, з виникненням нового якісного стану об'єкта, його структурно-функціональної сутності, яка впливає на якісні зміни суб'єктів правопізнавального і правоосмислювального процесів. Найбільш загальною концепцією теорії розвитку в сучасному світосприйнятті є теорія ноосфери В. Вернадського, за якою такий «стан світу людини, коли її науковий розум і практична діяльність стають планетарною силою, сумірною з силами природи» [123, с. 36–42]. Саме ідея розвитку по-новому актуалізується і модифікується феноменом глобальних проблем. Ріо-де-Жанейрська декларація ООН 1998 р. проголосила право на розвиток, яке «повинно бути реалізовано, щоб забезпечити справедливе задоволення потреб існуючого та майбутніх поколінь у сфері розвитку та оточуючого середовища» [124].

Світова спільнота визнає право на розвиток як «універсальне і невід'ємне право, яке становить важливу частину основних прав людини...». Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство, – підкреслено у Віденській декларації і програмі дій, – мусить ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою» [125, с. 36]. Цей заклик однаковою мірою стосується і виконання загальноприйнятих міжнародних норм. Однак з погляду пізнання маємо підстави говорити про антиномічність правових норм. Тут слід визнати слушність такого висновку проф. А. Козловського: «Норма права – це результат, (статика) пізнання і тому постає як уявлення про істину в даний момент; з іншого боку, норма права – це процес (динаміка) пізнання,

оскільки, сформульована відносно й на основі причин і обставин минулого, вона може виявитися хибною щодо причин і обставин майбутнього, а тому має бути пристосована до них». Розвиваючи це положення, далі вчений підкреслює: «Сьогоднішня істина завтра може стати хибою, як і навпаки. Тому абсолютизація норм права як істинної норми автоматично призупиняє пізнавальний процес і перетворює її в хибу. Парадокс полягає в тому, що визнання норми тільки як істинної поступово перетворює її в хибність, і навпаки, усвідомлення неповноти норми актуалізує пізнавальні процеси і в такий спосіб забезпечує максимально можливу її істинність, але водночас неминуче послаблюється її нормативність» [122, с. 32–44].

Безперечно, послаблення соціально-регулятивного потенціалу норми права змушує суб'єктів адаптувати всі прояви своєї суспільної активності у реалізації права на розвиток до вимог держави і цивілізаційної системи загалом. Це значною мірою позначається на регулятивності системи верховенства права у суспільних відносинах, а відтак призводить до формування фундаментальної антиномії [122]. Адже, оскільки право зорієнтоване на забезпечення стабільності на усіх рівнях, а нестабільність у будь-яких формах гальмує суспільний і соціальний поступ, то право, виконуючи одну із своїх основних стабілізаційних функцій – охоронну, стримує розвиток. У цьому проявляється догматична природа права. Вважається, що догматизм є одним із найважливіших правових принципів, адже утвердити верховенство права практично можливо лише тоді, коли саме право як ефективний регулятор суспільних відносин сформулювало свої принципи, вимоги, дозволи та санкції чітко, зрозуміло, однозначно, тобто догматично.

Г. Гуто вважав «юридичну догматику» однією із складових юриспруденції. «Юридичну догматику» він визначав як поєднання доктрини і догми позитивного права. Він, основуючись на позитивістських позиціях, трактував «юридичну догматику» як «юридичне ремесло», для якого достатньо емпіричного знання про джерела чинного права. Надалі (особливо з II половини

XIX ст.) проблеми юридичної догматики посідають чільне місце в юриспруденції (і у теоретичних, і у галузевих юридичних дисциплінах) [126].

Слід вказати також й на антилогічний сенсуалізм у розумінні догматизму права. Як уважає А. Козловський, розмитість визначень, понять і вимог розмиває й саме право. Однозначність породжує дисципліну, без якої право неможливе. Антрополізм права виходить з того, що людина завжди потребує певної визначеності, ясності в розумінні й сприйнятті доквілля, осмисленні свого зв'язку з ним. Ця потреба впливає з онтологічної необхідності орієнтації людини в світі й виживання в ньому [122, с. 44]. Очевидно, нам слід розуміти і трактувати догму права не лише як формально-логічне тлумачення чинного права, а значно ширше і масштабніше, погоджуючись у цьому сенсі із згаданим ученим, який пише: «Догма є правовим способом закріплення істини. Догма є показником і орієнтиром правильної поведінки, що найбільш гарантовано приводить до успіху. Порушення догми неминуче приводить до хаосу, тому догма – це не тільки бажана істина, а й обов'язкова істина. Догма – основа порядку. Навіть якщо вона й не даватиме гармонії, то принаймні здатна забезпечити порядок і відносний спокій» [122, с. 32–44].

Цілком обґрунтовано, на наш погляд, вважаючи догму гарантією стабільності й ефективності права, зокрема його верховенства у суспільних відносинах, проф. А. Козловський зазначає: «Догма – це мінімум безпорядку і максимум визначеності». Розкриваючи зміст цього положення, вчений переконує, що догма «забезпечує соціальну стабільність і правопорядок; тим самим відповідає філософсько-правовим ідеалам права» [122, с. 32–44], а тому, на його погляд, і навряд чи коли-небудь вдасться відмовитися від догми як форми існування права», адже «за своєю природою догма релевантна праву як його зовнішньому прояву». Зовні сутність права завжди проявляється як догма, що позначається на особливостях догматичного методу пізнання, яким здебільшого послуговується правовий позитивізм, котрий опирається на емпіричну реальність, факти – справжню базу нашого знання. Для позитивіста право є реальним правом тільки тоді, коли воно є фактом, а не маревом ідей.

Таким фактом завжди є, безумовно, догма, що має, як зазначалося, зовнішні прояви, однак постійно стоїть на перешкоді утвердження нового і прогресивного. Цей антиномізм догми права доволі чітко визначив А. Козловський: «Основна гносеологічна вада догми в тому, що вона завжди постає як істина, а все інше – як неістинне, має підганятися під неї. В догмі зупиняється пошук істини, і це вже робить її принципово неістинною щодо мінливого, динамічного світу, який перебуває в постійному розвитку і саморозкритті. В такому світі істина не може бути незмінною, істина теж розкривається та розвивається. Тому догма в чомусь принципово суперечить світові» [122, с. 32–44].

Цілком поділяючи викладену нами конспективно і певною мірою дещо широченно науково обґрунтовану проф. А. Козловським концептуальну ідею про важливість догми права у пізнанні його сутності, а відтак у реальності досягнення належного рівня його верховенства у регулюванні суспільних відносин, вважаємо за доцільне з'ясувати, як відбувається у догмі права абсолютизація моменту дискретності й відносне протиставлення континсальності. У цьому зв'язку очевидно слід звернутися до філософсько-правового осмислення передусім сутності терміна «догма» (з грец. – думка рішення, вчення), який трактується філософами як положення, ідея (чи система положень або вірувань), все те, що сприймається безальтернативно, поза будь-яким сумнівом і можливістю критичного перегляду» [96, с. 166]. Вже саме цей термін наділено оцінним статусом і йому характерний суб'єктивний (антропологічний) аспект у застосуванні, адже догми можуть бути усвідомлюваними (коли зміст проголошених переконань набуває словесного оформлення й концептуального вираження у позиціях адептів) і неусвідомлюваними (коли певні переконання виступають на рівні інтуїції, у формі життєвих схильностей, «неявного знання») тощо, тобто йдеться про когнітивний аспект. І хоч раціоналістична традиція у соціальній філософії надає поняттю «догма» негативного, осудливого смислу, проте без подолання певних ідей, які отримали статус догми, неможливий суспільно-культурний і

науковий поступ, зміни у бутті соціуму, адже йдеться про збереження певних культурних традицій, цінностей, ідеалів, знань і переконань, що якоюсь мірою законсервувалися, набувши догматичних ознак. Тож можемо цілком підійти до усвідомлення того, що за тим, що оцінюється як догма, може приховуватися тверда переконаність суб'єкта (людини розумної) у правильності обраної позиції, віра в існування того, що може відігравати роль стабілізуючого чинника пізнання і культури. Значення цього чинника полягає у тому, що він дискретний, тобто такий, що складається з окремих частин, дія яких у певні моменти посилюється або послаблюється залежно від реальних обставин, що призводить до антиномійних контамінацій (з лат. *contamination* – змішування) або ж до континууму правових ситуацій.

Якоюсь мірою це проявляється, якщо заглибитися у філософсько-правове осмислення використовуваного поняття «догма права» у концептуальних положеннях проф. А. Козловського, що стосуються дискретно-континуальної антиномії буття права. На наш погляд, зіставлення загальнофілософських інтерпретацій поняття догми і загальнотеоретичних енциклопедичних характеристик догми права дозволить об'єктивно сприймати науково виважену методологічну позицію цього вченого. У енциклопедії зазначено: «Догма права – положення правового характеру, що приймається без доказів, на віру. Вона залишає поза увагою питання про сутність та походження права та правових явищ (верховенства права), закономірності їхнього розвитку, взаємовідносини верховенства права з іншими явищами суспільного життя, обмежуючи завдання науки описом та узагальненням матеріалу, що міститься у позитивному (чинному) праві і юридичними дефініціями, формальним аналізом юридичних понять і класифікацією юридичних норм...» [127, с. 231]. Конкретизуючи сутність поняття «догма права», автор енциклопедичного гасла, відома українська вчена С. Бобровник, на праці якої ми посилалися, далі пояснює: «Догма права становить незмінну форму, що застосовується без урахування конкретних історичних умов. Найпоширенішою є догма права при визначенні формально-логічних ознак права відповідно до нормативного

праворозуміння». Далі автором підтверджується висловлена вище думка: «Нормативність пов'язується з формальною визначеністю права, його залежністю від держави, обов'язковістю, процедурністю і караністю. Не береться до уваги така змістовна сторона норми, як моральність припису і права суб'єктів; перебільшується роль держави у встановленні ефективних юридичних норм, оскільки основну норму приймає держава, вона ж гарантує її охорону та реалізацію». І хоч, як підкреслює автор, «догматизація норм права є характерною рисою юридичного позитивізму загалом, насамперед його різновиду – формально-догматичної юриспруденції, де право повністю ототожнюється із законом, а закон тлумачиться абсолютно формально, оскільки визнається примат правової норми щодо будь-якого соціального змісту», у контексті нашого дослідження важливим є зроблений С. Бобровник такий висновок: «Догма права має певні позитивні риси, оскільки характеризує право з погляду його формальних ознак, визначаючи своєрідність права» [128, с. 231]. Однак не лише на цих формальних ознаках, хоч і своєрідних, також акцентує А. Козловський, підкреслюючи, що догма – це мінімум безпорядку і максимум визначеності.

Отже, насамперед ідеться про контуїтет (правову послідовність) як одну з оптимальних форм подолання антропологічних антиномій верховенства права, що свідчить про надзвичайну складність нормативно-ціннісного континууму правових явищ і процесів, в яких задіяні насамперед правові особи, суб'єкти права, тобто неперервність, суцільність, поступовість переходу правового явища з одного стану в більш якісний досконаліший інший стан, що значною мірою пов'язане з удосконаленням структури правового буття людини. Адже, як підкреслює А. Козловський, «право є правом, коли воно пов'язане з буттям, відсутність буття нівелює й право». Буття постає перед людиною як правобуття. Кожен предмет, кожна ситуація диктує, пов'язує суворо визначений спосіб поведінки, неприйняття котрого загрожує небезпекою небуття. Однак людині доволі часто, злякавшись масивності буття, через свою інертність доводиться задовольнятися ілюзією дійсного буття, що й породжує

антиномізм пізнання автентичності правового буття. До такого стану спонукає буденність – вимір людського буття, у межах якого гальмується актуалізація неповторно особистісного начала. Певним виправданням такої тимчасової ілюзорності може бути те, що саме у буденності начебто реалізується воля до самозбереження.

«Сам факт існування людини, – зазначає А. Козловський, – свідчить, що буття-в-собі може перетворюватися у буття-для-себе. Людина стає річчю як спосіб самозахисту від світу речей... Ставши річчю, людина ніби причаїлася, вичікуючи можливість стати людиною. Коли самозатаювання затягується залякане можливістю *das Mann*, воно перетворюється або в злобу на світ речей, що проявляється в періодичних вибухах їх знищення, або набуває форм активного самовиправдання, виправдання праворечей, право – *das Mann* як свого права і як єдино істинного права» [129, с. 85]. Отже, щоб залишитися правом і не перетворюватися у неправо, це істинне право має бути екзистенціальним, тобто принципово недетермінованим зовнішніми щодо духовності чинниками, укоріненими у дусі, у «внутрішній людині» специфічно людським правом, здатним до екзистенціалізації, тобто до дій, пов'язаних із порушенням сталості, певних меж чи норм просторово-часової наявності процесів і явищ, що характеризуються як «поза межове» (трансцендетальне) відносно натуралістично-психологічних параметрів буття.

Трансцендентність права полягає в тому, що воно не може вважатися справжнім автентичним правом, пріоритетність верховенства якого визнається соціумом, якщо воно не зав'язане на трансценденцію, якщо воно постійно не трансцендує. Трансценденція – внутрішня властивість права. Людина лише тією мірою визнає право, якою воно здатне трансцендувати, не примушувати людину, а сприяти тому, щоб людина почувалася справжньою людиною. Без цієї властивості людина ніколи б не змогла сприйняти феномен верховенства права. І в цьому контексті слід особливу увагу приділити такому механізму дії права, як норма, що здатна трансцендувати.

Будучи основою права (як уважають позитивісти), норма (конкретний закон) завжди формально визначена, тому чітка, ясна й однозначна. Це закладено в термінологічному змісті категорії. За визначенням філософів права, норми (від лат. *norma* – правила, взірець) – усталені формули соціальної поведінки, визнані більшістю людей за належні зразки і покликані слугувати упорядкуванню міжлюдських відносин, підвищенню ступеня цивілізованості суспільної життєдіяльності, позначати межі соціокультурного простору, в середині якого людина може вести практичне і духовне життя цивілізованого суб'єкта. Як абстрактні приписи, що виражені в усній або письмовій формі, норми поділяються на норми-заборони і норми-вимоги. Водночас усі вони спрямовані на те, щоб спрямовувати людську енергію в позитивне, творче русло і не дозволяти їй перетворюватись у руйнівну, асоціальну силу. Отже, у них закладено антиномічні підтексти, пов'язані з їх антропологічною сутністю. Всі соціокультурні норми релігійного, етнічного та правового характеру характеризуються такими ознаками, як доцільність, імперативність, загальнообов'язковість, уніфікованість. Пов'язані між собою генетично і функціонально, вони становлять загалом багаторівневий нормативний комплекс, який за своєю побудовою нагадує піраміду.

Звернення до такого образного трактування дозволяє узагальнено подати генезис формування поняття «норма». Норма допомагає розкрити правове буття верховенства права. В його основі – найдавніші табуальні «першонорми», що формулюють заборони на людожерство, вбивство кровних родичів та інцест. Їхнє ціннісне обґрунтування подане в архаїчних міфах народів світу. Над ними надбудована система релігійних норм, які вносять момент метафізичної абсолютності у механізми соціонормативної регуляції. Їхній зв'язок з абсолютним авторитетом Бога позбавляє індивідуальну свідомість тягаря вибору перед спокусою порушити наявні заборони.

Далі, вже на наступному цивілізаційному етапі, формуються моральнісні норми, що вимагають ставитися до кожної людини як до родової істоти і культивувати природні узи братерства з усім людським родом. Далі йдуть

моральнісні норми, що змушують людину відстоювати не свою духовну автономію, а інтереси тієї спільноти, до якої вона належить. На завершальному етапі формування цієї «піраміди» – система правових норм, що юридично закріплюють усю сукупність згаданих вимог, втілюють їх у раціоналізовані приписи. У нормах права, в їхніх гіпотезах, диспозиціях і санкціях наявний у «знятому» вигляді весь ціннісно-нормативний зміст такої нормативної «піраміди», в якій чільне місце за своїм соціальним значенням посідають правові норми, норми права, адже вони – соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі прояви їхньої суспільної активності до вимог держави і цивілізаційної системи загалом. Вони ж призначені блокувати ті види активності, які мають деструктивний заряд, що загрожує основам цивілізованого співжиття. Правові норми змушують індивідів корегувати або трансформувати свою соціальну поведінку, вибирати з усього розмаїття можливих варіантів дій насамперед моделі належної поведінки, що забезпечують перебування цивілізаційної системи в рівноважно-динамічному стані.

Отже, норма права обов'язкова для виконання і не залежить від особистих бажань чи уявлень суб'єкта. Тільки норма права, втілена у закон, здатна подолати хаос у суспільстві й упорядкувати відносини між людьми. Однак доводиться констатувати невідповідність таких позитивістських настанов сучасним реаліям. Як зазначалося, у попередньому розділі нашого дослідження, протягом років незалежності вищим законодавчим органам нашої держави прийнято величезну кількість законів, проте їх виконання не позначилося суттєво на стабілізації соціальних процесів у країні. Очевидно, розв'язання антиномій у верховенстві права утворює серйозну складність, оскільки це безпосередньо пов'язане із подоланням, так би мовити, колізійності правових приписів, тобто йдеться про порушення у процесі правотворчості певних неузгодженостей між чинними законами, їхніх суперечностей щодо конкретного предмета регулювання.

Ураховуючи виняткову важливість оптимізації, правотворчого вдосконалення правової системи держави, вважаємо слушним і доречним висновок А. Козловського: «Нерозумні закони, несправедливі норми права – це непізнані належно норми. Неefективний закон – це закон, який прийнято без належного вивчення природи і структури соціальних потреб, якими він був реалізований, без урахування обов'язкових правил юридичної техніки, безпосередньо пов'язаної з правотворчістю, без урахування специфіки правосвідомості суб'єктів-реципієнтів, на яких розрахований цей закон, побудований на незнанні, на необґрунтованих положеннях і фактах, на неврахованих інтересах або інтересах груп, зацікавлених в обмеженій інформації. Це, зрештою, юридичний документ, у процесі «народження» якого на певному етапі були заблоковані пізнавальні процес і він «з'явився» гносеологічно недосконалим» [130, с. 5]. Вказуючи на потребу дотримання гносеологічної норми права, цитований нами вчений наголошує, що у них відображено суперечливість належного і наявного, належного і суцього, а це нерідко набуває антиномічного характеру і призводить до гносеологічної антиномії. Отже, норма права – результат складної пізнавально-аналітичної роботи суспільства, що передбачала аналіз соціальних деформацій, диспропорцій, виявлення їх причин, шляхів і способів їх усунення тощо, сформульована, ухвалена, оприлюднена у формі закону, постає істиною в останній інстанції. Таким чином, закон вводиться у ранг абсолютної істини, тобто єдино правильної безумовності. Однак остаточне формулювання абсолютної істини одразу ж робить її хибною, адже істині, за природою, характерна динаміка у розвитку й сприйнятті. Норма, щоб стати визнаною, повинна утвердитися як істинна норма, а значить набути статистичності – і в цьому її основна гносеологічна вада, бо гальмується пошук істини, чим знецінюється її екзистенційний сенс.

Отже, абсолютизація закону, норми права за позитивістсько-догматичною правовою парадигмою поглиблює антиномічну складність верховенства права як соціокультурного феномена. Водночас відхід від цього типу праворозуміння

дає змогу переосмислено сприймати антиномічну природу нормативності взагалі та природу верховенства права як найбільш аутентичної її реалізації зокрема. Тому, за висновком філософів права, абсолютне у верховенстві праві трактується як безумовний, загальний, безвідносний до чого-небудь зміст норм, цінностей і принципів природно-правового характеру. При розгляді антономічної складності феномена верховенства права, на наш погляд, необхідно використовувати такі категорії діалектики, як абсолютне і відносне, що у філософії застосовується «для позначення суперечливої єдності у речах двох моментів: 1) безумовного, самодетермінованого, самостійкого, що існує в речах як самих собою, безвідносно до інших, і тому стійкого; 2) опосередкованого, обумовленого, релятивного, такого, що визначається іншими речами, існує у відношенні до них і має плинний, тимчасовий характер» [96, с. 2].

Абсолютне у верховенстві праві є предметом онтології, а відносне – предметом гносеології права. Якщо природно-правовим імперативам надається абсолютний характер, то це означає, що вони набувають особливих якісних ознак, тобто не потребують логічних обґрунтувань і стають незаперечними, аксіоматичними константами. Для індивіда (і це є особливістю кожної людської істоти, якій характерно вдаватися до спокус, не уникати пристрастей) абсолютизовані у правовій традиції вимоги і заборони, що успадкували імперативну силу давніх табу, слугують доброю підмогою у подоланні особистих недоліків і вад.

У цьому сенсі абсолютизація є способом пізнання істини та формою її існування. Всі відомі істини, що тепер видаються тривіальними, виникали, утверджувалися і сприймалися як абсолютні, тобто відбувався процес їх абсолютизації. Без цього жодне твердження, факт, явище, що здивували своєю особливістю та вагомістю, не могло б отримати визнання істинного, а відтак абсолютизація відходить, а момент істини залишається, сприяючи її вдосконаленню, поширенню та утвердженню. Саме так можна відстежити процеси абсолютизації правової специфіки та соціальної детермінованості

верховенства права, що відображені в принципі абсолютності, запозиченому природним правом зі сфер релігії і моралі, з якими воно пов'язане та які здавна культивують сферу духовно-практичних відносин людини з абсолютними нормами і цінностями. «Систему таких абсолютних природно-правових цінностей, як життя, особистість, свобода, гідність, завершує трансцендентний абсолют – Бог, який надає їм усім безумовного характеру, запобігає релятивізації і знецінюванню, робить їх незалежними від соціально-історичних умов. Оскільки абсолютні норми і цінності природного права не є продуктом волі держав, не декретуються її розпорядженнями і вищі за скороминущі потреби й інтереси, то вони здатні бути критеріями правотворчості, законодавчої діяльності» [96, с. 5].

Тому, виходячи з таких перспективно важливих можливостей, на наш погляд, необхідно задіяти механізм, за допомогою якого вдавалося б робити норми права максимально справедливими, оптимально відповідними потребам правової реальності. Йдеться про те, щоб наведені у нормах права загальнообов'язкові правила поведінки, сформовані у суспільстві відповідно до визначеної в ньому справедливої міри свободи і рівності, були гарантованим державою правозначущим способом регулювання суспільних відносин. Водночас вони не мають порушувати природні права людини, навіть, якщо вони не закріплені у формах права (тобто формально не визначені). На ефективність такого механізму, безумовно, найбільше впливає глибоко продуманий і належно здійснюваний процес пізнання передумов та умов, об'єктивних і суб'єктивних обставин нормотворчості, головним призначенням якої є формулювання нових правових норм, що притаманні суспільним відносинам, тобто моделювання суспільних відносин, які з позицій держави або громадянського суспільства є припустимими (бажаними) чи необхідними (обов'язковими). Оскільки нормотворчість розглядається як офіційна діяльність уповноважених суб'єктів держави і громадянського суспільства (антропологічний фактор) зі встановлення, зміни, призупинення або скасування певних правових норм чи їх систематизації, то саме ця діяльність значною

мірою спрямована на подолання гносеологічної антиномії, а відтак на обґрунтування шляхом впровадження ефективних і справедливих правових норм необхідності верховенства права, що має за основну мету втілення в суспільні відносини ідеалів справедливості.

Загальновизнано, щоб бути ефективним засобом соціального розв'язання конфліктів, правові норми у своєму зовнішньому прояві повинні характеризуватися такими ознаками, як строга формальна визначеність, несуперечливість, авторитарність, офіційність і забезпеченість засобами примусу. Вони мають бути рівномасштабними до всіх членів соціуму, характеризуватися експресивною нейтральністю (чітко вираженою неупередженістю), послідовністю, завершеністю і стабільністю. Хоч у чинній законодавчій базі України враховані не тільки національні, а й європейські вимоги і стандарти, проте повсякденна практика і численні факти правового життя свідчать про численні порушення у сферах правового регулювання, правозастосування, правореалізації, які часто складно пояснити. Звертаючи на це увагу, проф. Н. Оніщенко слушно зауважує: «Пояснення «недієвості», часткової або повної, законодавчих норм слід шукати... в емоційно-вольовій сфері розвитку та життєдіяльності індивіда. Йдеться передусім про категорію «сприйняття права»» [108, с. 6]. Отже, констатуємо наявність ще одного антропологічного фактора, що впливає на ускладнення антиномій у праві, які проявляються у формі складного психологічного акту, через який людина здатна засвоювати, усвідомлювати те, що трансформується і зовні через почуття, осмислення, об'єктивацію предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей і особливостей при безпосередній їх дії на органи чуття людини.

За сучасним тлумачним словником, лексема «сприйняття» (сприймання) інтерпретується як дія за значенням дієслова «сприймати», «сприйняти»: 1) відображаючи у своїй свідомості предмети і явища об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття, ставитися до чого-небудь, осягати розумом сенс чого-небудь, осмислювати щось; визначати сенс, смисл чого-небудь; 2) визнавати що-небудь, вважати його властивим звичним для себе...»

[71, с. 1307]. Така дефініційна лінгвістична характеристика цього терміна поглиблюється й істотно розширюється філософським трактуванням його: «У сприйманні (сприйнятті), окрім безпосереднього буттєвого цілісного схоплення предмета пізнання, включається і процес його усвідомлення як перехід до мислительних форм осягнення дійсності (це, очевидно, слід особливо мати на увазі, коли йдеться про категорію «сприйняття права». – *О. П.*). Дані процеси базуються на постійній взаємодії діяльності, спілкування і сприйняття людини як в онтогенетичному, так і в філогенетичному плані» [96, с. 607]. Розуміння цих процесів, а відтак й усвідомлення всіх можливих їхніх наслідків необхідне при аналітичному осмисленні конкретики сприйняття верховенства права на сучасному етапі трансформації українського суспільства, насамперед на етапі здійснення правових реформ. У цьому сенсі важливими, певною мірою знаковими властивостями сприйняття, за визначенням філософів, є предметність, цілісність, константність, категоріальність, урахування яких, як видається, зобов'язує віднаходити такий підхід до предмета дослідження, щоб якомога об'єктивніше зафіксувати його визначальні ознаки. Водночас не можна оминути й суб'єктивний чинник у процесах формування образу предмета шляхом його сприйняття, тому й філософи висловлюють застереження: «У сприйнятті завжди знаходять свій різноплановий вияв інтереси, пристрасті і уподобання, установки конкретного індивіда, його особистий життєвий досвід і буттєві проекти» [96] Отже, маються всі підстави для розгляду верховенства права як антропологічного явища, що уособило саме ті характеристики, які бажані і для окремого індивіда, і для групи, соціуму на певному етапі державно-правового розвитку. То ж сенс права – життя індивіда, людина, здатна до органічного й духовно-піднесеного самоздійснення, розкриття всіх своїх потенційних творчих можливостей. Щоб досягти цієї мети, право та верховенство права мають бути динамічними, дієздатними, постійно наближатися до конкретної людини, щоб постійно долати її відчуженість від права, якщо це доволі поширено у вигляді нігілістичних проявів у сучасному суспільстві. Як форма суспільних відносин, як такий комплекс відносин, де

кожен їх учасник має однакову можливість для продуктивної життєдіяльності, право водночас – це своєрідний простір свободи індивідів, але не свободи взагалі, а свободи як можливості здійснити себе, самореалізуватися. Відтак право як форма буття і вираження свободи не є статикою, а динамічним чинником, що сприяє процесу розвитку свободи як індивідуалізованого феномена. Це значить, що впорядкована свобода, правова форма людських стосунків, правове життя протиставляються хаотичному, неправовому життю людей, таким стосункам, де свобода не впорядкована, тобто існує без міри і масштабу, є безмежною, виявляється у сваволі й тиранії.

У цьому сенсі треба визнати наявність культурно-вольової антиномії у верховенстві праві, що виявляється саме через його сприйняття у найширшому філософсько-правовому значенні, тобто маються на увазі відповідні праворозуміння, а відтак і правова поведінка. Оскільки правова проблематика – продукт нашої свідомості, результат відображення і соціально-суб'єктивної інтерпретації реально чинних соціальних закономірностей, тенденцій, зв'язків, відносин, приреченостей, то основне теоретичне і практичне значення праворозуміння зводиться до того, що у правосвідомості відображено об'єктивний світ, хоча й певні суб'єктивні нотки вкраплюються у таку реальну його загальну картину. Тому правові явища (верховенство права) потрібно визнати проявом суб'єктивної свідомості – певною мірою результатом сприйняття права.

У зв'язку з цим, на думку Н. Оніщенко, важливо констатувати, що практичне значення проблеми сприйняття права полягає в тому, що право здатне «проникати» в майбутнє, формувати майбутньою поведінку людей», а це, як уважає вчена, необхідно враховувати «за розгляду права як одного з детермінуючих чинників стосовно конкретних соціальних наслідків» [108, с. 8].

Як офіційний гарант безпеки всіх членів суспільства, держава встановлює своєрідні межі соціально значущої поведінки своїх громадян, посадових осіб тощо. За критеріями права діяння у правовій сфері оцінюються переважно як правомірні та неправомірні. Про правомірну поведінку суб'єкта можна

говорити лише настільки, наскільки його дії відповідають моделі права. Правомірна поведінка проявляється і у позитивній дії, і в позитивній бездіяльності, коли індивід утримується від дії, небезпечної для певної спільноти чи конкретної особистості. До механізму правової поведінки Н. Оніщенко відносить «сукупність засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання поведінки правом». Далі вона зазначає: «Серед механізму правової поведінки теоретики права виокремлюють і правові норми, що регулюють поведінку людини, юридичні факти, з якими закон пов'язує настання юридичних наслідків чи виникнення, зміну або припинення правовідносин; акти здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків» [108, с. 63]. Очевидно, слід визнати слушною аргументацію тих науковців, які визнають правовою таку поведінку суб'єкта права, цілі, засоби та результати якої не суперечать основним інтересам суспільства, відображеним у правових приписах. Особа, яка солідаризується з правом, усвідомлено веде таку життєдіяльність, що сама собою стала для неї особистісно прийнятною цінністю. Водночас слід підкреслити, що реалізація правових норм у реальній поведінці людини – складний соціально-психологічний та індивідуально-психологічний процес, певним чином зумовлений об'єктивними потребами сприйняття права, подолання стереотипів у правосвідомості й правовій культурі. До речі, мотиви багатьох актів правової поведінки – конкретних учинків, що викликають юридичні наслідки, – виходять за рамки правових норм, про значення яких у розв'язанні антиномії у праві йшлося вище, і нерідко визнаються економічними, соціально-культурними, психологічними та іншими чинниками суб'єктивного чи об'єктивного характеру.

Отже, правова поведінка – це соціально значуща поведінка індивіда чи колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості й волі, передбачена нормами права, і така, що спричиняє юридичні наслідки [108]. Як характерну сутнісну ознаку правової поведінки слід визнати її цілеспрямованість, що визначається правосвідомістю і значною мірою залежить від рівня і здатності сприйняття права як феномена, що можливий лише в суспільстві, де

переважають громадяни, які є повноцінними суб'єктами права, наділені належним рівнем правової культури, ставляться до права як до загально-соціальної цінності й усвідомлюють його значення як феноменальної цілості. «Право як цілість, – вважає Р. Дворкін, – заперечує, що правові твердження – це або спрямовані в минуле фактичні звіти про традиціоналізм, або спрямовані в майбутнє інструментальні програми юридичного прагматизму. Воно наполягає, що правові твердження – це інтерпретаційні судження, і тому вони поєднують елементи, спрямовані і в майбутнє, і в минуле; вони інтерпретують сучасну юридичну практику, бачену як розгортання політичного наративу. Отож право як цілість відкидає як безвартісне давнє питання, чи судді знаходять, а чи винаходять право; воно припускає, що ми розуміємо правові міркування, тільки збагнувши, у якому саме розумінні судді і знаходять та винаходять право, і не роблять ні того, ні того» [131, с. 155].

Отже, вказуючи на різні чинники й умови сприйняття верховенства права залежно від сукупності обставин, форм життя, діяльності, в яких діє право і в яких відбивається реалізація всієї сукупності форм і змісту дійсного права у просторі, часі та соціальному русі, відомий філософ права наголошує на важливості праворозуміння як процесі і результаті цілеспрямованості розумової діяльності суб'єкта, що охоплює пізнання права, його сприйняття та ставлення до нього як до цілісного соціального явища. Оскільки судження про сутність і призначення права можуть бути різними, то очевидно слід враховувати основні чинники, якими пояснюється плюралізм типів праворозуміння. З двох основних цих факторів у цьому контексті визначальним маємо визнати соціально-культурний, який за О. Скакун, передбачає: а) створення концепцій праворозуміння представниками різних прошарків суспільства, кожний з яких трактує право відповідно до своїх соціальних потреб та інтересів; б) спричинення рівної інтерпретації права багатоманітністю світоглядів, політичним та ідеологічним плюралізмом, схильність до тієї чи іншої національно-культурної традиції, релігійними переконаннями тощо» [118, с. 224–225].

Як бачимо, розуміння сутності права, що формується у людській свідомості (наявний антропологічний чинник) і відображається в його понятті, за доволі популярною у науковому середовищі соціальною концепцією, виразно інтерпретується у сфері правозастосування, як це і зроблено Р. Дворкіним, який вважає визначальною роль суспільних відносин утвердження верховенства права, що виявляється у застосуванні правових принципів, зокрема суддями. Вчений, переконаний у досягненні належного рівня правового прогресу, зазначає: «Отже, оптимізм права має концептуальну природу; правові твердження за своєю суттю конструктивні, і то внаслідок свого характеру. Цей оптимізм може бути хибним: юридична практика може, зрештою, не дати нічого, крім украй скептичної інтерпретації. Але це не є неминучим, і то саме, що історія суспільства – це історія великих змін і конфліктів. Якусь гіпотетичну інтерпретацію можна вибудувати й на морально складній, ба навіть двозначній основі» [131, с. 187]. У цьому застереженні, крім того, вбачаємо також і прямий та недвозначний натяк на ототожнення самостійних процесів – творення і застосування права, що, звичайно ж, призводить до антиномічних ускладнень цього феномена, проте на їх розв'язання позитивно впливає і та обставина, що витoki «життя» права відшукуються саме в суспільному середовищі [118]. А це явна перевага над іншими інтерпретаційними судженнями, обумовленими насамперед рівнем правової культури суспільства як засобу правового регулювання суспільних відносин, оснований на законах, формах взаємодії їх учасників. Як відомо, матеріально-предметна сфера правової культури визначається, з одного боку, економічними чинниками, а з іншого – традиціями, зокрема правовими. Ментальний бік правової культури охоплює буденну і теоретичну правосвідомість, тобто комплекс уявлень про політику, закони, правосуддя. Аналітичне осмислення цих уявлень впливає на поведінку людей, відображається на змісті та формі правового регулювання суспільних відносин. Як один із показників правової культури – ставлення членів соціуму до права. Його праворозуміння позначається на усвідомленні значення антропологічних чинників культурно-вольової антиномії у верховенстві праві. А це знову ж таки

узалежене від процесів взаємодії у системі «людина-право», філософсько-правового осмислення засад такої взаємодії, підвищення рівня культури правової діяльності, різновидів її моделей. Наразі в юриспруденції поняття «культура правової діяльності» перебуває на стадії активного теоретичного обговорення, проте, зважаючи на важливість його впровадження у науковий обіг, фіксуються інваріантні загальні моделі, що на підставі пізнання феномена культури правової діяльності «сприяє подоланню певної ідеалізації правового буття, легістського праворозуміння, що правом вважає тільки накази влади, сукупність примусових норм» [108, с. 177].

Але ж у реальному житті часто відбувається значний розрив між конституційними деклараціями і повсякденною правовою практикою, що підтверджує антиномічну складність нашого правового явища, з'ясування сутності й можливості подолання якої становить сенс і мету цього підрозділу нашого дослідження. «Таке подолання, – пише В. Дудченко, – вкрай актуальне, оскільки однією з найбільш серйозних помилок більшості правників є бажання усунути зазначену актиномічну структуру, віддавши перевагу одному з її елементів на шкоду іншим» [132, с. 196]. Очевидно, ефективною передумовою уникнення подібних помилок, на наш погляд, могла б бути належна культура правової (наукової) діяльності, що передбачає розвиток правового мислення – основи такої інтелектуальної діяльності, що полягає у розв'язанні завдань, пов'язаних із використанням правових засобів чи правових аргументів. До речі, як вважає А. Жалінський, правове мислення відображає сутність і закономірність функціонування пріоритету права і правових інститутів, спрямованих за своєю природою на професійну юридичну діяльність. На думку цього вченого, на всіх рівнях правового мислення помилки виникають там, де з тих чи інших причин свідомо чи ні нехтують процедурними засобами розумової діяльності, процесами і технологічними умовами, виконання яких розглядається як гарантія правильних рішень і в низці випадків забезпечується примусовою силою держави [133, с. 160–161].

Прикладом раціонального використання цих слухних настанов можна вважати підхід проф. В. Дудченка до висвітлення актуальної проблеми. Розглядаючи на основі методології порівняльного правознавства працю відомого французького вченого Ж-Л. Бержеля «Загальна теорія права», вона зазначає: «Аналіз цих двох антиномій (букви і духу права. – *О. П.*) учений пов'язав із розглядом питання про структуру юридичних суджень і ролі контроверз чи то дисоціації понять у правопізнанні. Щонайперше французький правник застерігає від абсолютизації у пізнанні права формальної логіки. Ось його міркування: «... Ми знаємо, що юридичні судження насамперед залежать від вибору пропозицій на філософському рівні (оскільки саме ці пропозиції постають як фундаментальні посилки) і тільки потім – від вибору пропозицій, які забезпечують застосування перших. Зіставлення філософських і технічних пропозицій із фактами зумовлює конкретне рішення» [132, с. 200]. Орієнтуючись на це твердження, можемо констатувати, що тільки в логіці взаємозв'язку юридичних суджень й осмислених правопізнавальних понять напрацьовуються результативні рішення, що відтак трансформуються у конкретну юридичну систему. Йдеться про застосування логіки вищого (порівняно з формальним) порядку. А це дає змогу враховувати всю суперечливу динаміку соціально-правових процесів у суспільстві, що відображені у такому цілісному утворенні, як юридична система.

Відстежуючи концептуалізм обґрунтованих французьким ученим теоретичних положень, В. Дудченко підкреслює: «Будь-яка юридична система, на думку правника, ґрунтується на фундаментальному виборі принципів – які нечисленні, – здатних відігравати вирішальну роль усередині юридичної системи і визначати її ідейний стрижень і мету. Може статися, що в якомусь суспільстві в певну мить один із цих принципів повністю реалізується у конкретному контексті, однак насправді жодний із принципів ніколи не затверджується як винятковий і абсолютний» [132, с. 200]. І далі вона продовжує інтерпретацію цієї думки: «Зіставлення і поєднання керівних принципів юридичних систем і їх головних цілей неминучі, якщо ми прагнемо

виявити загальний смисл якоїсь юридичної системи або якогось інституту і вплинути на політичний і філософський вибір, який входить складовою частиною в процес розроблення і застосування такої системи. Проте зазначених засобів буде недостатньо для застосування юридичної системи, оскільки для цього необхідно відобразити їх відповідний вплив через особливу техніку дисоціації понять (лат. *disociatio* – роз'єдную). Протиставлення відображають різні аспекти одного і того ж поняття або одного і того ж юридичного принципу. Але ми знаємо, що протиставлення принципів, цілей, а іноді і концептів і *антиномічних правил* (виділено нами. – *О. П.*) зазвичай приводить до їх поєднання і вимагає конкретно визнати за кожною з протилежних, але доповнюючи одна одну пропозицій, особливу сферу застосування» [132, с. 199].

Простеження за ходом викладеної думки дає змогу зафіксувати здійснюваний на основі правового мислення перехід від філософського осмислення правових антиномій, зокрема дисоціативного сприйняття правових явищ, до пошуку шляхів з'ясування дискретно-континуальної, антропологічної природи права. Динамізм закономірності суперечливого розвитку права, що обумовлений розширенням характеру взаємодії права та верховенства права з іншими соціальними формами, з поглинанням їх ними і переструктуруванням їх автентичності, стимулює досягнення вищих рівнів пріоритетності самого права як складного соціально-культурного феномена, покликаного відігравати панівну роль у регулюванні суспільних відносин.

Отже, розглянуті прояви антропологічного антиномізму верховенства права значною мірою обумовлені реаліями правового буття, рівнем осмисленого сприйняття права в умовах формування й розвитку громадянського суспільства, неоднозначно усвідомленої різними суспільними групами необхідності кардинальних змін, які відбуваються у сфері права, правового регулювання тощо і супроводжують складні й суперечливі процеси соціально-економічного, політичного та культурного розвитку нашої країни, яка стала на шлях розбудови правової державності.

2.3 Синергетична інтерпретація верховенства права

Метафізичність права всього суцього пояснюється насамперед його символічністю, адже воно містить усе необхідне, щоб доводити до людини метафізичні значення за допомогою соціальних форм і предметностей. Воно символічне тому, що, як уважає В. Плавич «у ньому з повною на те підставою можна бачити деякий тайнопис, що свідчить не тільки про невисловлені метафізичні смисли, а й несвідомі глибини колективного досвіду, а також про існування вищих енергій, що беруть участь у творенні соціального світу» [134, с. 9] (зокрема в улаштуванні світопорядку, про що йдеться у наступному підрозділі нашого дослідження. – *О. П.*). Ще досі у вітчизняній науковій традиції повелось визначати право окремо чи опосередковано як регулятор різноманітних відносин у суспільстві. Мається на увазі розуміння права як засобу, інструменту соціального контролю. Безперечно, право, зокрема й верховенство права, – це явища, які динамічно розвиваються під впливом соціальних, політичних, ідеологічних та інших чинників відповідно до рівня соціально-економічних відносин і потреб розвитку суспільства. Взаємодія цих чинників слугує основою формування права, яке не лише їх уособлює, а й відображає. Саме ця обставина, на наш погляд, може бути вихідною позицією для розуміння сутності верховенства права. Для отримання відповіді на питання «що є право?» (про це у першому розділі ми вели мову ґрунтовніше) необхідно аналітично розглянути принаймні найбільш теоретично обґрунтовані дефініції (зокрема верховенство права), які представлені в юриспруденції. Однак цим обмежуватися все-таки не слід. У цьому сенсі викликає значний інтерес стаття–роздуми професора П. Рабіновича, видана науковим журналом «Філософія права і загальна теорія права».

Запрошуючи до дискусії з одного із важливих питань філософії права і сформулювавши тему обговорення шляхом спрямування майбутнього дискурсу

у конкретному ракурсі («чи можлива унікальна теорія права як спільна концептуальна основа теорії національного та міжнародного права»), учений зазначає: «Сутність феномена права (як би її не інтерпретували) не існує реально поза його формою (і внутрішньою, і зовнішньою). З огляду на це принагідно згадано тут одне із відомих положень діалектики: сутність завжди є сформованою (якщо мати на увазі не її інтелектуальну абстракцію, а її реальне існування як суттєвої властивості явищ певного роду, певного класу); а форма завжди є суттєвою (тобто вона є формою саме сутності явища та його змісту). Отже, у реальності сутність права неминуче сполучається з тими чи іншими його особливими (видовими) властивостями, закріпленими його формою» [135, с. 246].

Як досконала форма право найбільшою мірою дисциплінує людину, порівняно з логікою. Ще на початку ХХ ст. Б. Кістяківський підкреслював, що право своїми окремими сторонами вияву осмисленої дії належить до різних сфер впливу на людину і суспільство. При цьому з орієнтацією на кожен з таких сфер суспільних відносин потрібне окреме дослідження права. Отримані результати таких досліджень мають зводитись до інтерпретації державно-організаційного, соціально-наукового, психологічного і нормативного поняття права. Водночас зазначимо, що верховенство права є універсальною філософсько-правовою категорією для всіх сфер суспільних відносин. Інтерпретуючи розуміння цих понять, визначаємо три основні їхні складові: соціально-суспільна, державна, людиноцентрична. Вчений акцентує у своїх наукових дослідженнях на останній складовій, водночас підкреслюючи, що суспільний індивід стає таким у суспільстві через самоусвідомлення. Тому, на думку правознавця, людина – основа права, «уповноважена та дисциплінована правом особа, основа правопорядку», тоді як «особа людини, сукупність осіб, тобто суспільство, становить основу як права, так і держави» [46, с. 335].

Оперуючи нормативністю, цінністю і змістовністю права, людина не лише вибудовує за своїми ознаками і властивостями специфічну реальність, яка називається правовою, але і є її складовою. У ній, незважаючи на те, що

природа її компонентів має переважно духовний, ідеальний характер, присутній субстрат, без якого ці норми, цінності, смисли права не зможуть впливати на людину. Оскільки всі ці філософсько-правові форми так чи інакше пов'язані з нею, обтяжені матеріальністю, то згадана субстратність присутня майже всюди і повною мірою пов'язана й обумовлена причинністю появи, розвитку і функціонування верховенства права. А причини існування основ буття, правової реальності, маючи метафізичний, онтологічний, культурологічний, антропологічний характер, потребують філософського осмислення, що далеко виходить за межі насамперед філософії права і вимагає занурення у питання, що стосуються природи буття і небуття, хаосу і порядку тощо, тобто йдеться про синергетичну парадигму дослідження правової реальності, а насамперед буття верховенства права, його основ і природи. Оскільки право (верховенство права), як слушно підкреслює М. Цимбалюк [136, с. 11], не є самоцінним, воно виростає з людської буттєвості як чинник її самоорганізації та спрямовується в царину суспільного буття з метою його унормування згідно з актуальними культурно-ціннісними орієнтирами, то необхідною умовою дієвості філософсько-правових норм є їхня скорельованість із тими онтологічними підвалинами, в контексті яких, власне, визначається міра їх обов'язковості [46, с. 335].

Такі підвалини закладено в правовій системі, що є сукупністю нормативних і ціннісних елементів, пов'язаних між собою функціональними, логіко-смысловими взаємозалежностями в ієрархічно структуровану цінність. В якій знаходить відображення «буттєвість» права, що означає для права, а передусім для правової системи, «існувати у взаємодії з іншими реаліями; існувати в єдності з універсумом, світовим цілим» [40, с. 224].

Усі правові явища можна представити як елементи єдиної правової системи, під якою розуміють сукупність взаємозалежних юридичних засобів (явищ), що здійснюють регулятивно-організаційний і стабілізаційний вплив на суспільні відносини, зокрема на поведінку людей [137, с. 78].

Правова система є невід'ємною складовою держави. Нині вирізняють понад двісті національних правових систем, що перебувають на різних рівнях розвитку.

Як відомо, українські вчені визначають правову систему як систему всіх юридичних явищ, котрі існують у певній державі чи групі держав [138, с. 194].

Дослідження правової системи крізь призму використання синергетичного підходу є важливим із погляду визначення внутрішньої побудови цієї системи та її взаємозв'язків між її елементами. А його використання здійснюється з метою застосування такого підходу для теоретичного і для практичного способів вирішення проблем, що виникають у правозастосовній практиці [139, с. 212].

Філософи права вважають методологічним і прагматично значущим для цієї науки системно-морфологічний розгляд права та сутності верховенства права, адже саме його можна вважати одним з ефективних кроків у спробах синергетичної інтерпретації сутності цих феноменів. «Виявлення внутрішньої структури права, підпорядкованості його частин (зокрема верховенства права), – зазначають учені, – дозволяє вибудовувати гносеологічні моделі права як динамічні цілісності (а це надважливо для синергетичного розуміння верховенства права, яке, вивчаючи певну систему, зводить її до людей, а потім досліджує їх. – *О. П.*), що змінюється в соціальному просторі та історичному часі за рахунок приросту одних елементів і відмирання інших» [40, с. 314].

Отже, безперечно право є складовою відкритої системи світопорядку, до складу якої входить чимало елементів, отже системність права має троїстий характер. М. Панів та співавтори визначають, по-перше, як сукупність ціннісних елементів (цивілізований порядок, авторитет влади, права і свободи громадян, їхнє життя, здоров'я, власність, особиста гідність тощо), залежно від ієрархічної підпорядкованості вибудовуються різні типи аксіологічних схем права, найбільші із цих – природно-правова і позитивно-правова; по-друге, як система норм і законів, вони стоять на насторожі його цілей і цінностей; їхня величезна різноманітність впорядковується і ґрунтується за допомогою таких концептів, як інститути та галузі права; по-третє, як система смислових, філософських, соціальних, моральних, культурних, етичних, суто юридичних, між якими існують доволі чіткі зв'язки [40, с. 315]. Щоправда, синергізм

системності допускає імітування (тобто виключення з розгляду в процесі аналізу) внутрішніх, логічних невідповідностей і протиріч, що цілком ймовірно, адже, як справедливо зазначає Л. Корунчак, «право не окреслюється тільки нормами, правилами поведінки або іншими елементами, які входять до його складу. Право як ціле – не тільки сума частин, які його складають, а значно більше; і це ціле має більше властивостей, ніж, просто сума властивостей його елементів». І авторка на основі цих постулатів резюмує: «Таке розуміння права пов'язане з одним із основних понять синергетики – емерджентністю» (термін з англійської *emergence* – виникнення, поява нового; тлумачиться як поява нових якостей, зумовлена втручанням ідеальних сил; вживається ще у понятті «емергентна еволюція» – висунута на початку ХХ ст. ідеалістична філософська концепція розвитку, що розглядає його як стрибкоподібний процес [140, с. 229]), а до цього додає, що саме синергетика «представляє право як складну, невірноважену, відкриту, нелінійну, динамічну систему» [141, с. 61].

Поставивши мету – розглянути можливості синергетики як теорії самоорганізації систем в дослідженні правових явищ, зокрема верховенства права, авторка цитованої нами публікації саме таким чином акцентувала на важливості використання синергетичного підходу до інтерпретації досліджуваного нами феномена не лише як соціокультурного явища, а і як системи соціальної дії (зауважимо це цілком відповідає концепту нашого дослідження синергетичного виміру верховенства права) [141, с. 79].

При підході до висвітлення задекларованої нами проблеми, безперечно актуальної для вітчизняного правознавства, можна вважати, що синергетичний підхід до розуміння верховенства права потребує глибшого акцентування в наукових дослідженнях.

Останнім часом правові дослідження все частіше пов'язуються з іще одним напрямом наукових досліджень – синергетикою (теорією самоорганізації складних систем). Синергетика в перекладі з грецької означає – «спільні дії, співробітництво», тобто мова йде про інтегративний характер сучасних теоретичних знань [96].

Досліджуючи складні нелінійні процеси (а розвиток суспільства є саме таким процесом), цей метод дає змогу поєднати різні наукові школи і напрями, що має наслідком виникнення нових наукових сфер, і відтворити об'єктивну картину самоорганізації суспільства, яка проявляється через виникнення, розвиток і функціонування його окремих підсистем, зокрема таких, як держава і право [1, с. 11]. Увагу вчених-правознавців нашої держави дедалі більше почав привертати синергетичний метод дослідження права.

Варто виокремити напрацювання одеської дослідниці І. Кривцової, які друкувалися у науковій періодиці й присвячені різним аспектам використання синергетики у дослідженні правових явищ. Також зазначимо, що вона захистила кандидатську дисертацію з цієї ж проблематики [142–145].

Існує доволі багато друківаних праць, пов'язаних із висвітленням концепції «синергетика і право», що дає можливість застосовувати синергетику в правовій сфері, зокрема у верховенстві права. Крім згаданих науковців, цього питання тією чи іншою мірою торкалися такі відомі українські теоретики права, як М. Козюбра, С. Максимов, М. Кельман, О. Скакун, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Дудченко, С. Сливка, І. Ситар та ін. Отже, маємо підставу погодитися з чітко висловленою позицією І. Музики, яка зазначає: «Об'єктом дослідження юридичної науки з погляду синергетики є саморозвиток права та самоорганізація правових систем сучасності, як дисипативних структур, їх біфуркації та флуктуації, а також явища і процеси, в результаті яких у системі як цілого можуть з'явитися риси, яких немає жодна з її частин. Предметом дослідження юридичної науки в рамках синергетичного дискурсу є такі сторони (характеристики) права: стабільність і нестабільність, нелінійність і відкритість, перервність і неперервність, складність правових формоутворень та їх об'єднання (на основі узгодження, досягнення рівноваги) в цінності, що еволюціонують. Очевидно такий підхід до розуміння об'єкта та предмета сучасної юридичної науки вимагає перегляду чинної системи юридичних наук та їхніх об'єктів і предметів дослідження» [1, с. 12]. Безумовно, такий погляд обумовлений об'єктивною реальністю, а також необхідністю, враховуючи

сучасний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, застосування синергетичних підходів у соціальному пізнанні теоретичних моделей самоорганізації права, зокрема як системи соціальної дії.

На думку І. Маїк, синергетика є однією із наукових галузей, яка дотримується погляду, що в основі багатьох подій у сферах людського буття є закони фізики. Завдяки їм можливо обґрунтувати, пояснити мимовільне утворення взаємозв'язку частин цілого [146]. Популярність цієї науки постійно зростає. Вона стала мовою міждисциплінарного спілкування, на основі якої можуть порозумітися науковці різних напрямів [147, с. 97].

Синергетика займається вивченням (дослідженням) систем, які складаються з багатьох підсистем різноманітної природи, та визначенням того, як взаємодія таких підсистем зумовлює виникнення просторових, часових або просторово-часових структур у макроскопічному масштабі [148, с. 98].

Розглядаючи синергетичну детермінацію права як тип причинності, М. Панів вирізняє низку її характерних особливостей. Вони полягають у тому, що, по-перше, вона має вигляд нелінійної, поліфакторної, гетерогенної залежності; що, по-друге, віддає випадковості провідну роль у причинних поясненнях подій конструктивного і деструктивного характеру; що, по-третє, сферою її дії є реальність, яка відкрита у всіх напрямках і яка зазнає на собі багатоманітні впливи. «Синергетичне світобачення, – підкреслює вчений, – дозволяє звертати увагу на таку особливість суспільно-правової реальності, як множинності супутніх неконтрольованих, непрогнозованих невизначеностей, здатних відігравати роль випадкових факторів, які своїми впливами на події та обставини роблять дійсність (насамперед правову. – *О. П.*) непідвладною тотожній регламентації» [40, с. 788–789]. Отже, на зміну лінійності, прогнозованості, раціональності в науковому пізнанні правової дійсності сьогодні окреслюють альтернативні концепти, пов'язані з поняттям нелінійності, ядром якої є синергетична парадигма, яка виростає з сучасного комунікативного етапу розвитку суспільства. Оскільки синергетику визнано як науку про взаємодію складних відкритих систем природи і суспільства, то

одним із принципових синергетичних завдань є визначення ставлення суспільства до вивчених цінностей людини і збереження стійкості законів природи і дотичних констант. Водночас синергетичний спосіб засвоєння реальності став засобом не тільки дослідження і пояснення надскладних процесів системотворення, а у ньому закладаються основи нового ставлення людини до світу і до самої себе. Відповідно до цього, з'ясовуючи глибину сутності і повноту змісту синергетики, недостатньо лише акцентувати на її окремих функціональних проявах чи на її виразі, а насамперед важливо осмислити значення впливу синергетичного підходу на методологію наукового пізнання, на наукову парадигму загалом, в якій знаходять вираження сукупність наукових ідей, концепцій, поглядів, що підпорядковуються обґрунтуванню загальноприйнятого бачення розвитку (в нашому контексті) права як системи соціальної дії.

Очевидно виникає потреба вивчення функціональних залежностей, які безумовно, значною мірою обумовлюються випадковостями, що виходять за межі класичного трактування детермінації, що набуває синергетичної спрямованості. «При тому, – підкреслює М. Качуровський, – процес не звужується до розгляду причинно-наслідкового ряду субстанційних змін з можливими випадковими відхиленнями. З'являється вихід на методологічний рівень (саме на такому рівні можна чіткіше увиразнити синергетичну інтерпретацію верховенства права. – *О. П.*). Тоді стає необхідним тлумачення про дослідженість і обґрунтованість і доказовість функціональних пояснень та їх проникнення в дійсність. Проблема має бути пов'язаною з методологічними змогами синергетики у формуванні нової наукової картини суцього» [148, с. 34], тобто, за класичним метафізичним тлумаченням, картини правового буття, а відтак до осмислення «буттєвості» верховенства права. Саме в цьому методологічному потенціалі синергетики, на нашу думку, може розкритися повною мірою.

Аналізуючи використання синергетичного підходу в філософії права, дослідники, зокрема, зазначають, що синергетика у питанні правової сутності

спирається на універсальні знання, спеціальні приватно-наукові методи, котрі сукупно слід визначати як синергетичний підхід, який включає систему прийомів, способів пізнання біфуркаційних явищ, процесів і станів науково-правової діяльності, спрямованих на розкриття казусних явищ, виведення законів, принципів та їх саморегулювання. В. Шишкін окреслив низку засадничих підстав оптимального тлумачення змісту права. Вчений, як нам видається, доволі аргументовано зазначив: «При вивченні права синергетичний підхід дозволяє представити право як системне явище, яке, по-перше, як і будь-яке спеціально-організоване утворення має не єдиний, а безліч власних, таких, що відповідають його відкритій природі, шляхів розвитку. По-друге, праву не слід нав'язувати шлях розвитку, не пов'язаний з потребами соціальної реальності, бо інакше це призведе до тоталізації права; коли в соціалістичному праві демонстративно заборонялася капіталізація приватних засобів, існував законодавчо запроваджуваний плановий принцип усіх таких суспільних відносин, коли мав місце пріоритет політичного, а не правового керівництва, саме тоді правова конструкція у своєму розвитку зайшла у тупик; по-третьє, синергетика демонструє, що хаос лише виступає механізмом самоорганізації і самобудови права, усунення зайвого, механізмом виходу на відносно прості структури-атрактори правової еволюції; по-четверте, у післяреформаційний період під впливом зовнішніх впливів суб'єктів права, а також через випадкові відхилення, флуктації перебудоване право як система переходить у нестійкий стан; у післяреформаційний період, коли досягнуто рівноваги, з традиційного погляду, у соціально-правовій життєдіяльності, вплив нормативного характеру сприяє переходу на якісно новий рівень і надає новий смисл інтерпретації соціальних потреб у правовому регулюванні» [149, с. 7–8].

Отже, синергетичний підхід до з'ясування сутнісних особливостей праворозуміння і правозастосування дає змогу подолати обмеженість традиційного раціоналізму в формі так званих «наративів», тобто лінійних схем розвитку права. У контексті синергетики «соціальне життя» є спрямованим у майбутнє потоком необоротних змін, про що свідчать сучасні реалії. Одні з цих

змін, що піддаються регулятивному впливу, сприяють життєдіяльності, а інші зміни, що виникають певною мірою стихійно, загрожують правопорядкуванню, бо вони з'являються через зіткнення «організації» і «дезорганізації». Такі «екстремальності», – зазначають В. Кремінь і В. Ільїн, – продукують параметри «порядку», які «впорядковують» відносини, але водночас обмежують свободу індивіда. Долаючи цю обмеженість, творчі (креативні) індивіди перетворюють спосіб діяльності, який змінює соціальну організацію, виводячи її на якісно новий рівень. Синергетична концепція вводить нову онтологію, нову категоріальну мережу для вивчення процесів, які перебувають у стані нестабільності (нестійкості). Все це має принципове значення для методології соціального пізнання в його широкому розумінні [150, с. 29–30]. Тому використання синергетики з її креативно-проблемним підходом до процесів самоорганізації динамічних систем, до яких відносимо і право, дає можливість вибудовувати на протигагу лінійній детермінації більш аутентичні для сучасного сприйняття моделей права, що як елементи правової системи перебувають у відносинах активного взаємообміну із соціумом. Йому великою мірою сприяє плюралістичність синергетики як міждисциплінарного напрямку досліджень, який дедалі більше застосовується у правознавстві.

Розглядаючи синергетику як нову світоглядну парадигму, В. О कोरोков зазначив: «Істотною для синергетики, внутрішньовластива їй якість як за генезисом, так і за контекстом її функціонування у системі сучасного постмодерністського пізнання. Синергетичний плюралізм значно багатовимірніший, більш «розмитий», мало того, він узагалі виводить нас за межі традиційних розходжень, зокрема у самореферентному змісті розходження між єдністю і різноманіттям, випадковим і необхідним, духовним і тілесним тощо. Нелінійність, неоднозначність, метафоричність, випадковість змістів синергетичних образів і гештальтів, їх незавершеність, діалогічність, а тому й інтертекстуальність нині, здається, вже усвідомлюється. Однак розуміння іманентної нерівноважної відкритості робить сприйняття синергетики заняттям доволі складним, оскільки вимагає володіння навиками

«переналаштовування» мислення, усвідомлюваного переключення концептуальних образів-гештальтів, різними стратегіями переключення мислення з однієї перспективи на іншу» [151, с. 26–27].

Отже, це переналаштування, очевидно, зводиться до синергетичного мислення, що виходить за межі емпіричного споглядання, витворює процеси буття в їх необхідності та потенційності, що дозволяє формулювати закони світопорядку на основі взаємодії людини з природою. «Синергетичне мислення – це мультипарадигмальне мислення або навіть міжпарадигмальне комунікативне мислення, що прокладається через традиційні дисциплінарні границі» [151, с. 27]. Водночас синергетичне мислення – це мислення у фрактальному дусі з фрактальною логікою.

Синергетичні процеси, за С. Сливкою, мають фрактальну (фрактал – з лат. ламаний, подроблений), розгалужену, відсічену структуру, оскільки дивні атрактори (системи з дивним атрактором є класичними прикладами систем, що мають хаотичну поведінку; дивний атрактор виникає у системах з числом змінних більшим за два) [152, с. 257] ніби задовольняються великою кількістю роздріблених процесів [101, с. 164], тобто певною мережею фракталів, що постійно зазнає еволюційних змін. Щоб збагнути сутність цих змін і знайти їх відповідність тим трансформаційним перетворенням, що можуть супроводжувати сучасний розвиток верховенства права як соціокультурного явища, важливо осмислено сприйняти значенні смисли основних категорій синергетики, котрі доводиться використовувати в інтерпретуванні феномена верховенства права. З-поміж базових категорій синергетики зупинимося на двох поняттях, згаданих вище. Характеризуючи найчастіше вживані категорії, пов'язані з синергетичною інтерпретацією права, В. Журавський дає таке визначення: «Атрактор – сукупність умов, які примушують різні елементи рухатися по різних, але наближених траєкторіях і в підсумку опинятися в єдиній спільній точці. Як модель зони атрактора звичайно використовують образ вирви (ями), всередині якої елементи рухаються вниз різними шляхами, але в результаті втягнення у загальний рух сходяться у «горловині». Будь-яка

часточка, потрапивши в зону атрактора, зтягується у загальний рух. Якщо це індивід, то, потрапивши в коловорот подій, він, незважаючи на усю властиву йому духовну автономію, втрачає значну частину своєї здатності до вільних волевиявлень і виявляє, що значна частина результатів вільно ухвалених ним рішень не відповідає його початковим задумам і цілям». І пов'язане з цим поняттям згаданий концепт «дивний атрактор» учений визначає як «стан непередбачуваності випадкових блукань елемента-частинки у кожен окремо взятий момент і разом з тим передбачуваність того, що частинка, перебуваючи у зоні атрактора, зрештою опиниться у «горловині» воронки. Якщо йдеться про соціальні суб'єкти, то атрактор виступає щодо них як сила, котра втягує їх у рух назустріч майбутньому з уже певним сценарієм і яка притягує це ймовірне майбутнє до них» [40, с. 793]. Отже, як бачимо, типи атракторів є різноманітними. Навіть на прикладі двох охарактеризованих В. Журавським, ці типи можна розрізнити хіба що за виконуваними ними функціями, які залежать від особливостей процесів, що відбуваються у системі, від характерних ознак системи і спрямованості її руху до хаосу або підвищення рівня упорядкованості, від специфічності впливу на систему цього середовища та інших факторів.

Очевидно, що у верховенстві права як в елементі відкритої системи права, що відображає соціально-культурне явище, відбуваються флуктаційні процеси, то неодмінно вони функціонують за правилами атрактора (найвірогідніше дивного атрактора, однак не виключено, що й з частковим використанням правил інших типів, перелічених вище). Ці процеси, як вважає С. Сливка, підкоряються двом (флуктаційним процесам та правилам атрактора), а саме те, від чого розпочато, «не повернеться у попередній, початковий стан», сам процес завершиться у точці, яка його до цього спонукає (притягує, очікує) [101, с. 164]. Точка-атрактор визначає межу рішень, на яку вже не впливає початкова умова саморозвитку. Тому слід вважати обґрунтованим з позиції синергетики такий висновок: «Всі флуктаційні траєкторії системи, які навіть мають різні початкові умови, неминуче (ніби еволюційно) прямують до стійкого, єдиного

стану» [101, с. 164]. Оскільки флуктаційний процес у відкритих системах може проходити по-різному: в одних випадках спокійно, виражено, еволюційно, в інших – бурхливо, революційно, то наперед обумовлений атрактор (залежно від типу і змістовної визначеності) має у цьому процесі різну питому вагу, властивості, якісні ознаки, а отже й результативність впливу. Залежно від притягальної сили цього атрактора формуються правила флуктацій, які, безумовно, базуються на законах самореалізації світу. Синергетика пропонує обґрунтовані на її методологічних засадах універсальні закони, що придатні для систем різної природи, зокрема для права як системи соціальної дії.

Синергетичне розуміння верховенства права як одного з найважливіших результатів процесу правової самоорганізації полягає у сприйнятті системи як відкритої цілісності, здатної еволюціонувати у взаємодії з навколишнім середовищем.

Тож у рамках синергетичної парадигми актуалізується і набуває нових рис ще один аспект еволюційних процесів – йдеться про коеволюційний розвиток правової системи, що певним чином пов'язується з можливостями синергетичної інтерпретації права, його системи, до якої входить верховенство права.

Зазначимо, що термін «коеволюція» (буквальне значення «спільна еволюція») запроваджено в природознавчих науках другої половини ХХ ст. на позначення сумісної еволюції різних біологічних об'єктів, згодом поширився на означення взаємного пристосування видів. Процес трансформаційного «прилаштування», зокрема цього поняття до синергетичного категорійного арсеналу, характерний і цілковито відповідає синергетичній методології. З часом гуманітарії відчули, що процес коеволюції, який розглядався в біологічних науках і описував явища симбіозу, вдало відображав широке коло явищ, взаємодіючих елементів систем, які оберігають при цьому свою цілість. І тому ідея коеволюції набула універсального характеру. Розглядаючи проблему коеволюції у рамках синергетичної парадигми, з'ясовуючи сутність коеволюції, співвідношення процесів коеволюції та самоорганізації, конструктивні

принципи коеволуції, О. Наумкіна пише: «Коеволуція визначається як сумісний розвиток у межах системи взаємодії, де відбувається кореляція еволюційних змін або своєчасне виникнення узгоджених змін з подальшою автоматичною селекцією взаємно адаптивних варіантів. Коеволуція передбачає взаємну адаптацію, коли зміни, які відбуваються в одній із систем, ініціюють такі зміни в іншій, які не призводять до небажаних, тим паче неприйнятних для першої системи наслідків. Коеволуційний підхід виокремлює з сукупності змін ті, які узгоджені, взаємноадаптовані» [153, с. 225–226]. Таким чином, з використанням цього підходу розкривається сутність верховенства права, особливо актуалізує дослідження синтезу знання про право, про його систему, про необхідність поєднання різних рівнів еволюції цього правового знання та наближення його до сучасних потреб регулювання суспільних відносин. Тому вченими послідовно відстоюється необхідність постійної взаємодії природничо-наукового та гуманітарного пізнання з метою більш глибокого дослідження механізмів коеволуційного процесу.

Підстав для наполегливого відстоювання у різноматичних наукових дискурсах такої позиції виникає дедалі більше. «Отже, новий підхід орієнтує на принципову належність суб'єкта до структури об'єкта, що досліджується, і творчий характер наукового пізнання, а також відповідність методів та засобів дослідження» [154, с. 81].

Креативність наукового пізнання, відповідність основного інструментарію, особливо важливі в осягненні еволюції сучасних соціально-гуманітарних систем, до яких належить і право, шляхом використання ідей самоорганізації та коеволуції в аналітичному осмисленні сучасної наукової правової картини світу. Синергетика істотно розширює можливості принципу еволюціонізму, адже еволюційні процеси у відкритих нелінійних системах призводять до створення більш складних структур за рахунок інтеграції частин, котрі розвиваються у різних часово-просторових параметрах, зберігаючи певну автономію і свою ідентичність. З поєднанням можливості синергетики з'являються нові способи побудови складного еволюційного цілого, яким,

зокрема, може бути право як ключовий чинник у системі соціальної дії. У цьому сенсі спрацьовує фактор об'єднання простого в складне, що набуває деякого аналогу хаосу, флуктуацій, дисипацій – тих синергетичних процесів, що значно більшою мірою виявляють себе у значно складніших нелінійних системах, ніж система права. А тому на підставі викладеного, тобто зроблених нами спроб виділити вид традиційних методів пізнання правових явищ, а насамперед верховенства права, вважаємо, що будувати нашу дослідну тактику варто на оновленій шляхом використання синергетичних підходів методології пізнання цього феномена для глибшої його інтерпретації.

Насамперед коротко розглянемо широковживаний у правовій науці термін «інтерпретація» (з лат. *interpretation* – роз'яснення). Це поняття словник трактує як тлумачення, розкриття змісту чого-небудь, водночас подає й інше пояснення – «творче розкриття образу або твору виконавцем» [140, с. 267]. В інших словниках знаходимо доповнення до цього варіанту («основане на власному тлумаченні»), що, своєю чергою, цьому терміну не дає надто великих можливостей для широких рефлексій, однак очевидно правомірним буде використання його з деякою корекцією, адже, на наш погляд, йдеться про синергетичний образ верховенства права найперше як явища, як феномена суспільної реальності. І в цьому сенсі до розмислів підштовхує філософський погляд на інтерпретацію «як засіб буття на основі розуміння», що вважається загальнонауковим методом з фіксованими правилами переведення одних символів і понять на мову змістовного знання [96, с. 325]. У філософії (зокрема філософії права) інтерпретація має свої особливості. «Філософські ідеї, концепції і вчення живуть особливим способом – вони заново проблематизуються та інтерпретуються у нових контекстах, культурі, у новому часі і залишаються відкритими для інтерпретацій. Загальні для будь-якої інтерпретації проблеми присутні і в цьому випадку, однак характер їх вияву безумовно міняється. Головна проблема – множинність інтерпретації як невідбутна данність, що слід, очевидно, оцінювати позитивно» [96]. І це обумовлено насамперед тим, що це процедура, котра нерідко розглядається як

дискурсивний процес, сприяє у витлумаченні, уточненні смислу правових понять, що вкрай необхідне у дослідних пошуках, адже наукові знання важливі як засіб подальшого пізнання і вирішення практичних завдань. «Щоб поняття науки могли виконувати цю роль, потрібне проведення процедури інтерпретації загальних понять, суть якої полягає в реконструкції схеми пізнання, що призвела до певного формулювання інтерпретованого поняття», – вважає соціолог С. Шавель [155, с. 383]. І таке зауваження цілком стосується синергетичної інтерпретації верховенства права не лише як конкретної соціальної форми, в якій виражається воля переважно організованої спільноти, а й як світоглядного явища, елемента влаштування світопорядку, як своєрідного й унікального філософсько-правового феномена, наділеного якостям соціальної дії. Отже, у цьому сенсі воно знаходить свій вираз не лише у відповідних письмових правових текстах, а й відображене в онтологічних принципах буттєвості.

Порушуючи питання універсалізму синергетики, яка безумовно була наділена ще з часу утвердження як нова, перспективна методологія наукових досліджень певними синергетичними функціями і глибокими узагальненнями, Є. Князева підкреслює: «Синергетика, або теорія самоорганізації, з самого початку демонструвала певні міждисциплінарні, або трансдисциплінарні, устремління. Поступове, але безперервне розширення меж синергетики, або, конкретніше, сфер застосування синергетичних моделей і методів, можна, мабуть, порівняти з експансіоністською політикою деяких держав. Історія дає нам чимало свідчень того, які основні риси і результати такої політики. Одержимий з самого початку однією везахоплюючою ідеєю, такий політичний режим втрачає критичне відчуття реальності і меж територіального розширення. Як підсумок всі неприродно розширені геополітичні формування розпадаються на ще більше дрібних держав, які могли органічніше вписатися в соціальне середовище. Порівняння з політикою державного експансіонізму, звісно, дуже обмежене, але воно дозволяє пролити світло на деякі характерні риси синергетики як нового міждисциплінарного руху в науці. Синергетиці слід

бути саморефлективною і самокритичною щодо своїх завдань і можливостей» [156, с. 99].

Незважаючи на доволі широкі й потенційно важливі можливості синергетики в дослідженні правових явищ, усе-таки необхідно зважити на справедливість і раціональність застережень І. Кривцової. У цьому сенсі поділяємо позицію науковиці, яка, підкресливши ефективність методологічних розробок у правовому пізнанні й враховуючи міждисциплінарні устремління синергетики, обґрунтовує можливості «співробітництва» синергетичного і герменевтичного підходів у пізнанні правових явищ. «Взаємодоповнюваність, – пише вчена, – у процесі правового пізнання концепти – ідеї, розроблені у межах герменевтики і синергетики, незважаючи на їх відмінність за своїм змістом, пізнавальними і методологічними настановами і функціями, є прикладом методологічного синтезу, що вимагає аналізу на предмет наукової рентабельності результатів, отриманих від його використання у процесі пізнання правових явищ. Такі дослідження сприяють реальному і послідовному оновленню методології правового пізнання, у межах якого можна отримати нове знання про право і обґрунтувати зміни, що відбуваються в сучасній правовій реальності» [145, с. 80]. Враховуючи певні переваги обраного підходу, дослідниця наголошує на доволі високому, з її слів, «потенціалу герменевтико=синергетичного «гносеологічного життя» при пізнанні тих зрізів правової реальності, які є предметними сферами» (у тому числі верховенства права як системи соціальної дії. – *О. П.*). Отже, кооперація герменевтичного і синергетичного підходів при дослідженні верховенства права дозволяє повному поглянути на предмет дослідження і на процес його інтерпретації. Оскільки інтерпретація, як впливає із вищенаведеного, – складний процес, що характеризується такими ознаками, як динамічність, відкритість, нестійкість, темпоральність, то це передусім передбачає репрезентацію образу верховенства права, інтерпретованого на основі гносеологічного злиття синергетично-герменевтичного підходу. І як результат – прагматичне розуміння верховенства

права, обумовлене коеволюційним утвердженням і синергетичним поширенням нових смислів у правовому просторі.

Окрім того, процес інтеграції верховенства права супроводжується спонтанною кореляцією змістовного наповнення правових реальностей, осмислення яких сприяє формуванню новітніх правових ідей, в яких образ верховенства права набуває рис сучасного потужного чинника улаштування раціонального правопорядку (світопорядку).

Отже, синергетична інтерпретація верховенства права, яка не може певною мірою обійтися без герменевтичного трактування його пізнавальної сутності, дає змогу значно збагатити знання про право, сприяє пошуку відповіді на споконвічно актуальне для юриспруденції питання: «Що таке право?», а водночас і ефективно впливає на підвищення рівня правосвідомості індивіда і соціуму, актуалізує значення верховенства права у регулюванні суспільних відносин.

Висновки до розділу 2

Процес пізнання сутності права, осмислення його значущості у регулюванні суспільних відносин є безперервним, адже у кожному суспільстві правова сфера його життєдіяльності пронизана відповідними ідеями та принципами добра і зла, справедливості і свободи, на підставі яких формується певний світогляд і визначається конкретний тип праворозуміння. Розглядаючи це поняття як вихідну категорію юриспруденції, вважаємо, що без аналітичного з'ясування його значення для характеристики наддержавної природи права, що виражається у його беззастережній пріоритетності, не обійтися. Саме методологічне розкриття розуміння сутності права шляхом моделювання, тобто застосування наукового методу непрямого (опосередкованого) дослідження цього об'єкта пізнання, безпосереднє вивчення якого з певних причин (очевидним є задіяння синергетичних чинників) неможливе, ускладнене,

неефективне або ж навіть недоцільне, на нашу думку, дає можливість виявити, охарактеризувати, з'ясувати спрямованість детермінації такого явища, що опосередковується реалізацією верховенства права. Отже, через методологічні детермінанти верховенства права, якими охоплюється характеристика перебігу соціальних процесів, доцільно обґрунтовувати не лише опосередкованість досліджуваного правового явища іншими соціально-культурними феноменами, а й визначені й унезалеженні від детермінації ознаки цієї опосередкованості (і якісні, і кількісні).

Орієнтуючись на ці засадничі методологічні основи, вважаємо доцільним застосування комплексного підходу (він охоплює і соціологічний) до з'ясування розуміння сутності верховенства права. Водночас такий підхід не повинен призводити до нехтування логічними способами конструювання моделей правової реальності, які виражаються передусім у юридичних текстах (зокрема, у нормативних актах найвищої юридичної сили), а в цьому проявляється чітка адекватність ясності і послідовності правового мислення тих, хто є авторами цих текстів, а відтак – і моделей права. Отже, епістемологічна складність права, яка певною мірою відображається у реалізації верховенства права, асоціюється зі складністю постійних пошуків ефективних методів дослідження моделей права, що, на наш погляд, є серйозним проблемним завданням філософії права. Значною мірою це пов'язано із застосуванням різних методологічних концепцій, наданням окремим із них певних пріоритетів, у нашому випадку очевидно слід дотримуватися тих методологічних детермінант, які відображають метафізичний зміст праворозуміння.

У цьому контексті напевно слід вести пошук оптимальних підходів до з'ясування антиномічної складності верховенства права, щоб виявити метод її розв'язання. Застосовуване ще з часів римського права поняття «антиномія», суть якого зводиться до внутрішньої взаємообумовленої суперечності правових норм, втілених у законі, у нинішніх умовах набуло значно ширшого трактування, хоча безпосередньо пов'язується з антропологізмом права. Такий

зв'язок узалежнений від відповіді на питання, як пізнається право і як воно повинно пізнаватися. А пошук адекватної відповіді – у з'ясуванні фундаментальної природи права, зводиться до проявів одного явища – пізнання права і пізнання правом, сутність якого утворює право як специфічну форму антиномії належного і сущого.

Установлено, що послаблення соціально-регулятивного потенціалу норми права змушує суб'єктів адаптувати всі прояви своєї суспільної активності у реалізації потенцій права на розвиток як особливий тип змін, пов'язаних з оновленням, з виникненням цього якісного стану об'єкта, його структурно-функціональної сутності, яка впливає на якісні зміни суб'єктів правопізнавального і правоосмислюваних процесів. Гальмування чи навіть сповільнення такої активності, на нашу думку, позначається на регулятивності дії верховенства права у суспільних відносинах, а відтак призводить до формування фундаментальної антиномії, що найбільш виразно виявляється у антиномізмі догми права. У філософсько-правовому сенсі слід визнати науково обґрунтованим положенням про те, що у дискретно-континуальній антиномії буття догма права абсолютизує дискретність й протистоїть континуальності, а тому визнається як істинна дискретність і континуальна хибність.

Відстежуючи процеси абсолютизації правової специфіки і соціальної детермінованості права, важливо, на наш погляд, задіювати всі можливі правотворчі механізми для того, щоб, долаючи догматизм і антиномічну складність, продукувати норми права, максимально справедливі, оптимально відповідні потребам сучасної правової реальності. У ньому значну роль могли б відіграти теоретично обґрунтоване сприйняття субстанційної генерації атрибутів верховенства права, а відтак прагматична реалізація цього важливого феномена. Однак пізнання іманентних ознак зазначеного феномена не може здійснюватися лише на рівні апостеріорної данності, отже, для цього доречно залучати такі філософські категорії, як субстанція, атрибут, котрі у відповідних правових контекстах цілком пристосовуються до потреб виразного трактування тих чи інших тез чи положень. Так, філософське тлумачення терміна «атрибут»

як невід'ємної, необхідної істотної ознаки предмета чи явища, без якого вони не можуть бути самими собою, дозволяє акцентувати увагу дослідника на змісті аналізованого об'єкта, що сприяє досягненню як найбільшого переважання інтелігібельного осмислення досліджуваного феномена в регуляції суспільних відносин, у повсякденній життєдіяльності, у правовій практиці. А саме такий підхід дозволяє віднайти оптимальні рішення конкретних наукових завдань. А це актуально не лише для юридичної науки, а й для сучасної практики. Як відомо, сучасний період розвитку права в Україні нагадує зловживання джерелами права, що підтверджується практикою суддів різної юрисдикції, які творять нові й нерідко кон'юктурні правові норми, виносять (постанови), що претендують на визнання їх джерелами права. До цього слід додати і не надто ефективну діяльність вищого законодавчого органу, який за пів каденцій ухвалив декілька законів, третина з яких зазнавала змін чи доповнень або ж скасування. Отже, такі факти можна вважати підставою формування в державі сприятливої ситуації для утворення прецедентного, «живого права», до появи нових, більш природних джерел права. Однак у цьому перспективному для реформування правової системи процесів, на наш погляд, важливу роль має відіграти ґрунтовне осмислення субстанції генерації атрибутів пріоритетності права, що стимулюватиме адаптацію різноджерельності права до сучасних правових реалій.

РОЗДІЛ 3 СОЦІОКУЛЬТУРНА СИМЕТРІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

3.1 Соціальна генерація атрибутів верховенства права

Іманентні ознаки верховенства права, що декларується як визначальна норма вищого рівня вітчизняного правопорядку, певною мірою нами розглянуті й охарактеризовані у підрозділі 1.2 цього дослідження. Однак цим, безумовно, не вичерпується міра пізнання сутності означеного феномена, що не може здійснюватися лише на рівні апостеріорної данності, а для цього доцільне залучення такого категоріального синтезу, як субстанція, яку філософи трактують як граничну засаду, «що дозволяє зводити багатоманітність і змінність властивостей до чогось постійного, відносно сталого і самостійно існуючого» [96], тобто, субстанція (з лат. *substantia* – сутність, підстава) – незмінна основа, сутність усіх речей і явищ, причина самої себе, «то, що існує завдяки самому собі і в самому собі, а не завдяки іншому» [157, С. 42–48]. Широко вживаний у науковій літературі утворений від цього іменника прикметник «субстанційний», значення якого – «той, що є в основі, суттєвий, матеріальний» [71].

Лексична сув'язь «субстанційна генерація атрибутів» потребує з огляду на її осмислення і належне трактування акцентуації на інших її складових, зокрема на терміні «генерація», що, за сучасним тлумачним словником, окрім першого, має ще таке пояснення: «2. Виникнення, відтворення, створення, виробництво, формування чого-небудь» (наприклад, генерація баз даних – процес до створення (формування) баз даних тощо) [71, с. 230]. Отже, таким чином вказівками нами на процес словесно підкреслюється важливість генерування або формування атрибутів досліджуваного правового явища. Знову ж таки слід зауважити в цьому контексті на філософське тлумачення терміна «атрибут» (з

лат. *attributes* – властивість) як невід’ємної, необхідної істотної ознаки предмета чи явища, без якого вони не можуть бути собою [96, с. 43], адже ці ознаки становлять, за тлумачним словником, характерну прикмету чого-небудь, а у нашому випадку – сутності досліджуваного поняття, прагматичний зміст якого полягає у досягненні якнайбільшого переважання інтелегібельного осмислення такого правового феномена в регуляції суспільних відносин, у повсякденній життєдіяльності, у правовій практиці тощо.

Саме таким розумінням концепту «верховенство права», як видається, зумовлена субстанційна генерація його атрибутів, тобто визначальних, пріоритетних властивостей цього феномена, що має усвідомлюватися як невід’ємна і постійна властивість права еволюціонувати, вдосконалюючись відповідно до постійно змінюваних реалій соціальної буттєвості. За таких умов відбувається усвідомлений вихід суб’єкта права за межі буденності, у рамках якої гальмується актуалізація його неповторно-особистісного начала, в екзистенційний простір, де людина, усвідомлюючи цінність особистісних ознак, стає відкрито активною соціумові. Внаслідок таких інтелектуальних здвигів для творчих індивідів (дослідників права) набуває прагматичного значення атрибуція причинної обумовленості правових явищ і подій. На підставі логічних моделей з’являється можливість досліджувати конкретні ознаки студійованого феномена (верховенства права), що не були предметом аналітичних розвідок чи мати фрагментарний характер через брак інформації й обмеженість доступу до джерел.

Підкреслимо, що конструювання нових моделей права (про це йшлося у підрозділі 2.1 цього дослідження) зумовлене не тільки потребами поглиблення знань про чинне у певний історичний період права, а й потребою осмислення нових особливостей права. Слід визнати слушність позиції В. Кузнецова, який підкреслює, що «осягнути, зрозуміти сучасне право – означає ознайомитися із наявними моделями права й взаємозв’язками між ними, із завданнями, що можна вирішувати за допомогою конкретних моделей права». Однак, звертаючи увагу на численні дискусії навколо природи права, науковець

застерігає: «Опоненти обстоюють різні моделі права, що ґрунтуються, якщо не на протилежних світоглядних позиціях, то на відмінних, які відображають різні його аспекти. Отож, оцінюючи право за обраною ними моделлю права, дослідники природно не можуть виробити єдиного спільного розуміння права» [50, с. 68].

Безумовно, проблема розуміння актуальна у філософії права. У широкому філософському сенсі розуміння як світоглядний метод соціогуманітарних наук виявляється у результаті духовно-практичного засвоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти практично залучаються до смислів людської діяльності, є її предметним змістом. Розуміння будь-якого фрагмента сушого і належного завжди має індивідуально екзистенціальний характер, оскільки зрозуміти означає встановити зв'язок між чужим і своїм, включити те, що було до певного моменту зовнішнім у систему своїх особистісних смислів, ціннісних координат і власного екзистенціального досвіду. На думку філософів, розуміння права – це не тільки знання права у виді інформації, накопиченої на конкретному етапі правознавства і засвоєної суб'єктом. Потрапивши у його індивідуальну свідомість, така інформація про право «набуває суб'єктивно-особистісної забарвленості, наділяється специфічними значеннєвими акцентами. Так створюються передумови інтелектуальної ситуації, що зумовлює процес розуміння» [158]. А він спрямовується на якийсь об'єкт, явище, закон тощо, а у нашому контексті – на право як дуже складний об'єкт розуміння. Ця специфічність багатоаспектна і виявляється у різних вимірах, які умовно поділяють на три групи, пов'язані з об'єктивною, проблемною і епістеміологічною складністю праворозуміння. З-поміж них субстанційно генерованою, тобто найбільше залежною від сприйняття, усвідомлення, а відтак і особистісного розуміння права можна вважати епістеміологічну складність, адже, розглядаючи його як об'єкт пізнання, сприймаючи його як цілісну структуру, не можемо його осмислити як цілісність через його, так би мовити, багатолікість, яка проявляється у такому розмаїтті сенсів залежно від площини чи ракурсу дослідження. Очевидно, кожна з особливостей і кожен із аспектів

права, як справедливо зазначає В. Кузнєцов, «вимагає для свого дослідження й розуміння специфічних методів і засобів. В одних випадках використовуються добре опрацьовані в науці методи абстрагування, ідеалізації, спостереження, інтерпретації. В інших – доводиться застосовувати такі відносно нові методи, як реконструкція тексту» [50, с. 61].

Констатуючи на підставі цього справедливого свідчення об'єктивну складність права, його розуміння і пізнання (окремі з цих аспектів були розглянуті у попередніх підрозділах нашого дослідження), акцентуючи на детермінації верховенства права, пов'язаного з його субстанційною інтерпретацією через людину, яке у природно-правовому просторі є космічним феноменом, тобто субстанцією, отже, виходячи з філософського тлумачення цієї категорії як граничної засади, «що дозволяє зводити багатоманітність і змінність властивостей до чогось постійного, відносно сталого і самостійного, до певної міри незмінного» [159, с. 614], під онтологічно-теоретичним кутом зору осмислюємо право не лише як частку людського універсуму, а і як явище у своїй власній цілісності й доконечності. Якщо внутрішньою субстанційною сутністю права є свобідна воля людини, то зовнішніми модифікаціями цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові доктрини, судова практика. Існування таких джерел і є реалізацією ідеї права, однієї з форм буття права. Якщо вона виражається в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напрямку, то в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі) переважає, так би мовити, світ знакових форм – правові норми і закони. Отже, позитивне право з'являється передусім у формі закону (однак не зводиться до нього), що становить конкретно загальні, формально позитивні правові норми.

Слід підкреслити, що позитивне право виступає як необхідний та історичний елемент правової реальності, будучи правовими нормами, оформленими у системі законодавства, підтримуваної силою конкретної держави у певний історичний період її існування. «Позитивне право – це сфера належного, а саме того, чого у звичному розумінні немає, але реальність якого

значуща для людини» [160, с. 57]. За позитивного права норми поведінки визначаються людьми та затверджуються у суспільному житті як, зокрема, імперативний критерій, що визначає обов'язкову поведінку людини. Ці критерії створюються для визначення, що юридично дозволено, а що ні. Вони мають зовнішнє вираження у виді законів, юридичних прецедентів тощо [161, с. 39].

Виходячи з цієї констатації, позитивне право доцільно розглядати як штучний цивілізаційний витвір, як владний вияв конкретних соціальних суб'єктів, насамперед держави. Його слід вважати інституціональним продуктом, бо воно існує й діє у личині зовнішніх об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, зафіксованих у законах, низки інших нормативно-правових документів тощо. Як усі інші феномени, зумовлені цивілізацією, позитивне право ввібрало в себе єство чимало нотацій (шкідливої за природно-правовими вимірами потенції-схильності до культу сваволі суверена, панівної владної верхівки, підпорядкованості етнічним інтересам тощо), яких можна позбуватися різними, нерідко протиправними шляхами, однак і має чимало позитивних переваг та властивостей.

Як важливий елемент суспільних відносин позитивне право є дієвим нормативно-ціннісним регулятором цих відносин. Покликане відігравати таку важливу роль у життєдіяльності соціуму, позитивне право використовує наявні нормативні засоби і механізми для того, щоб ввести в життя моделі основи єдиної впорядкованості та загального визнання, підкоряючи поведінку всіх суб'єктів установленим правилам співжиття. Водночас ціннісний характер позитивного права проявляється ще й у тому, що, втілюючи у життєву практику нормативні начала, воно тим самим оцінює життєві явища та процеси, сприяючи впровадженню верховенства права, що стає імперативною підставою для того, аби діяти відповідно до права та вказувати на ті вчинки людей, що скоєні не за правом [101, с. 137].

Охарактеризовані властивості позитивного права певною мірою сприяють оптимізації суспільного життя, бо дають можливість запобігати свавіллю щодо і окремої особистості, і організованої спільноти. Нормативно підтримуване

верховенство права дозволяє досягати стабільності, соціальної злагоди, уникаючи провокацій хаосу в людській поведінці, тощо. У цьому сенсі важливою є державна забезпеченість, тобто висока гарантованість дій права, можливість робити реальним (головно за допомогою державної влади, її примусової сили) порядок прав і обов'язків.

Однак, як зазначає проф. С. Сливка, «позитивне право не є єдиним для всіх націй і народностей». Справедливість цього постулату підтверджується хоча б тим, що система джерел публічно визнаного права, зафіксованого вихідним від держави законодавством, не може бути однаковою у різних країнах. Адже позитивне право є продуктом свідомої нормотворчості, має утилітарно-прикладну спрямованість і призначення слугувати інтересам конкретної держави, що є соціогенною структурою, яка пронизує весь суспільний організм і здійснює функції управління, підтримання соціального порядку, законотворчості, самозахисту від загрози внутрішніх і зовнішніх деструкцій. Оскільки історія цивілізації знає певну кількість типів держав, в яких правопорядок спирається на різний рівень розвитку правосвідомості громадян, в яких традиційно склалися, зокрема, різні форми влади, то, безумовно, і природа позитивного права у таких державах різна. Цитовану тезу С. Сливка розвиває так: «Кожна нація має свою культуру, яка відображена у всіх інтелектуальних витворах, у тому числі й праві, у вигляді своєрідних феноменів. Фіксація різних національних феноменів у позитивному праві здійснюється на підсвідомому рівні і не відділяє його від природного права, якщо ці феномени онтологічно не шкідливі, мають загальнолюдську цінність. Окрім того, національні феномени, національний дух мають можливість забезпечити панування позитивного права, якщо вони гармонійно використані в ньому» [162].

Отже, акцентується на такій субстанції, як дух людини, що, звісно, має індивідуально національне забарвлення. Він інтерпретується як те, що продукує людина (не залежно від кольору шкіри чи соціальної належності): думки, почуття, емоції тощо. Конкретні обставини духовного життя інтелектуально

спонукають кожного індивіда, кожную особистість до певних розумових дій, а відтак – до узагальнень, інтерпретацій. Духовна інтенція життєдіяльності, своєрідність правової психіки людини, розмаїття життєвих ситуацій та інші чинники викликають різні емоційні реакції, спричиняють «налаштованість внутрішнього світу людини, специфічний, унікальний, неповторний спосіб бачення навколишнього світу, відчуття чужого, глибинне і складно фіксоване джерело мислення, яке добровільно й мимовільно використовується у правотворенні» [162], а воно знаходить втілення у формуванні позитивного права кожної нації чи народності.

Як переконуємося, субстанційна генерація позитивного права, якщо слідувати за сутністю інтерпретованого положення, обґрунтованого цитованим ученим, «охоплює не тільки ознаки ментальності у позитивному праві, а й частково його властивості» [101]. Тому атрибуція (скористаємося терміном з лінгвістики) ментальних ознак, що повинна полягати в аргументуванні дотримання принципів об'єктивного історизму бачення історії розвитку цивілізацій, зводиться до використання атрибутивного підходу в оцінюванні ментального правотворення, запропонованого С. Сливкою, бо й справді атрибутивний дискурс (знову термін з лінгвістики) щонайменше знадобиться, коли йдеться про характеристику атрибутів верховенства права. Щоправда, цей розгляд не виходитиме за межі позитивного права, його ментальної спрямованості й специфічної обумовленості, про що зазначалося вище.

Розглядаючи аксіологію та акмеологію національного духу позитивного права, С. Сливка до основних ментальних атрибутів права відносить: наявність захисту гідності людини; ставлення до освіти й науки; ставлення до влади і співвідношення форм власності і відродження історико-правових цінностей у національному праві; ступінь вмісту моральних норм у позитивному праві; причетність до показового права; дотримання задекларованих зобов'язань і відображення зовнішньої мирної політики; існування взаємовигідних відносин з іншими державами, націями, що відображається на підсвідомому рівні в культурології національного права [163, с. 279]. Ймовірно цим переліком не

вичерпується атрибуція такого багатоаспектного явища, як позитивне право, однак навіть ці дев'ять ментальних (невід'ємних, необхідних, істотних) ознак цього явища засвідчують, що без цього воно не може бути собою. Крім того, саме ментальнісна ознака атрибутів права, на якій наголошено у зазначеному переліку, стає виразнішою і зрозумілішою в процесі осмислення права у його взаємозв'язку з мораллю, що, слід підкреслити, є однією з найдавніших традицій в історії суспільно-правової думки. Звичайно, враховуючи лімітні обмеження текстового обсягу, доводиться розглянути лише найзрозуміліші згідно із контекстом дослідження атрибути, котрі тією чи іншою мірою узалежнені від верховенства права в суспільстві чи пов'язані з його реалізацією.

Отже, першим у наведеному переліку названо «наявність, фіксація такої онтологічної засади у чинному законодавстві, як захист гідності людини». Людська гідність є суспільним явищем, що постійно змінюється. Її сутність може теоретично виражатися тільки поняттями, що розвиваються, перетворюються, змінюються. Вона сформувалася як відображення в свідомості людей того особливого становища, яке посідає людина, а також як відображення її цінності. «Людська гідність, – зазначає О. Гришук, – є абсолютною цінністю суспільства, що характерна людині як істоті суспільній протягом усієї історії її існування і розвитку. Та й розвиток людини неможливий без її визнання вищою соціальною цінністю, що визначає необхідність поваги до неї, а отже, поваги до її гідності та прав. Людська гідність як багатоаспектна цінність людини глибоко проникла у зміст права. Ознаки і якості, що характеризують та визначають людську гідність, є онтологічною основою прав і свобод людини, її правового статусу... Людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у відносинах між людьми і безпосередньо відображена у гідності кожної людини» [164, с. 20; 165, с. 80–81]. Водночас науковиця зазначає, що розвиток людини можливий лише у разі поваги до неї та її гідності. Повага до гідності особи характеризується відносинами, що ґрунтуються на нормах права та моралі, на принципах свободи та взаємовідповідальності [166, с. 19].

Погоджуючись із висловленою науковицею думкою, вважаємо доцільним зазначити, що саме атрибуція поняття «гідність людини», в якому визначально присутній ментальнісний компонент, пов'язується насамперед із цінністю людини, яка здатна активно діяти, адаптуватися до обставин або увідповіднювати їх до своїх потреб, створювати нові предмети, створювати штучне середовище – цивілізацію. Ще І. Кант своїми відомими трьома людинознавчими запитаннями («Що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?») підкреслив багатомірність сутнісної проблематизації людини як універсальної істоти» [167]. Особливість буття людини, яка полягає у тому, що воно протікає одночасно у природі, соціумі та культурі, безумовно суттєво позначається на її поведінці, на основі чого формуються еталони вимог, що висувуються до дій людей у конкретній ситуації з певного приводу. Ці вимоги стають «особистими нормами дій (а значить і підставами для формування самооцінки, і відтак – людської гідності. – *О. П.*) лише у випадку, коли вони забезпечуються насамперед внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності і для неї самої, і для інших людей» [165, с. 80–81]

«Оскільки людина не одномірна, – вважають філософи права, – то на неї не варто дивитися тільки крізь призму якоїсь однієї з іпостасей. Вітальність, соціальність і духовність, що становлять ціле в межах людської істоти, викликають безліч різноманітних ситуацій, які заповнюють буття непідробним драматизмом (як приклад, розчарування в осмисленні й сприйнятті, здавалося б, бездоганних аксіом, коли забувається при цьому застереження відомого філософа права Г. Харта: «Оригінальні й талановиті знавці права випромінюють світло, яке дає змогу розгледіти в праві багато невідомого. Однак їхнє світло таке яскраве, що заважає нам побачити інше, і тим самим усе ще залишає нас без ясного бачення цілого» [50, с. 37]. Сутність людини не вміщується ні у вітальність, ні в соціальність, ні в духовність, а полягає у суперечностях, що розігруються між ними і змушують шукати способи їхнього згладжування і вирішення» [101, с. 180]. Безумовно, беззастережно сприймати цю сентенцію з огляду на вислів Г. Харта не слід, але й вдаватися до розлогого

коментування, що може спровокувати надто широкий дискурс у контексті нашого дослідження, нема змоги. Мабуть, найкращим доповненням, а можливо й поясненням процитованого положення слід вважати певною мірою утвердження в людині особистісного начала, проявом особистісних цінностей людини, що визначає сенс її буття, а також визнати насамперед духовний феномен її гідності, який є вищим, первинним щодо матеріальних благ (соціальності), духовною першоосновою, що визначає природу людини, її автономію (вітальність), сприяє повсякденному олюдненню людини. Ментальність гідності людини найкраще відображена у розвитку вчення про національну ідею, яка має бути відтворена у позитивному праві. Саме національна ідея дає гарантії гідності, визначає цінність людини, забезпечує формальну рівність і свободу, сприяє збереженню своєї особистості й неповторності» [168, с. 69]. Очевидно, йдеться про конституційне закріплення у вітчизняному законодавстві як правової такої категорії, «як політико-національна ідея», яка наразі має лише суто політологічне трактування, базується на формуванні національної самосвідомості членів національно-етнічної спільноти, на виваженості національної політики в державі, що сприяла б підвищенню рівня національної свідомості, в якій знаходив би відображення ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості кожним членом суспільства. А це безпосередньо пов'язане з підвищенням не лише політичної, а й правової культури суспільства.

Відомий український політолог М. Головатий розглядає поняття національної ідеї як імператив свідомості й чину майбутньої української політичної нації (майбутньої, бо ще несформована в Українській незалежній державі нація перебуває на початкових етапах становлення й розвитку), як «смісложиттєвий чинник національного розвою; певний комплекс вірувань, національного світобачення, розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина; система ціннісних орієнтацій, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, усіх народів» [169, с. 386–387]. І хоч категорія «національна ідея» історична,

філософська, політична, етнічна, проте є чимало підстав, як впливає із суджень проф. С. Сливки, ввести її в арсенал юриспруденції, насамперед пов'язуючи її з теорією правової держави, по шляху розбудови якої хоч і надто повільно із немалими труднощами рухається суверенна Україна. Тут важливу роль, як видається, мав би відіграти ментальнісний чинник, який би прагматично спричинився до генерування субстанційних атрибутів норм у позитивному праві.

Виходячи саме з цього контексту, йдеться про гармонійні, збалансовані правові норми, які в перспективі повинні закріплюватися навіть в актах вищої юридичної сили представницьким законодавчим органом. До таких дій мала б належати й атрибуція, знову ж таки пов'язана з ментальним чинником, ступеня внесення у позитивне право моральних норм. Як уважає А. Баран, «позитивне право має надійний орієнтир – моральне право. Моральні віхи повинні скеровувати позитивне право до природного. Ментальність у даному випадку проявляється у стійкості моральних норм, традицій народу, до яких суспільство звикло та які є авторитетом у регулюванні суспільних відносин» [168, с. 6]. Розглядаючи сутність цього «необхідного» ментального атрибуту позитивного права, який доволі тісно змістовно пов'язаний із попереднім, маємо потребу звернутися до осмислення права в його взаємозв'язку з мораллю. Ця проблема належить до найдавніших у правознавстві, тому й до вирішення її застосовується низка пізнавальних підходів, чимало з яких оснований на ґрунтовних філософських судженнях, висловлених класиком німецької філософії І. Кантом. Одним із них є таке: «Тільки уявлення про закон..., яке має, звичайно, тільки розумна істота, оскільки це уявлення, а не очікуваний результат, є визначальною основою волі, може становити те надто очікуване бажане благо, яке ми називаємо моральнісним і яке є у самій особистості, котра чинить відповідно до цього уявлення, а не очікується ще тільки в результаті вчинку» [170, с. 237]. Таке розуміння співвідношення права і моралі дало підставу цьому мислителю потрактувати право як «сукупність умов, за яких сваволя однієї особи сумісна зі сваволею іншої з погляду загального закону

свободи» [171, с. 139]. З такого кантівського визначення випливає, що завдання права – допускати лише таку діяльність окремих осіб, яка здавна об'єктивно була б сумісною з вимогою морального закону.

Позитивне право, вважає філософ, «виникає з волі законодавця, й будь-яка життєздатна правова система має брати до уваги особливі умови конкретного суспільства. Законодавець повинен прагнути ухвалювати такі закони, які б відповідали ідеальному праву й отримувати підтримку усіх членів соціуму. Правові моральні закони, на думку І. Канта, відрізняються тим, що перші регулюють зовнішню поведінку людини незалежно від її мотивів, однак із цього випливає, що, зокрема, суддя зобов'язаний не зважати на мотиви злочинця, коли виносить йому вирок. Резюмуючи ці постулати, мислитель зазначив: «Право – це обмеження волі кожного умовою згоди його з волею всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом; а публічне право є сукупністю зовнішніх законів, що уможливлюють таку повну згоду. А тому що всяке обмеження свободи сваволею іншого називається силюванням, то звідси випливає, що громадський устрій – це стосунки між вільними людьми, які, однак (без шкоди для свободи їхнього об'єднання з іншими як цілого), підлеглі примусовим законам, оскільки цього вимагає сам розум, і саме чистий розум, що *a priori* встановлює закони й не керується жодною з емпіричних цілей (які всі охоплюються загальною назвою щастя)» [172, с. 73–74]. Підкреслюючи, що таке право на свободу належить члену спільноти настільки, наскільки ця людина «взагалі є правоздатною», І. Кант уважав обов'язком законодавця як виразника волі спільноти «ухвалювати закони так, щоб вони могли виходити зі спільної волі всього народу... Справді, це і є пробний камінь правочинності всякого публічного закону... Якщо закон такий, що весь народ у жодному разі не міг би погодитися з ним, то він несправедливий..., якщо ж тільки можливо, щоб народ дав свою згоду на такий закон, то обов'язок – вважати його справедливим, хоча б у цей час народ перебував у такому стані або тримався таких думок, що, якби його запитали про цей закон, він, імовірно, не схвалив би його» [172, с. 87]. Навіть такий загальний розгляд кантівського підходу до

аналітичної інтерпретації взаємозв'язку моралі й права упевнює у важливості проблеми праворозуміння у контексті наших спроб атрибутизації позитивного права з урахуванням, за І. Кантом, апріорності саме поняття права, що однак не означало для філософа, що його сутність є безпосередньо доступною пізнанню. З цього приводу вчений застерігав: «Поняття, дані *a priori*, наприклад, субстанція, причина, право, справедливість і т.д., точно кажучи, також не піддаються дефініції», тому «юристи шукають дефініцію для свого поняття права» і далі наголошував на тому, що питання про те, що таке право, становить для юриста такі самі труднощі, якими для учителів логіки є питання, що таке істина» [171, с. 138–139]. Отже, проблему праворозуміння необхідно належно сформулювати, щоб знайти адекватну відповідь на традиційне запитання, насамперед у контексті згаданого взаємозв'язку. Адже йдеться не про моралізацію права, як слушно зазначає С. Сливка, а «про гармонійні, збалансовані морально-правові норми, закріплені законодавчим органом» [101, с. 195]. Ця думка певною мірою збігається з наведеним кантівським положенням про належне в праві, до якого потрібно прагнути відповідно до вимог розуму.

У цьому сенсі як і І. Кант, Г. Гегель спирався не на емпіричні дані класифікації позитивного права й результати дослідження його зв'язку з позаправовими реаліями, а на виведення сутності права із загальніших, аніж саме право, понять і закономірностей. Однак, якщо І. Кант уважав первинними, а тому апріорними уявлення про розум і свободу абстрактної людини, людини «взагалі», історично незмінної, то у Г. Гегеля вихідні причини аналізу права визначалися його філософською концепцією розвитку світового духу, який проходить три етапи самопізнання: суб'єктивного, об'єктивного й абсолютного духу. «Сутністю гегелівського світового духу, – зазначає В. Кузнєцов, – є свобода духу, що набуває різних форм утілення на різних етапах його розвитку. На першому етапі дух має тільки внутрішню свободу, тобто свободу стосовно себе. Об'єктивний дух має не тільки внутрішню, а й зовнішню свободу» [50,

с. 185]. До царства об'єктивного духу належать правові та соціально-політичні інститути, що є формами реалізації характерної йому свободи.

Абстрактивному праву притаманна свобода, за якої індивіди усвідомлюють себе власниками, які не знають поневолення й насолоджуються статками, що забезпечуються цими правами. Свобода індивіда щодо зовнішніх ознак реалізується як право власності, володіння. Цей гегельський постулат певною мірою служить для постолювання такого ментального атрибуту, як форми власності. «Власність, – підкреслює С. Сливка, – визначає спосіб присвоєння людьми предметів виробничого й особистого споживання, які пов'язані з матеріальною чи духовною річчю, що підлягає присвоєнню. Тому кожне національне право власності скероване на захист майнових, духовних речей, які не стосуються інших суб'єктів власності» [101, с. 194].

Процес присвоєння дарів природи або національних культурних здобутків, майнових чи духовних речей має пройти природно-правову процедуру, яка є однаковою для кожного громадянина, незважаючи на його суспільне становище. Очевидно регулювання цього процесу передбачено нормами визначеного Г. Гегелем абстрактного права, яке містить ті права й обов'язки, що належать людським істотам не тому, що вони є громадянами, а просто тому, що вони являють собою людські особистості, тобто субстанційне уособлення, котре існує завдяки самому собі і в самому собі, а не завдяки іншому. Як елемент гегелівського абстрактного права право власності є результатом вільної волі, оскільки яка-небудь річ може бути привласнена певною особою як засіб задоволення її потреби. Таке присвоєння є виразом верховенства волі особи щодо речей шляхом демонстрування того, що вони не мають якостей власного призначення. Однак для Г. Гегеля наслідки права власності, що є результатом дії свободної волі, полягають не в тому, щоб власність була поділена порівну між людьми, а радше в тому, що вона повинна бути розділена не рівномірно, залежно від різних здібностей і талантів. Ці філософські аргументи, очевидно, слід враховувати, характеризуючи ментальний атрибут позитивного права, пов'язаний із поняттям форми власності, що проявляються

у порядку присвоєння або не присвоєння статусу суспільних продуктам суб'єктами правових відносин. Такий ментальний атрибут, на думку А. Романової, повинен мати онтологічне обґрунтування щодо співвідношення різних форм власності [162].

Важливе значення у субстанційній генерації атрибутів верховенства права, зокрема для ефективного еволюційного розвитку вітчизняної правової системи має відображення у національному праві історико-правових цінностей. Науково доведено, що правові цінності й оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Натомість правові норми набувають ваги цінностей і стають об'єктами оцінювання. Розглядаючи право як певний культурно-історичний феномен, відомий німецький філософ права Г. Радбрух уважав, що для розуміння права треба знати цінності, які люди прагнуть реалізувати за його допомогою. На його переконання, право – це не норми, виведені з основних цінностей (справедливість, доцільність і правова стабільність) як аксіоми, а засіб практичного втілення цих аксіом. Адже цих цінностей, як доводив учений, суспільство взагалі не знало до виникнення права, оскільки вони й з'явилися лише внаслідок утвердження правових норм. «Право створене людиною, – писав Г. Радбрух, – а тому, як і будь-який її витвір, його можна зрозуміти тільки за допомогою його ідеї. Однак сама ідея права, яка є конститутивним принципом, а також стандартом оцінки правової реальності, належить до ціннісної установки. Але навіть ця установка не є останнім словом, яке можна сказати про право. Тут можна оголосити право цінністю, однак, у кінцевому підсумку, «перед ликом Господа», вона зовсім нікчемна, як це видно з Нагірної проповіді, і навпаки, можливе визнання права не тільки як світу цінностей, а й як властивості абсолютної сутності речей, як це було в класичній античності. Ці установки, однак, належать до поглядів, які долають цінності» [173, с. 76–77].

Філософсько-правова рефлексія формує певні історичні закони, які необхідно використовувати у синергетичному розвитку позитивного права. Оскільки абсолютні цінності природно-правового характеру не залежать від

змін соціально-історичних умов, не є продуктом волі держави, не декретуються її приписами, стоять вище за її сьогочасні інтереси і не піддаються девальвації, то такі цінності можуть бути критеріями нормотворчості для законодавців багатьох цивілізованих держав незалежно від рівня їх суспільно-політичного розвитку на етапі використання таких критеріїв. Завдяки таким критеріям можна об'єктивно оцінити чинне законодавство, визначити атрибути його подальшого розвитку, намітити шляхи його модернізації». Кожне людське національне право, – підкреслює С. Сливка, – є не тривалим у дії, якщо повністю не використані власні історико-правові цінності. Чужоземні норми права рідко приживаються у чинному національному законодавстві, оскільки часто суперечать утвердженому менталітетові» [101, с. 195].

Очевидно ментальнісним орієнтиром можна якнайкраще скористатися для з'ясування ступеня причетності позитивного права до наказового, імперативного за, так би мовити, духом і буквою. До цього, безумовного, не можна застосовувати кантівські поняття категоричного імперативу, як всезагального обов'язкового морального закону, якому всі люди, незалежно від походження, суспільного становища тощо, повинні підкорятися. Для І. Канта категоричний імператив – це моральний закон, який має такі властивості, як абсолютність, об'єктивність, необхідність, універсальність. Він забороняє робити те, що могли б, якщо б стало загальним правилом поведінки, цілком зруйнувати основи цивілізації, тобто посягати на життя, власність і особисту гідність інших людей. Методологічне опрацювання німецьким філософом концепту категоричного імперативу служить обґрунтуванню природного права, безумовна зобов'язальність якого не передбачає різкого відділення цілей від засобів, водночас цей концепт, безперечно, як альтернатива може використовуватися у позитивно-правовій парадигмі, за якою право виступає як суто світська нормативна система, позбавлена метафізичного смислу, не потребує етичних виправдань, спирається на волю держави, а нерідко суверенна, диктатора–правителя як цілком достатню підставу. Тут право набуває чітко виражених наказових форм, хоч «при цьому, як вважає С. Сливка,

лінгвістський спосіб викладу правових норм може бути різним». Учений цю думку пояснює так: «Річ у тім, що окремі нації вважають, що людина здатна виконувати не прохання, застереження чи спонукання, а лише наказ, звертання до іншої особи. Це особливо відчутно у державах з диктаторським режимом. У цьому випадку появляється наказове право, яке в цьому суспільстві сприймається адекватно за відсутності альтернативи, що відтак унеможлиблює появу прецедента» [101, с. 195]. А, як відомо, правовий прецедент – це форма (джерело) права, що утворюється у випадках, коли рішенню по конкретній справі надається обов'язкова сила при ухваленні вердиктів в аналогічних справах. Важливо підкреслити, що судовий або адміністративний прецедент – основне джерело права в Англії, США, Канаді та низці інших країн, правові системи яких належать до англосаксонської правової сім'ї. Отже, субстанційна генерація атрибутів верховенства права, на наш погляд, доволі виразно відображена у законодавчій практиці цих держав, котрі певною мірою можна вважати еталоном правової державності, за якої система права надійно захищає громадян, їхнє життя, свободи, власність і особисту гідність від будь-яких форм свавілля. У правовій державі як внутрішньо збалансованій соціальній системі загальновизнаний атрибут – пріоритет права над владою. Загальноприйнятні юридичні обмеження не допускають будь-яких проявів влади, управлінський апарат якої підпорядкований інтересам громадянського суспільства, зобов'язаний зважати на принцип недоторканності прав і свобод особи, сприяти захисту цих правових цінностей. Що ефективніший такий захист, то вищий ступінь цивілізованості правової держави. Отже, йдеться про філософсько-юридичну модель правової держави не як про деяку константу, а як про змінну соціокультурну величину, мінливу в соціальному часі та просторі.

Основне призначення правової держави полягає у тому, щоб максимально забезпечити юридичними засобами охорону та захист прав людини і громадянина. «Характер відносин між громадянином і державою є головним питанням доктрини правової держави, – підкреслює Ю. Шемчушенко. – У такій державі досягається юридична рівність між нею і громадянином. Засобом такої

рівності є правозв'язаність держави правом, що є визначальною юридичною засадою забезпечення прав людини і громадянина, функціонування державної влади та її інститутів» [174, с. 710].

Безперечно, ставлення до влади, що фіксується як один із ментальнісних атрибутів, за С. Сливкою, у правовій державі буде дуже відрізнятися від того, яке домінує у державі іншого типу (наприклад, поліцейській чи тоталітарній). Розглядаючи владу як здатність одних соціальних суб'єктів примушувати інших суб'єктів учиняти певні дії нормативного чи анормативного характеру, зазначимо, що ставлення кожної нації до влади (і на цьому слушно наголошує згаданий учений) різне, специфічне, з певним ментальнісним шармом, критичне (у цьому нас переконують сучасні політичні реалії), насамперед коли йдеться про державну владу, яка у будь-якій країні прагне максимально контролювати суспільні процеси і певною мірою впливати на їх перебіг, водночас доволі часто нехтуючи природними процесами розвитку й самоорганізації конкретного соціуму. Такий вольовий акт підпорядкування людини владі сприймається представниками різних націй доволі неоднозначно, нерідко амбівалентно. «Тому виникають антропологічні конфлікти між волею людини і суб'єктом влади... Підкорення однієї людини через закон волі іншої, навіть за використання насильних методів, елементів зловживання владою, свідчить про міцні ієрархічні відносини панування влади, безапеляційну субординацію, поклоніння і безумовне служіння владі, вождям. Антропологічний аспект у такому випадку міститься у страху, боязні перед суспільними силами, які ототожнюються з природними. Такий ментальний атрибут позитивного права має своє історичне та географічне обґрунтування, релігійне пояснення, що відображено у західних і східних цивілізаціях. Водночас важливо знайти прояв і нормативного, і ненормативного примусу влади, наявність авторитету влади та її вплив на стабільний правопорядок, який не суперечить нормам природного права [101, с. 34–35; 175, с. 34–35].

Оскільки держава вважається найважливішим субстанціальним носієм владних функцій, які здійснюються через розгалужену систему засобів

насильницького і ненасильницького примусу, що спрямовуються на забезпечення дотримання юридичних законів, то для адаптації владних вимог з можливостями, бажаннями і намірами, що проявляються в адекватній правовій поведінці індивідів, особистостей, суб'єктів права, загалом усіх членів спільноти, на яких поширюється юрисдикція влади, потрібен своєрідний нормативний медіатор. Ним може бути право, субстанціонально основане на цінностях природного права і генероване на засадах антропологічних передумов його існування. Проф. С. Максимов уважає, що «існує закономірність кореляції «образу людини» і «образу права», суть якої «полягає в тому, що той чи інший» «образ права» (праворозуміння), а також визначена ним правова система орієнтуються на певний «образ людини» (концепцію природи людини) і від цього ведуть свій відлік як від вихідної точки» [176, с. 66]. У такому «образі людини» (а філософія права, зокрема представники феноменолого-герменевтичного її напрямку, прагнуть розглянути живого суб'єкта, носія справжньої правосвідомості) трансцендентне (універсальне) і емпіричне (одиничне) представлені в єдності, як єдність сутності та існування. «Поняття такого суб'єкта, – зауважує згаданий учений, – найбільшою мірою відповідає юридичному вченню про дієздатність. Він володіє природною здатністю до діяльності, що має ціннісно орієнтований характер» [177, с. 235]. Саме ця здатність, що є визначальною у понятті суб'єкта права, не просто відіграє важливу роль у розкритті феномена права, адже право як явище обґрунтовується ідеєю людини в образі особистості. Через один із найдоступніших у сприйнятті філософсько-правових вимірів-антропологічний – право може бути визначене як спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, який визнає таким же суб'єктом будь-якого іншого» [177, с. 240]. Але не тільки у співіснуванні й визнанні – людський вимір права. «У правовій антропології, – пише С. Сливка, – мисленнєві процеси здійснюються у зворотному напрямі: множина проявів інтелектуальних здібностей і духу проектується на (і відтворює) множину норм лише позитивного права, оскільки

норми природного права людина не створює. Результати творення і пізнання людиною правових норм також мають антропні властивості позитивного права» [101, с. 28]. У цьому проявляється креативність людини як творця культури, що має антропологічний зміст. А. Романова вказала, що важливо, аби держава «відштовхувалася» від природно-правових ідей формування та функціонування суспільства і на їх основі «творила» позитивне право, адже причиною несприйняття або ж неналежного сприйняття населенням якоїсь держави позитивного права є його відмежування як нормативної системи від власної природної і моральної основи [178, с. 17].

Саме у культурі як результаті всієї діяльності людства полягає цінність ментальних атрибутів у позитивному праві. Оскільки, на думку С. Сливки, позитивне право є культурологічним явищем, бо до його творення залучені майже всі види культур, то його «слід розглядати у двох аспектах: як явище культури і як акумулювання інших соціальних норм» [101, с. 197]. Діалог культур надає праву соціальної енергії, підвищує його потенційні можливості в регулюванні суспільних відносин, завдяки чому воно позбавляється однобокості, вузької спрямованості. Діалог культур, перенесений у реальне поле права, створює можливість багатоальтернативного підходу до використання правових норм, що слугує підставою широкого застосування у різних формах і сенсах принципу правового плюралізму, особливістю якого є осмислення взаємозв'язку множинності та системності. Процес спілкування культур, у ході якого відбувається їх взаємна трансформація, супроводжується синтезуванням зі збереженням цих культур і взаємозбагаченням їх. Задіяна у цей процес людина, володіючи свобідною волею, сприймає право як культурологічне явище і культурологічно підходить до вирішення, зокрема, правотворчих проблем.

Слід погодитися зі справедливою констатацією як належного, що в культурологічній інтеграції людина «вдруге» народжується, оскільки себе розкриває. Вищезгаданий нами науковець розвиває цю думку так: «Щоденна правова активність виокремлює практичність до творчих задумів членів суспільства. Щоправда, суспільство не завжди визнає, що людина знайшла себе

в конкретній справі. Й інколи такі негативні духовно-моральні властивості, як заздрість, ревнощі, помста, страх тощо, скеровуються проти результатів творчості людини» [101, с. 201]. Однак не цим визначається потенція активного людського інтелекту, а тим, що він спроможний вносити у позитивне право норми культури, сприяти його культурологічній інтеграції, посилено впливати на цивілізаційний поступ у всіх сферах життєдіяльності. Таким чином людина (інтелектуал) і право перебувають у культурологічному центрі, який визначає правові форми існування індивіда, особистості, використовуючи різні можливості й креативні здобутки, з-поміж яких – становище й визнання поняття культурології права. Вона охоплює всі науки про поведінку людини. Дослідження правомірної поведінки як явища соціальної дійсності, – зазначає Г. Свириденко, – будується на поєднанні двох основоположних наукових методів пізнання – метафізичного та діалектичного [179, с. 7]. Водночас С. Сливка вважає, що «дослідження правомірної поведінки людини є правовим аспектом людської культури, людська творчість, результатами й досягненнями у пізнанні власної онтології і деонтології» [101, с. 198]. Суспільно корисна, правова поведінка (дія або бездіяльність) особи, що відповідають приписам юридичних норм і охороняються державою, правомірна поведінка виявляється у дотриманні юридичних заборон, виконанні юридичних обов'язків, використанні суб'єктивних прав, застосуванні правових норм.

Завданням культурологічного права у дослідженні правомірної поведінки людини є виявлення важливих потенційних культурних тенденцій й використання їх для внесення у формування позитивних правових норм. Фактично йдеться про «окультурення» позитивного права. Це, на думку С. Сливки, повинно здійснюватися «за такими напрямками: внесення таких культурних норм, яких бракує у правовій нормі; зміна дозування культурних норм у правовій нормі; заміна правової норми іншою або сукупністю культурних норм» [101, с. 199]. У процесі такого окультурення конкретна правова норма вбирає певні культурні зразки, формули культурної поведінки, визнані більшістю за належні взірці, але вкраплення (можливо

навіть інтеграційне вторгнення) кожної з них повинно бути збалансованим (зберігаючи адекватність пропорцій). Але жодної культурної норми після ретельного аналітичного осмислення і відбору не можна ігнорувати. Водночас за такого «окультурення», як видається, мають бути дотримані принципи раціональної погодженості, щоб уникнути надмірного абстрагування нормативних принципів у їх вербальному відтворенні. Тільки за умови врахування цих застережень окультуренням позитивного права шляхом удосконаленого з культурологічного погляду нормотворення можна досягти обраної мети – збагатити позитивне право культурними нормами, спрямованими на те, щоб скеровувати людську енергію в позитивне, творче русло і не дозволяти їй перетворюватися в руйнівну, асоціальну силу.

Ураховуючи цей контекст, визнаємо слушною таку висловлену думку: «У культурологічній концепції права є такі застереження: право не може випереджувати культуру; воно може бути колізійним, тобто некультурологічним (колізії утворюються через відсутність належного діалогу культури норм)» [101, с. 199]. Осмислення цього положення, очевидно, має ґрунтуватися на врахуванні трьох аспектів (інтелектуального, вольового і нормативно-юридичного) характеристики колізійної норми, в т.ч. культурних і правових. Очевидно, недостатній рівень діалогу як взаємодії і пошуку можливостей синтезу може призводити до виникнення суперечностей. Однак головний аспект наведеного застереження – це місце права в цивілізації як цілісному соціально-історичному утворенні, локалізованому в просторі і час. Звичайно ж, право не може випереджувати культуру, адже право – явище культури, від неї перейняло чимало ідентифікаційних ознак. Культурні норми формують правові норми, олюднюють їх, змістовно наповнюють. Якщо закон як акт вищої юридичної сили увібрав результати певних культурних досягнень, то він неодмінно пройнятий народним, національним духом, особливою субстанцією, що є найважливішим творінням культури.

Національний дух відображено у ментальній природі позитивного права. Через його відсутність настає криза цього права, «адже, національний дух,

національне мислення формують індивідуальні, унікальні елементи поведінки особи, впливають безпосередньо на ту свободну волю, що породжує причини постійної зміни суспільних критеріїв оцінювання поведінки людини. Цим і займається народний дух позитивного права, доводячи постійно, що ментальність є сумою орієнтирів визначення поведінки особи в державі» [101, с. 203]. У тому, що одним із орієнтирів є правомірна поведінка, переконує ментальна природа права, обумовлена народним духом. Зміна ментальних відчуттів добра і зла, поширення дезінтегрованої масової свідомості, негативний вплив держави на ментальнісну складову правосвідомості – усе це призводить до часткових змін ментальних ознак позитивного права, «це означає, що розмежувати інтереси людини за національним духом права, змінити умови верховенства права в суспільстві можна насильно впродовж тривалого часу з метою нівеляції верховенства національного духу права. Така дія проти природності ментального права призводить до викорінення ментальності в діях і мисленні людини, а згодом – і до появи ментальних елементів агресивності у підсвідомості особи» [101, с. 202]. Запобіганню виникнення і поширення подібних девіацій певною мірою сприятиме субстанційна генерація ментальних атрибутів позитивного права, в яких відображено елементи природного права. У цьому особливе значення мають, окрім культурології права, про що йшлося вище, історичні джерела права, до яких за видовими і специфічними ознаками відносять правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

У нашій країні історично склалася різноджерельна система правотворчих чинників. На різних етапах історико-правового розвитку України діяли різні юрисдикції, які визначали поняття чинності законодавчих актів щодо окремих категорій населення, суспільних станів, національних груп та ін., щодо окремих меншин, які орієнтувалися на своє звичаєве право. Тривалий час перебування у складі різних імперій, статус бездержавності позначився на формуванні українських джерел права, які під впливом протестних настроїв (визвольна війна 1648–1654 рр., численні повстання, Коліївщина, національні визвольні

змагання поч. ХХ ст. тощо) дедалі більше зближалися з природними правовими джерелами, які відповідали українській етнонаціональній ідентичності.

Сучасний період розвитку права в Україні, як справедливо зазначає С. Сливка, більше нагадує зловживання джерелами права. Про це, зокрема свідчить практика судів різної юрисдикції, які творять нові (і нерідко кон'юктурні) правові норми, виносять ухвали, що претендують на визнання їх джерелами права. У цьому ж контексті слід згадати і не надто ефективну діяльність вищого законодавчого органу, який за шість каденцій своєї роботи «видав на гора» декілька тисяч законів, у понад 30 відсотків із яких вносилися зміни, доповнення або які скасовувалися.

Можливо ці факти є підставою вважати, що в Україні формується сприятлива ситуація для зародження прецедентного, «живого права», до появи нових, більш природних джерел права, поступового перетворення штучних джерел на природні. І в цій, безумовно, перспективній для реформування вітчизняної правової системи справі певну роль може відіграти субстанційна генерація атрибутів верховенства права, що стимулюватиме адаптації різноджерельності права до сучасних правових реалій.

3.2 Верховенство права у флуктаційних (відхильних) процесах суспільства

Суспільство як складна нелінійна система світу миттєво реагує на соціально-правові зміни. Такі зміни спричинені емергентністю (тобто верховенство права як базова структура розглядається як частина більш фундаментального явища – права) і випадковістю у функціонуванні всього соціуму, що репрезентує сукупність соціальних мереж. Нині доволі ризиковано змінювати якусь одну складову системи світу (наприклад право), оскільки це може викликати певною мірою некеровану «ланцюгову реакцію» і призвести до перетрансформації всієї системи, причому це супроводжується, що часто

фіксується, непрогнозованими й небажаними результатами. Адже саме у нелінійному соціумі ризику як прояви випадковості є природною складовою соціокультурної динаміки, що виразно демонструється на прикладі такої теоретичної конструкції, як правова система, що охоплює всі правові явища, цілісно й системно характеризує їх внутрішні та зовнішні зв'язки.

За енциклопедичною констатацією, поняття «правова система» ввійшло до наукового обігу в середині 80-х рр. ХХ ст. «Воно об'єднує всі елементи правових матерій, указує на зв'язки між ними, спрямовує правотворчі та правоохоронні органи на вирішення практичних завдань щодо впровадження правових засад у всі сфери суспільного життя» [180, с. 713]. Однак, указаними загальними положеннями звісно не вичерпується евристичний потенціал цього поняття, тому для його всебічного й ґрунтовного осмислення доречним є його трактування у тлумачному словнику юридичних термінів, в якому надано визначення цього поняття. По-перше, – це «вся сукупність юридичних засобів (явищ), за допомогою яких здійснюється регулятивно-організаційний і стабілізаційний вплив на суспільні відносини»; це «комплексна, інтеграційна категорія, що відображає всю правову дійсність, яка розглядається у статичному і динамічному аспектах: статичний – це «а) юридичні норми, правові інститути та правові принципи (нормативна сфера правових систем); б) правотворчі і правоохоронні органи та організаційні (організаційна сфера правової системи); динамічний – це правотворча та правоохоронна діяльність компетентних суб'єктів. По-друге, – це сукупність держав, об'єднаних низкою загальних характеристик змісту позитивної правової ідеології організації й діяльності органів правосуддя та інших державних органів; більшість держав входять до чотирьох основних правових сімей сучасного світу [181, с. 218] (романо-германської, англо-американської, традиційної та релігійної). Отже, у загальному вигляді правова система – це сформована під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами (політичною, економічною, релігійною) [182, с. 25].

Оскільки головним елементом правової системи є право, навколо та для сприяння реалізації якої формуються, діють, розвиваються всі інші елементи цієї ж системи, то маємо підставу вважати, що верховенство права в суспільстві набуває реального усвідомленого втілення завдяки повноцінному функціонуванню правової системи. Це значною мірою узалежене від якісних характеристик інших елементів правової системи, до яких належать джерела права, юридична практика, нормотворчість, реалізація права, принципи права (законність), правові відносини, правосвідомість, правова культура, ментальність суспільства, а також юридична наука й освіта. У цьому ж контексті важливо мати на увазі, що всі перелічені елементи правової системи отримують виразну характеристику тем групування їх у відповідні підсистеми, які утверджують: «а) інституціональну складову – суб'єкти права (їх правові статуси, право й обов'язки, особливості юридичної відповідальності); б) нормативну складову – сукупність дисциплін і норм права, які регулюють відносини між суб'єктами права, система права, джерела права; в) ідеологічну складову – сукупність поглядів на право й інші правові явища, яка виявляється через правову ідеологію та правову культуру, правову психологію; г) функціональну складову – процеси нормотворчості, реалізації права, застосування і тлумачення права; д) інфраструктурну складову – елементи, що сприяють функціонуванню правової системи (юридична освіта, юридична наука, юридична професія тощо); е) результативну складову, що відображає результати дії права як соціокультурного феномена, ступінь його соціальної значущості та відповідності інтересам соціуму (судова, правоохоронна та інша юридична практика, стан правопорядку тощо)» [183, с. 166–167].

Розглядаючи правову систему та її підсистеми (зокрема верховенство права) з позиції соціокультурної симетрії, маємо зазначити, що вони як відкриті до зовнішніх і внутрішніх впливів об'єкти, розвиваються, поглинають і засвоюють нову інформацію, відповідно переробляючи її. «Кожний стан соціальної системи біфуркаційний (тобто, має якісні зміни та перебудови), саме ця обставина зумовлює різке пришвидшення всіх процесів суспільства» [184]. А це, безумовно,

впливає і на самоорганізацію правової системи, адже дезорганізаційні (деструктивні) процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні та є необхідною умовою подальшого правового розвитку. Це зумовлено тим, що навіть у раціонально-організованій системі (такою з певними застереженнями можемо вважати сучасну правову систему ЄС, в якій пріоритетними цінностями вважаються верховенство права і воно, будучи основоположною правовою цінністю разом із демократією та правами людини, є підґрунтям європейської цивілізації, проте через різні причини накопичуються проблеми, суперечності, які набувають різного рівня інтенсивності. Звичайно, передбачити та попередити дію всіх (чи більшості) деструктивних чинників надто складно або й узагалі неможливо. Що більше проблем і суперечностей накопичується у конкретній відкритій нелінійній системі, то важчими стають важелі (переважно морально-правового характеру) управління нею, починається відчуження управлінських структур, посилюються дезорганізаційні процеси, які, досягнувши критичної фази, приводять систему в стан хаосу (наочним прикладом може бути здійснювана в нашій країні правова реформа). «Хаос, який завжди існував на макрорівні, в окремих підсистемах стає глобальним і виявляється на макроскопічному рівні» [185].

У контексті філософії права «правове життя» (на наше переконання, це поняття змістовно охоплює різноманіття виявів усієї сукупності правових явищ, пов'язаних із верховенством права; формально воно тотожне згаданій функціональній складовій підсистемі правової системи, хоча пов'язане з елементами, що сприяють функціонуванню правової системи) представляється як спрямований у майбутнє потік необоротних змін, одні з яких сприяють підвищенню результативності дії права, а інші цьому перешкоджають, гальмуючи позитивні процеси шляхом зіткнення «організації» й «дезорганізації». Виникнення цієї «екстремальності» продукує параметри порядку і відповідні їм структурні утворення, що «впорядковують» залежності й відносини, але водночас обмежують свободу індивіда. Відповідно до синергетичого підходу, долаючи такі обмеження, творчі (креативні)

особистості пристосовують спосіб діяльності до потреб трансформації соціальної організації, виводячи їх на якісно новий рівень. «Поточне (зміна поколінь) креативне оновлення компонентів «розмикає» цикл розвитку системи, долаючи фази застою, деградації і системної кризи. У результаті система залишається відкритою для подальшого становлення» [186, с. 439].

Таку систему потрібно вважати саморегульованою, оскільки їй притаманні процеси управління, а вони характерні лише складним динамічним системам, які не є загальною формою буття матерії. Природні системи неживої природи не мають властивості до самоорганізації, самоврядування. У неживій природі будь-яка цілісна система під дією впливів втрачає свою цілісність і переходить до стану дезорганізації, перестає бути даною, якісно визначеною цілісною системою. Тобто система переходить від менш імовірнісного, упорядкованого стану до більш імовірнісного стану. Самоврядній системі (а такою є правова система у своєму комплексному вияві як сукупність підсистем) має бути притаманна щонайменше властивість гомеостазусу, тобто здатність зберігати постійними свої основні параметри в умовах мінливого середовища [185]. І тому, на нашу думку, такими основними постійними параметрами в реалізації права є верховенство права.

Будь-яким матеріальним (а вони здебільшого є самоврядними) системам, які містять причинно-наслідкові зв'язки, характерні зумовлене і зумовлювальне. Не існує жодної системи, в якій б було одне з них і не було іншого. Філософською аксіомою визнано постулат: не може бути сутності без її вияву, як і не буває явищ без сутності, тобто сутність і явище нерозривно пов'язані одне з одним. «Під сутністю будь-якого феномена, – зазначають філософи, – прийнято розуміти його основні визначальні відношення, властивості, ознаки, від яких залежать усі інші відношення, властивості, риси й ознаки цього феномена. Явищами ж у філософському розумінні вважаються властивості, ознаки і відношення певної системи, зумовлені її сутністю» [187, с. 95].

Усім явищам завжди характерна низка випадкових, індивідуальних, тимчасових ознак. Стосовно різноманіття, обсягу властивостей, то явище

багатше за сутність, але відносно глибини сутність багатша за явище. Явище виражає одну із сторін сутності, інколи цілком не збігається зі всією сутністю [187, с. 235].

Осміслене залучення до природно-правового категоріального апарату цих двох взаємопов'язаних категорій, на наш погляд, дає можливість глибше проникнути в явище біфуркації (з лат. *bifurcation* – роздвоєний, розгалужений), а відтак сформулювати належне уявлення про флуктуацію (з лат. *fluctuation* – хвилювання, безперервний рух), адже нам потрібно з'ясувати залежність верховенства права за умов стабілізації чи дестабілізації флуктуаційних процесів суспільного розвитку. Насамперед зробимо деякі термінологічні уточнення в зазначених процесах, посилаючись на працю В. Кременя та В. Ільїна. Вони зазначають, що «важливою особливістю синергетики є особливе уявлення про випадковість – флуктуацію. Для філософського мислення ще з часів античності характерне переважання необхідності й закономірності, а не випадковості розвитку світу і його речей. Аристотель уважав, що не може бути «науки про випадкове». Справді, у статистичних або ймовірних закономірностях, які відкриваються наукою, кожна окрема випадкова подія не визначена і тим паче темі випадковості не приділяється увага в детерміністських концепціях» [188].

Оскільки філософсько-правове мислення передбачає переоцінку поняття «випадковість», подається як конструктивний момент еволюції, то очевидно йдеться про фонетичну «упорядкованість» терміна. Цитовані автори дають докладне пояснення з цього приводу, вважаючи, що поняття «випадковість» має інше визначення в синергетиці – флуктуація. І це не просто заміна понять, флуктуація в багатьох параметрах наповнена іншими змістами та смислами. У загальному визначенні флуктуація – випадкове відхилення системи від її закономірного стану. Флуктуації в динамічних системах, які саморозвиваються, самоорганізуються (таких, наприклад, як право), є основним моментом, фактором у становленні, функціонуванні, розвитку і неминучій загибелі (або в переході до іншого соціального стану) кожної організації, системи тощо. Саме флуктуації породжують фрактали, атрактори й інші синергетичні феномени в

соціальних процесах. Але для цього потрібне адекватне трактування флуктуацій, насамперед у складних («багатокомпонентних», таких, як верховенство права) системах, що роблять її (флуктуацію) «евристичним інструментом» для розгляду і розуміння «нерівноважних переходів».

Флуктуації як випадкові вияви (збурення) у системі права відіграють, згідно із природно-правовою концепцією та синергетикою права, потрібну роль. По-перше, можуть утворювати «нейтральний фон», взаємно врівноважене «мерехтіння» всієї маси зовнішніх перешкод і внутрішніх «шумів» системи, не вносячи до неї помітних відхилень. Навіть «велика» флуктуація, якщо вона не перевищила певного порогового значення, «глушиться» всією масою «спокійних» атомів або молекул. Наприклад, у соціальній симетрії права – подіями суспільного, правового, політичного, культурного життя соціуму. По-друге, можуть відігравати роль «зародку» нового стану: за сприятливих умов окрема флуктуація здатна зумовити розширення «острова (плацдарму) неоднорідності й зростаюче, кумулятивне посилення «збурення», наслідком чого буде закріплення такого «збурення» всередині системи і готовність до зміни стану всієї системи (такими прикладами можуть виступати будь-які правові реформи в державі). Якщо поріг чутливості системи перевищено, вплив окремої флуктуації стає відчутним і може за сприятливих обставин «розгойдати» систему і «скинути» її наявний стан (історичним прикладом такого «розгойдування» системи може бути перехід нашої національної правової системи від позитивістської до природно-правової). По-третє, флуктуація може відігравати роль «спускового гачка» або «останньої краплі», коли в системі, яка досягла високого ступеня нерівноважності та нестабільності, потенційно готової до «стрибка», флуктуація миттєво ініціюється «збуренням», яке виникає (революційні події в державі). Це явище називають феноменом «самоорганізованої критичності» [188, с. 47–48].

Спричиняючи появу таких феноменів шляхом ініціації коливань (локальних або широких), флуктуацій, так би мовити, «збурюють» систему (соціальну, культурну, правову тощо). Загострення суперечностей (а це

виявляється, наприклад, у колізійності правових норм в ухвалених законодавчих актах, через що виникає потреба змін чи доповнень до тих, що набули чинності і не витримали належної адаптації практикою) посилює амплітуду флуктуацій, породжує конкурентну взаємодію між ними, що призводять до порушення рівноваги, до дестабілізації та нестійкості на певних рівнях системи. Перехід до критичної нестійкості та набуття динамічними процесами необоротного характеру зумовлює необхідність спонтанного вибору системою одного з потенційно імовірно-випадкових шляхів її подальшого еволюційного упорядкування. Для регулювання суспільних конфліктів, які нерегульовані правовою нормою, флуктуаційні процеси (відхильні) правової системи зумовлюють використання потенційних ефективних елементів права, до яких і належить верховенство права.

Правотворчий процес (а від його оптимального з урахуванням потреб соціально-економічного розвитку налагодження й здійснення великою мірою залежить реалізація верховенства права в регулюванні суспільних відносин) у вимірах правового аналізу як одного із складових ефективних засобів підтвердження важливості функціональної підсистеми підтверджує ймовірність наближення системи до точки біфуркації, коли амплітуда флуктуації може максимально зростати. Таким чином, у синергетичній моделі утворюється порівняно стійка структура, котра набуває властивості атрактора – своєрідного «концентратора» енергії переходу системи до нової макроструктурної впорядкованості.

Оскільки синергетика розкриває еволюцію системи на основі принципів самоорганізації, що сприяє утворенню трансформаційного потенціалу всередині самої системи, коли посилюється взаємодія її компонентів (підсистем), то цією новою мікроструктурною впорядкованістю може стати новий тип атрактора, що спонтанно виник, а відтак набув властивостей макроекономічних кореляцій. Суть їх полягає в тому, що всі флуктуації змушені переходити від хаотичної конкурентної до реальнодіючої взаємодії. Якщо ж одна із флуктуацій випадково набуває властивостей атрактора, то

виникає необхідність руху всієї системи шляхом, який обраний для цього атрактора. Водночас імовірність переходу до нової якості (набір випадковостей) обмежується реальним спектром флуктуацій, їх типологією в системі, мірою історичної пам'яті про минулий стан, специфічним (іноді навіть вирішальним) впливом зовнішнього середовища. Отже, флуктуацію можна вважати єдиним наслідком індивідуальних дій будь-якої системи. Такою індивідуальною дією володіє верховенство права як елемент правової системи. Що сильніша флуктуація, то кардинальнішими будуть зміни. Згасання чи посилення флуктуацій залежить від ефективності зв'язку зі зовнішнім світом флуктуаційної сфери, в якій істотну роль відіграє хаос у синергетичному розумінні цього поняття.

У повсякденному трактуванні цей термін сприймається як значення цілковитого безладдя безпорядку, переплутаності подій чи фактів, як утворення, позбавлене чіткої системи тощо. «Хаос, – зазначає С. Сливка, – містить велику потенційну енергію, яка здатна на творчість. Порядок не може створити життя, оскільки він є невіддільним від хаосу, від таємничих можливостей світу, тому першопричини нашого знання, що хаос випадковість, призводять до ототожнення фізичного розуміння хаосу» [101, с. 162]. Поняття хаосу вже давно стало предметом вивчення науки й осмислення філософії, зокрема філософії права. «Визначеність хаосу як безпорядку відносна, – зазначає С. Сливка. – Як абсолютний хаос, так і абсолютний порядок призводять до руйнації системи. У переносному значенні природний хаос є найвищим ступенем впорядкованості, чого не можна сказати про фізичний хаос. Тобто, якщо людина не втручається у природу, то це називається вищим порядком. Хаос у діяннях людини повинен бути, але має бути природним: сприймати потрібно все як є. Це умова дотримання норм природного права» [101, с. 162].

Розглядаючи теорію хаосу, Г. Хакен наголошував на двох моментах. Насамперед цю теорію потрібно застосовувати лише тоді, коли так званий вимір системи є малим або коли є декілька рівнів свободи, якими визначається

поведінка системи. Якщо йдеться про складну систему (суспільство, право тощо), то виявляються декілька рівнів свободи, в поведінку якої залучено велику кількість індивідів, то за синергетичною парадигмою рівнями свободи визначаються параметри порядку. Водночас ці «рівні свободи в теорії хаосу явно невідомі; у ній радше маємо тільки один або декілька показників, наприклад, внутрішнє переконання судді під час прийняття рішення» [189, с. 120]. Якщо ж спробувати за допомогою цієї теорії передбачити темпоральний розвиток складної системи, то послідовність пошуку відповідних величин має бути достойно тривалою, а тому в різних сферах (праві, культурі, суспільстві тощо) не зафіксовано жодного результативного випадку. Отже, на думку Г. Хакена, «у теорії хаосу може бути лише декілька «якісних натяків», але пошук моделей, які є в їх основі, що забезпечують кількісну випадковість зі спостережними даними, буде даремним» [189, с. 120]. Безумовно, є певні підстави для такого скептичного ставлення до можливостей «кількісних» передбачень у трансформаційних зрушеннях у складних системах, що певною мірою стосується й правових систем. У цьому сенсі значний інтерес становлять слушні міркування з приводу генезису правової системи, які висловив правознавець М. Мірошниченко. Він, зокрема, зазначив: «Процеси юридичної централізації права і юридизації суспільного життя заклали об'єктивну основу для формування в правовій системі сталих якостей (верховенство права) комплексу та багаторівневих ієрархічно залежних зв'язків, в якому зв'язки юридичного права, разом із юридично значущими реаліями у функціональному відношенні, заклали фундамент у завершення процесу формування єдиного системного комплексу – організаційного (формально-інституційного, юридичного) рівня правової системи, забезпеченим їй досягнення системного ефекту правового впливу і правового регулювання. Конституційне закріплення принципів «верховенство права», «розподіл влади», «верховенство закону», «правова свобода» у рамках інтегрованих правових систем об'єктивну основу для остаточного формування соціального (саморегулятивного) рівня правової системи, основаної на єдності зв'язків загальносоціального права. Соціальний

рівень (а в ньому виражається закріплення образу права як системи соціальної дії. – *О. П.*), маючи властивості автономного утворення, кореспондується з природно-правовим началом у правовій системі й природно-соціальними основами самоорганізації суспільного життя» [190, с. 14]. Оскільки цій самоорганізації притаманні такі ознаки, як хаотичність, розкиданість, різноманітність елементів, то саме у цьому випадку хаос як спосіб синхронізації темпів еволюції підсистем усередині складної системи є тим самим засобом збереження її цілісності, тобто досягається порядок через хаос [191, с. 20].

Отже, попри деякі потенційні обмеження, на які вказував Г. Хакен, більшість учених вважає, що хаос є важливим чинником відновлення складноорганізованої системи – права. Оскільки саме на стадії спадання активності трансформацій, удосконалень і зростання дисипативних, хаотичних процесів такої системи, як право, можуть встановлюватися нові природно-правові зв'язки, виникати нові структури (верховенство права), ініціюватися процеси правотворення.

У науці визнано, що на макрорівні системи показником хаосу є флуктуації, тобто випадкові відхилення миттєвих значень величин від їх середніх значень (від стану рівноваги) [101, с. 163]. Ефект розростання флуктуацій означає, що в нелінійному світі малі причини можуть спричинити великі наслідки. Нерідко доля всієї системи може залежати від вторгнення однієї випадкової флуктуації, тобто виникає короткий момент нестійкості, балансування системи «на вістрі» вибору між майбутніми станами. Для позначення цього вирішального моменту в філософії права використовується термін «біфуркація» (з фр. *bifurcation* – розгалуження, роздвоєння), що означає точку чи зону, в якій відбувається розгалуження нерівноважної системи в момент її структурної перебудови, коли зникає можливість прийняття єдиного рішення (прогалини в праві та законі) та постає низка альтернатив (догма права, верховенство права, принципи права, правосвідомість, правова культура) для подальшого переходу системи у новий якісний стан. «За умов біфуркації, – зазначають В. Кремень та В. Ільїн, – різко

посилюється нестабільність системи, стрімко наростають флуктуації, загрожуючи руйнацією всієї її структури. Цей момент є кризовим, перехідним для системи. Всі структури, що потенційно можуть виникати після проходження системою точки біфуркації, утворюють її *тезаурус* (з грец. *thēseus* – скарб; сукупність спеціальних понять, які глибше розкривають сутність явища біфуркації [187, с. 13]. Вибір майбутнього на біфуркаційному роздоріжжі припускає як подальший розвиток динамічної системи і зростання рівня складності її самоорганізації, і відмову від еволюції в результаті деградації та загибелі.

Завершення біфуркаційного переходу динамічної системи в нову якість повністю унеможлиблює її повернення до минулого стану. На думку І. Пригожина, саме необоротні процеси зумовлюють виникнення нового типу динамічних станів матерії, які він назвав «дисипативними структурами». Отже, необхідними умовами утворення дисипативних структур є нерівноважність, нестійкість, відкритість і свобода обміну енергією, речовиною, інформацією між їхніми структурами та зовнішнім середовищем. Мікрофлуктуації можуть «прориватися» на макроскопічний рівень і визначати макрокартину процесу. Аналогічно має силу зворотний вплив вищих рівнів ієрархічної організації світу на розташовані нижче рівні.

Неврівноваженість і нестабільність системи, наявність у ній безлічі точок біфуркацій не завжди призводять до її руйнування. Дуже часто, передусім на високому рівні організації, розгалуження шляхів еволюції та можливість спонтанної зміни режимів функціонування відіграють для системи конструктивну роль. Що більше у системи ступенів свободи, то більше вона здатна до «вдосконалення» і «самоускладнення», підвищення рівня випадковості. Оскільки верховенство права і є певним ступенем свободи в системі права, то воно вдосконалює реалізацію права загалом. У цьому і полягає значення формули «порядок через хаос». Складні адаптивні системи постійно еволюціонують до «краю хаосу», балансують як на «лезі бритви» [187, с. 49–50].

Поява точок біфуркації обумовлена нестійкістю системи. За цим показником соціальної синергетики можна оцінювати рівень нестабільності і водночас життєздатності конкретного суспільства (насамперед у сфері використання права). Отже, біфуркацію (а до такого висновку доходять учені) можна віднести до «трансформаційних механізмів» правової системи. Їх вони класифікують як адаптаційні та біфуркаційні. Адаптаційні механізми ґрунтуються на негативному зворотному зв'язку і передбачають такий характер змін у системі, який дає змогу зберегти її цілісність, пристосуватися до впливу зовнішнього середовища без втрати принципових відмінних ознак. Тим самим адаптаційні механізми протистоять внутрішнім і зовнішнім «збуренням» і забезпечують розвиток системи у межах так би мовити певного простору властивостей. Оскільки природа такої системи різко не змінюється, то можна певним чином передбачити шляхи її подальшого розвитку. Натомість біфуркаційні механізми базуються на зворотному зв'язку і передбачають втрату цілісності, принципових відмінних ознак системи та перехід її в нову якість (в цьому випадку верховенство права допомагає системі права в трансформації до нових якісних показників – демократія, гуманізм, дотримання прав людини тощо). Вищезазначені механізми значно пришвидшують процеси розвитку правової, політичної систем, породжують максимальну варіативність станів, невизначеність, необоротність і непередбачуваність майбутнього.

Цю ж думку підтримує професор В. Цикін, підкреслюючи важливе філософсько-методологічне значення синергетики для багатьох гуманітарних наук, оскільки вона «наповнює» їх незвичайними ідеями й уявленнями, він, зокрема, зазначає: «У точках біфуркацій випадковість може відігравати конструктивну роль. У моменти нестабільності малі хвилювання флуктації можуть розростися до макроструктур. Із цього випливає, що зусилля окремої людини не є безплідними, вони можуть справляти вплив на макросоціальні процеси» [192, с. 23]. А це підтверджує те, що життєдіяльність кожного члена суспільства насичена мікрофлуктуаціями, які безпосередньо впливають не лише на його правову поведінку, а й на рівень правової культури, на його

суспільну й соціальну активність. У цьому зв'язку, на наш погляд, варто наголосити на значенні дії біфуркацій цих механізмів у вирішенні проблем буття суб'єктів права як складової правової системи, адже людський чинник відіграє важливу роль у її вдосконаленні й самоорганізації, що цілком вкладається у параметри філософсько-правової парадигми.

Філософія сучасного правового знання дає підставу значно глибше й осмисленіше підійти до розгляду проблеми буття суб'єктів права, що у підсистемі правової системи утворюють її інституціональну складову.

Український правник С. Мороз розглядає цю проблему, яка, безумовно, пов'язана з утіленням змісту верховенства права, у двох напрямках, прагнучи з'ясувати, по-перше, роль людського чинника у сучасній правовій державі як показника рівня правової свободи та ефективного використання верховенства права; по-друге, статус суб'єктів права у контексті співвідношення правових і соціальних норм як показника реальності принципу рівноправності (принцип верховенства права). Водночас науковець зазначає: «Людський чинник серед «чинників» права, тривалий час у вітчизняному правознавстві було відсунуто на останнє місце, тоді як він є реальною підставою, а не лише чинником, який впливає на право. Реальна підстава відображає дійсну причину, яка обумовлює появу обґрунтованого висновку, який, на нашу думку, полягає в тому, що у системі детермінації права головним природно-правовим критерієм є людина з її біологічною і суспільною природою. Стабільність та ідентичність фізичних рис та буття людини є загальними для людей усіх країн та історичних періодів, слугують підґрунтям зв'язків у сфері людських ідеалів. Згадаймо Протагора, який проголосив: «Людина є мірою всіх речей». Інакше кажучи, право обумовлене природою людини, соціальною дійсністю, відбиттям якої, власне, і є право. Гуманістична природа права (як міра свободи і правової справедливості) об'єднує людину з людиною і людством загалом» [193, с. 20–21].

Водночас гуманістичний взаємозв'язок людини ґрунтується на верховенстві права, завдяки якому здійснюється вплив людини на природні закони, а також на формування правової системи, її розвиток, удосконалення.

На ці процеси впливає дія випадковостей, що утворюються під впливом різних сил, нерідко некерованих людиною, – природних, соціальних, духовних, моральних, культурних. Точки біфуркації, які виникають під час таких змін, стають критичними для розвитку, підтверджують рівень нестабільності, але одночасно вказують на еволюцію самоорганізації системи, насамперед суспільства, яке відчуває вплив національної правової системи, чим обумовлюється правова поведінка індивідів, суб'єктів права. Така поведінка може бути і правомірною, і неправомірною. У будь-якому випадку перед суб'єктом та його оточенням постає чимало проблем, гострота яких посилюється, якщо вчинено, скажімо, неправомірний проступок. А як відомо, за законами синергетики, яка-небудь форма викиду енергії (незалежно від матеріального чи духовного її втілення) спричиняє дію мікрофлуктуацій і призводить до змін у загальній системі.

У цьому ж контексті потрібно пам'ятати, що наша національна правова система входить у романо-германську правову сім'ю, однією з визначальних ознак якої є наявність загальних принципів права, на яких ґрунтується правовий порядок. Отже, наша правова система перебуває в складі складноорганізованої системи вищого порядку, в більшості національних систем (а це понад 50 країн переважно Європи та інших континентів), формування яких відбувалося на основі римського права, де існує єдине розуміння норми права, що розглядається як абстрактне і загальне правило поведінки. Тому порушення на цьому рівні природного канону еволюції частини системи призводить до асиметрії на рівні законів природи і до тривалішого стабілізаційного періоду.

Підкреслюючи важливість досягнення злагодженості елементів (верховенство право та право; культура і право; соціологія і право) правової системи, дослідниця доволі вдало назвала її синергетичним ефектом. І. Смазнова зазначає: «Інша ситуація складається при правомірній поведінці суб'єкта: вплив його на природні закони і вплив природних законів на нього здійснюється у рамках правового діалогу людини і суспільства з природою. Так, природне право, яке є похідним від світобудови і природи людини, є

невід'ємною частиною світопорядку. І тому, як і для всіх наявних у природі систем, для нього характерна стійкість відносно зовнішніх впливів, можливість до самовдосконалення, зростання. Позитивне право – штучне утворення, створюване людьми для забезпечення певних інтересів (державних, суспільних, особистих тощо), що спричинює різке погіршення функціонування навіть за порівняно невеликої зміни зовнішніх впливів або при помилках. Це характерне для всіх створених людиною систем». І далі авторка цілком слушно стверджує, що «при побудові норм позитивного права потрібно не порушувати норм природного права, тому що позитивне право є системою більш простого порядку порівняно з природним правом. Такий підхід необхідний, адже будь-яка нестійка або неорганізована система перебуває в складі певної організованої системи. Порушення цього принципу призведе до порушення стійкості життєдіяльності і системи, і системи вищого порядку, до якої вона входить» [194, с. 21–22].

Окрім того, такий підхід очевидно має ґрунтуватися на природно-правовому мисленні, діаметрально протилежному позитивістському праворозумінні. Адже правовий позитивізм спрямовує на законослухняну поведінку суб'єктів прав, на формування установки, на довіру до чинного правопорядку. Властивий йому охоронний характер соціально обумовлений завданнями еволюції розвитку суспільства, коли закладено основи визначеного розвитку й стосовно цього досягнуто певного консенсусу. Однак там, де такого консенсусу немає, як уважає С. Максимов, для того, щоб позитивне право не перетворилося в антигуманну силу, воно має бути підтримане обґрунтуванням і критично оцінене. Певною мірою таку місію спроможне виконати природно-правове мислення, сутність якого полягає в моральній критиці права і держави. «Через закладені в ньому критичні настанови, природно-правовий спосіб мислення отримує особливу соціальну значущість у перехідні періоди розвитку суспільства (коли посилюються та актуалізуються флуктаційні процеси. – *О. П.*), що характеризуються загостренням суперечностей між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом,

або, інакше кажучи, досвідом переживання несправедливості. Тому найбільш активно і плідно природно-правові концепції розвиваються в періоди реформ і змін» [195, с. 47], тобто у час, коли особливо підвищується роль людського чинника, про що зазначалося.

Саме через людину здійснюється управління самоорганізацією природного права, шляхом належного вибору оптимізуються її можливості протистояти штучному хаосу (флуктуаціям, біфуркаціям). Орієнтуючись на верховенство права у суспільстві, людина постійно прагне зосереджуватися на чомусь важливому для своєї життєдіяльності, сконцентровує свої думки, почуття, пристрасті на досягнення певної мети, а значить так самоорганізовується. Якщо такі спроби не суперечать природним законам, то їх можна визнати природно-правомірними, онтологічними, а зосередження на таких діях не має виключно прагматичного сенсу. Осмислена самозосереджуваність у природно-правовому просторі характерна інтелектуально потужним суб'єктам права. На думку С. Сливки, осмислена самозосереджуваність є своєрідним (додано-цілеспрямованим) самокодуванням, «втечою» від хаосу (до речі, самоорганізованого) і започаткуванням умов улаштування світопорядку в відкритій, нелінійній, динамічній природно-правовій системі Всесвіту. «Розглядаючи вплив людини на природні закони, – зазначає вчений, – зауважимо, що йдеться не стільки про тілесні дії людини, скільки про її духовну інтенцію. Людина своїм духом завжди чогось прагне, навіть чогось неможливого, інколи й шкідливого, злого, що є ознакою хаосу. Основним завданням людини є створення порядку в дусі, оскільки дух впливає на природні закони. Негативний вплив призводить до руйнації тонких духовних структур Всесвіту, тобто природних законів, а позитивний вплив духу веде до часткового відновлення зруйнованих структур найближчими людьми» [101, с. 166].

Очевидно, у вимірах синергетичного аналізу флуктуаційних процесів у суспільній і правовій реальності, на наш погляд, маємо підставу вважати це досягненням синергетичного ефекту. Він забезпечується шляхом реалізації

концепції «синергізму» («синергії») – ключового поняття синергетики як науки. Термін «синергізм» посилення як явище і показник якісного рівня відносин у соціальних групах застосовувався англійським філософом, психологом і соціологом А. Маслоу, який наголошував на вичерпності цього поняття під час аналізу характеристики потенційних можливостей індивіда (особистості) в улаштуванні відносин у суспільстві, зокрема в регулюванні правових відносин [196]. Отже, йдеться про продуктивну синергію, що виявляється у «синергізації» правових явищ, уособлених у нелінійних системах і підсистемах, що проявляють потенційні прагнення до безперервного розвитку, а це означає, що є схильність до розкриття креативності життєдіяльної самоорганізації особистості й суспільства.

Як бачимо, в універсальному філософсько-правовому баченні закладено розуміння сукупної, кооперативної дії певної кількості елементів системи, у результаті якої з хаотичних, невпорядкованих станів виникають високовпорядковані просторові, часові та просторово-часові структури, які можемо сприймати як якісно нові вищого порядку явища чи об'єкти, котрі у синергетиці отримали назву фракталів (з лат. *Fractal* – дробовий, ламаний, подрібнений) [197, с. 96].

«Синергетична концепція – зазначає С. Сливка, – описує еволюційний процес будь-якої відкритої системи, тобто сама еволюція є фрактальною. Фрактальне буття пізнається через буття людини з Природою, зокрема майбутнє вбирає фрактали теперішнього, які надалі стійко існуюватимуть, а установки теперішнього були фракталами у минулому. Це стосується позитивного права як певної межі фракталів, що постійно зазнає еволюційних змін» [101, с. 165]. Фрактали у флуктуаційних процесах суспільства відкривають простоту складного. Отже, коли йдеться про реалізацію верховенства права у регулюванні суспільних відносин, то цьому підпорядковується у фрактальному дусі відповідно до фрактальної логіки всі креативні зусилля суб'єктів права. Вони покликані обрати із множин біфуркаційних структур найбільш стійку для конкретного середовища, саме ту,

яка оптимально відповідає реальній правовій ситуації, рівневі самоорганізації системи, потребам підтримання належного правового порядку, як за визначенням А. Крижановського, «своєрідної правової реальності». «Він (правовий порядок.— *О. П.*), – вважає вчений, – існує «тут і зараз», у нього кожен даний момент буття є «зануреним» у кожную конкретну людину, людські спільноти, зокрема й суспільство.

Матеріального, предметного характеру правопорядок набуває від правозначущих дій соціальних суб'єктів (правотворення і реалізації права, правозастосування, реалізації верховенства права, тлумачення правових принципів тощо), які утворюють стан правової упорядкованості суспільного життя. Правовий порядок, який втілюється за допомогою верховенства права, у такому розумінні постає як важлива сфера буття суспільства, а саме правове буття, що взаємодіє зі всією системою суспільних відносин і зв'язків та існує як певна форма «буття правової матерії» [198, с. 44], яка пройнята потужним і цілеспрямованим сумарним ефектом складових верховенства права, флуктуаційними суспільними процесами, узалежненими від хаосу й біфуркацій.

Таким чином досягається правовий порядок – «завершальний етап всіх правових процесів і процедур. Він поєднує все, що виходить із різноманітних правових явищ (верховенства права), які виступають певними об'єднувальними величинами у правовому порядку. Саме завдяки системності правового порядку він складає той ефект дії всіх елементів правової системи, який характеризується цілісністю і є об'єктом інтересу всього суспільства» [198, с. 45].

3.3 Волюнтативна та пізнавальна симетрія світопорядку

Учені дійшли певною мірою одностайного висновку, що всі системи – від великих до малих (до них можемо віднести й правову систему, яку в теорії права визначають як «сукупність взаємопов'язаних систем права та засобів її реалізації» [199, с. 713] – є відкритими, тобто такими, що взаємодіють з

навколишнім середовищем і перебувають у стані, який аж ніяк не можна визнати (послугуючись терміном фізиків) термодинамічною рівновагою. Тому розвиток таких систем відбувається шляхом формування наростаючої впорядкованості, що чітко й виразно демонструється на прикладах складової значно більшої за обсягом правової системи, тобто системи права, що, за визначенням філософії права, є певною сумою «нормативних і ціннісних елементів, пов'язаних між собою функціональними, логіко-смысловими взаємозалежностями в єдину, ієрархічно організовану цілість, мета якої – регуляція соціальних відносин» [40, с. 314]. Водночас феномен верховенства права, на думку К. Горобець, набуває інституціональних форм у національному праві і цей феномен є критерієм національних правових систем.

З огляду на прагматичну значущість системно-морфологічного розгляду права можна мовити про право як систему соціальної дії. Ми ще недостатньо приділили уваги виявленню його внутрішньоструктурної сутності, підпорядкованості певних частин його функціональному призначенню, значно обмеживши можливості вибудовувати гносеологічні моделі права, що змінюється в соціальному просторі й історичному часі шляхом появи й утвердження одних елементів, які змінюють інші, оскільки ті втрачають свою актуальність. Так задіюється логіка історичних переструктурувань компонентів системи права, виправдовуючи множинність концептуальних моделей правової реальності, в яких зокрема відтворюється філософський сенс буденності, робиться вимір людського буття, актуалізуючи неповторність його особистісних начал.

У процесі активної цілеспрямованої діяльності у різних сферах (насамперед у гуманістиці) людина перетворює природу на світ свого буття, який розглядається як єдність об'єктивної діяльності і людських сутнісних сил. І час, і простір є неодмінними складовими будь-яких виявів буття. Знання про світ – складова вчення про людину. В філософії поняття «світ» – це «універсальна предметність, у межах якої людина вирізняє себе з-поміж інших предметів», водночас це «все те, що оточує людину, і те, що знаходиться

всередині неї» [96, с. 567–568]. Це поняття має безперечно історичний зміст, позаяк на нього впливає і культура, і науково-технічний прогрес, і суспільні відносини тощо. Що розвинутіші форми діяльності людини, то ширше і різноманітне людиною сприймається світ, то ефективніше цей світ олюднюється. Отже, світ є певною єдністю природної та суспільної діяльності, яка обумовлюється практичною діяльністю індивідів. Світ є цілісною системою, що розвивається разом із природою та суспільством. Виходячи з різних проєкцій людини на довкілля, науковці розрізняють матеріальний і духовний, об'єктивний і суб'єктивний світ. Субстратно-раціональні світи (космос, універсум, земля, природа) існують незалежно від волі людини й доповнюються соціальними світами (олюднена природа, суспільні відносини, позитивне право тощо), світом психічних структур і знакових форм [199, с. 568].

Своєю чергою, «світ» охоплює межі абсолютності явищ (і безконечність універсалу, внутрішній світ індивіда). Категоріальна визначеність світу, зокрема, полягає у таких його фундаментальних характеристиках, як: універсальність, цілісність, саморозвиток, всезагальність. «Водночас простежуються різні світоглядні погляди щодо тлумачення основоположних проблем світорозуміння та наукового пізнання. Приміром, цілісність світу унаочнено у проблемі єдності світу, водночас беруться до уваги дуалістичні та плюралістичні погляди. Саморозвиток світу пов'язаний із питанням його виникнення і становлення, пізнанням Всесвіту й природи та людини в ньому» [200, с. 136].

Наявні визначальні категоріальні характеристики існування феномена верховенства права як певного елемента соціального світу. Своєю чергою, окремі світи поділяються на космос, землю, живу та неживу природу, яка наповнена безліччю субсвітів, котрі водночас доповнюються світами з певною культурною типологією. Водночас освоєння світу формує типологію, опираючись на певні форми, а саме: життєвий світ, світ, наповнений різними символами, тощо. Розкриття їх сутності можливе за допомогою активізації форм світовідношення, що вимагається невід'ємним концентом філософії

права, зміст якого характеризує єдність людини зі світом, розмаїття їхніх суб'єктивних зв'язків, особливості людського способу буття, смислової єдності і взаємоопосередкованість різних форм (природне і позитивне право) освоєння світу людиною, сфокусованих у її персональному універсали, котрий обіймає розмаїття особистісних світів та способів самовизначення людини» [96, с. 568].

У філософському розумінні світовідношення олюднюється шляхом взаємопов'язаності творчої та смислоціннісної визначеностей, коли різноманітність зв'язків полягає у впорядкуванні потреб в розкритті відношень та їх зміні, що вбачають одним із головних теоретичних і практичних завдань людини, яка намагається сформулювати закони, які б узагальнювали, систематизували знання про ці відношення. Упорядкований світ відношень відкривається лише тому, що людина є частиною світу й вона своєю діяльністю вирізняє його суб'єктивне й об'єктивне, усвідомлює це відношення, обирає його предметом своєї діяльності. Для людини її зв'язок зі світом постає як світопорядок, який незалежно від її волі існує та існуватиме, набуваючи (під впливом наведених відношень) певної симетрії, зокрема законів природи стосовно певних правових дій людини (класичним прикладом є симетрія дотримання норм права). Аналізуючи філософсько-правові основи становлення нелінійного стилю наукового мислення щодо концепції верховенства права, простежуємо певні зміни. І. Добронравова вважає, що нелінійне мислення розширює межі раціональності у пізнанні процесів, які впливають на еволюційні зміни сучасного світопорядку. На її думку, світ є формою тотальності явищ у межах певного типу реальності, комплексу матеріальних умов буття, що розкриває можливу сферу функціонування фундаментальних закономірностей, які є самодостатніми для детермінації всієї багатоаспектності цього буття і вияву його самодіяльності. Поняття «світ» дає уявлення про таку форму єдності об'єктів (світопорядку), яка характеризує самодіяльність матерії [201, с. 92–93]. Г. Вейль уважав, що, послуговуючись симетрією, людина впродовж усієї історії цивілізації намагається створити порядок, а відтак і досконалість. Застосування симетрії у різних галузях (зокрема в праві) можна

пояснити тим, що симетрію об'єкта описують за допомогою і термінів елементів симетрії, і термінів операції симетрії тощо. Симетрія є елементом світопорядку, за допомогою якої твориться правопорядок, в якому ключовим елементом є верховенство права, яке розглядається як ідеал досягнення цього правопорядку. Це зумовило виникнення тенденції аналізувати симетрію як самостійну категорію наукового знання. Симетрія у філософсько-правовому плані розглядається як вид організації об'єктів дослідження (у нашому випадку – світопорядку). З одного боку, симетрію вбачають єдністю, водночас об'єкти, які є вихідними результатами перетворень симетрії вважаються еквівалентами за суттєвими ознаками; з іншого – симетрію вважають єдністю збереження і зміни, водночас перетворення симетрії як видозміни об'єктів, розуміються як такі, що мають свої визначальні характеристики. Такі категорії, як тотожність і розрізнення, збереження і зміна є пов'язаними з категоріями часткового і цілого, характеризують діалектичний взаємозв'язок об'єкта і розкривають природний зміст поняття «симетрія» [201].

До викладу сутності цього поняття фізики підходять дещо простіше. Якщо закони, що визначають співвідношення між величинами, які характеризують фізичну систему, або які вираховують змінюваність цих величин, не змінюються при відповідних операціях, котрі можна застосувати до системи, то ці закони є симетричними стосовно цих перетворень [202]. Нелінійність симетрії світопорядку розглядають як сукупність матеріально-духовних складових, між якими простежується закономірний зв'язок чи взаємоподія [203].

Фундаментальними чинниками мислення є простір і час. П. Гуйван стверджує, що час є чинником, який дає змогу простежити сутнісний зв'язок між подіями і явищами, котрі відбуваються у просторі, водночас надавши їм відповідної перцепції стосовно їхнього значення для системи взаємодій між різними явищами конкретної взаємодії у просторі. Реальний простір-час формулюється як реальні форми існування матерії, умови, за яких співіснують об'єкти. Погоджуємося з думкою науковця, що дослідження простору-часу є

актуальним для усвідомлення змісту верховенства права, оскільки час належить до фундаментальних загальних категорій, які, своєю чергою, мають визначальне методологічне значення для розуміння наявних у всесвіті взаємозв'язків й співвідношень між дійсністю та пізнанням [204, с. 391]. Водночас О. Радутний підкреслює, що час у праві можна визначати за допомогою декількох величин. Час може бути ізотропним, а саме рівноправним. Напрямок руху часу в системі права, на переконання науковця, може змінюватися [205]. З цього випливає, що такі філософські категорії, як прості і час, мають свій вплив і на верховенство права, тож ці категорії можна розглядати у філософсько-правовому аспекті.

Вважаємо слушною думку А. Романової, яка зазначає, що поняття простору є фундаментальним для людської культури. А в основі категорії «простір» є соціальні відносини й колективна діяльність людей. Уявлення про простір (на ранніх етапах розвитку суспільства) мали соціалізований характер. [206, с. 26–27].

За допомогою простору та часу відтворюється множинний характер існування світу. І. Валлерстайн порушує проблему сучасного світопорядку і наводить перспективи його вдосконалення. Він наголосив у своїй праці «Реалії відкритого простору-часу: до розуміння нашої історичної системи», що простір і час – це філософські категорії, які визначають головні форми буття матерії, є взаємозалежними, утворюють суспільне матеріальне середовище, що постійно змінюється. На його думку, існування просторів-часів має неабияке значення для розуміння природної концепції верховенства права. Науковець указує: «Уявімо, що система більше не розвивається. Уявімо, що є суперечності у переході. Чи є це виходом із кризи з цього передбачуваного переходу? Чимало із нас так би хотіли думати. Вдавнину ми вважали себе відповідальними за фундаментальний моральний вибір богів і ввіряли себе їм. Прихильників світських шкіл зневажали через відхід від традиційного уявлення. Але, оскільки вони мусіли зробити свій вибір, то обирали реальне втілення богів – історію, яка гарантувала певний прогрес» [207]. Здатність людини обирати власне

воління простежується у просторово-часовому континуумі, з огляду на небайдуже ставлення до змісту останнього (т. зв. *Liberum arbitrium indifferenliae*). Це засвідчується глибиною та багатоаспектністю людської суб'єктивності, що унаочнюється в індивідуалізації поглядів, зокрема стосовно бачення природи верховенства права, як досягти симетрії світопорядку та правопорядку, які є природними улаштуваннями світу, водночас визначаючи їх як сукупну реальність з усією різноманітністю її вияву, що перебуває у постійному розвитку.

Категорія простору-часу, на думку Е. Дюркгейма, є соціальною й обумовленою різним досвідом людини (зокрема правовим), а просторово-часові природно-правові відносини є соціальним сприйняттям індивідів [208].

Інтерпретацію світу, якщо мовиться про симетричне улаштування світопорядку, основуючись на природних законах, доцільніше здійснювати за допомогою таких категорій, як «субстанція», «буття», «матерія» тощо. Стосовно буття, то потрібно зважати на те, що вживання його як синоніма до поняття «світ», характеризуючи об'єктивну (зокрема правову) реальність, а саме того, що існує поза межами та незалежно від свідомості людини, призводить до дещо спрощеного розуміння наведених категорій [209, с. 57]. А цим обмежується розгляд як існуючої реальності таких понять: духовність, свідомість людини та суспільства. Проте інтерпретація поняття «світ» через категорію «буття», яка безпосередньо пов'язана з досліджуваною нами темою, передбачає виокремлення як відносно самостійних форм «буття першої природи», тобто всієї природи, яка перебуває за межами людської діяльності (тобто йдеться про природний світ, не перетворений людиною, в якому світопорядок існує з часу створення світу Богом, підтримується на основі природного та надприродного права. – *О. П.*); «буття другої природи», тобто природи, перетвореної людиною (мається на увазі предметний світ, який виникає як «розгорнута в природі історія людства», або ж це втілення у натуральній природі способу людського буття. – *О. П.*); буття соціальне, яке представляє світ людського суспільства (людський розум запрограмований на

пізнання природних законів, а відтак на творення раціонального світопорядку в гармонії з природою, не порушуючи природних законів, однак доповнюючи їх нормативністю (позитивним правом); буття духовне, в якому виокремлюють дві порівняно самостійні реальності і суспільну (надособистісну) й індивідуальну свідомість» [209; с. 57].

Отже, буття є інтегральною характеристикою світу, якою стверджується його цілісність через пізнання. Тож буття – найперша і найзагальніша умова будь-якого запитання про речі, явища, що є основою правового пізнання, отожд буття є головним та єдиним предметом дослідження, осмислення буття як явища (у нашому випадку – верховенства права як соціокультурного феномена елемента світопорядку), що належить до явищ, які становлять інтерес для онтології, антропології, філософсько-правового вчення про право.

С. Максимов підкреслював, що ми знайомимося із правом як особистості (йдеться про природне право. – *О. П.*), до того, як стикаємося з ним як громадяни (позитивне право). Право є невід’ємною частиною буття кожної людини [214, с. 9].

За висловом Анаксимандра, все що існує в світі, існує у певному порядку й складовою цього порядку є право та його відносини із буттям людини. Тому реалізація буття права як соціокультурного феномена в демократичному суспільстві має здійснюватися через верховенство права.

А. Козловський вважає, що кожна ситуація диктує чітко визначений спосіб поведінки людини, а його неприйняття загрожує небуттям. Світ знищує тих людей, які не приймають його правил. Буття є правом, а право і є буття [211, с. 6].

Буття є способом існування людини, взаємодіючи з іншими, людина усвідомлює і повинна дотримуватися відповідного правопорядку, що уможлиблює їхні взаємини, які в результаті призводять до соціокультурної волонтерності людини в праві. Тому й буття права може виступати онтологічним підґрунтям сутності верховенства права.

Онтологічно ідея права пов'язана з існуванням у світі, де, ґрунтуючись на праві, формується верховенство права, що впливає на правопорядок. Тому доречно розглядати питання буття права, беручи до уваги його зв'язки з правопорядком. Враховуючи умови буття права, можна осягти особливості, специфіку його існування. Такою особливістю існування буття права у світі є верховенство права. Право упорядковує простір відносин між людьми. Тому буття права існує в соціальному світі.

Водночас зазначимо, що, на думку П. Рабіновича, верховенство права має мати пріоритет у суспільстві буттєвих (так званих «природних») прав і свобод людини. Науковець зазначає, що розуміння цього явища є дещо неповним і потребує уточнення. П. Рабінович зауважує, що такі права і свободи характерні не лише окремій людині, а й соціальним спільнотам, об'єднанням, суспільству, людству загалом. Якщо для демократичної, соціальної, правової держави найвищою цінністю є людина, то для кожної людини найвищою соціальною цінністю є суспільство (формально, зазвичай, уособлюване державою). Адже тільки «з рук» суспільства людина може отримати всі основні блага, які є необхідними для її нормального існування і розвитку [212, с. 70].

На його думку, такими суб'єктами є і суспільство загалом, і його окремі частини – спільноти та об'єднання людей. А їхніми правами і свободами, які забороняється порушувати будь-якій людині, є принаймні права на громадський порядок, на загальний добробут, на забезпечення суспільної моральності.

І тією ж мірою, якою держава й інші колективні суб'єкти зобов'язані не порушувати, не руйнувати права і свободи людини, індивіди, своєю чергою, зобов'язані не ушкоджувати права і свободи не тільки індивідуальних, а й колективних суб'єктів.

Будь-чії соціально-природні можливості (буттєві права і свободи) стають здійсненими лише за умови виконання певними суб'єктами відповідних соціально-природних обов'язків. Якщо зважати на те, що здійснення прав і свобод будь-якого за змістом (характером) людських потреб, які цими правами

і свободами забезпечуються, не повинно руйнувати, утискати права і свободи інших осіб, не може перешкоджати їхній реалізації, то виявляється, що жоден окремий вид буттєвих прав і свобод не може бути безвинятково, безумовно домінуючим, «верховним» стосовно прав і свобод інших видів (вирізнених залежно від онтичного статусу їхніх носіїв – статусу індивідуального, групового, загальносуспільного або ж загальнолюдського) [212, с. 71].

Отже, йдеться про змістову й обсягову взаємозалежність, взаємозумовленість здійснення будь-чиїх буттєвих прав і свобод, тобто про взаємну узгодженість, збалансованість їхньої реалізації. Досягнення такого стану існування і реалізованості згаданих прав і свобод якраз і давало би підставу констатувати, що у суспільстві встановлено верховенство права – верховенство, зрозуміло, права буттєвого, «природного».

Встановлення у суспільстві верховенства права у повному обсязі – постійного і повсюдного – є, радше, ідеалом, до досягнення якого має докладати зусилля кожна держава, яка прагне стати правовою. Щоб рухатись у цьому напрямі, у державі виголошується визнання принципу верховенства права як однієї з фундаментальних засад діяльності всіх її органів та інших суб'єктів суспільства. Втім, саме собою закріплення такого принципу, очевидно, ще не означає існування у суспільстві такого соціального явища, як верховенство права. Адже досягнення зазначеного ідеалу буває надто складним, а подекуди, можливо, і проблематичним.

Досить нагадати, що органічно притаманна феномену верховенства права «збалансованість» прав, свобод, інтересів, потреб є, власне, його оцінювальною властивістю і, відповідно, оцінювальною категорією, яка може витлумачуватись і застосовуватись до конкретних ситуацій різними суб'єктами неоднозначно, неуніфіковано. Але суспільство – в особі держави чи міжнародних організацій – задля того, щоб констатувати у кожному конкретному випадку остаточну оцінку стану збалансованості чи, навпаки, незбалансованості конфліктуючих прав і свобод (конкуруючих інтересів), за взаємним погодженням утворює певні інституції, рішення яких із цього

питання вважатимуться остаточними і не підлягатимуть офіційному оскарженню. (Прикладом такої інституції є Європейський суд з прав людини, який вже понад шістдесят років офіційно тлумачить і застосовує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод).

Принцип верховенства права – задля його практичнорегулятивного впливу – має бути ще конкретизований через опис ознак певних соціальних явищ, в яких (ознаках) якраз і знаходитиме вияв верховенство права. Характеристиці таких ознак присвячений спеціальний документ Венеційської комісії Ради Європи – «Верховенство права. Перелік контрольних питань» («Rule of Law Checklist»), ухвалений у 2016 р. Згадуваними явищами можуть бути, зокрема, певні способи організації державних органів, їхньої діяльності, взаємодії з іншими суб'єктами, їхні документовані акти, певне співвідношення інтересів різних суб'єктів [212, с. 73]. Для того, щоб розкрити зміст верховенства права через призму вищезазначених соціальних явищ органи державної влади розробляють різні програми, рекомендації та плани дій із метою втілення верховенства права та вдосконалення його правового становища в державі.

У п. 41 документа зазначено, що наразі можливий консенсус стосовно обов'язкових елементів (і формальних, і матеріальних або субстантивних) поняття «верховенство права», в тому числі, таких, як: законність, зокрема прозорий, підзвітний і демократичний порядок введення законів у дію; правова певність; заборона свавілля; доступ до правосуддя у незалежних і неупереджених судах, зокрема судовий контроль за адміністративними актами; дотримання прав людини; недискримінація та рівність перед законом.

Перелічені елементи є в основі конституційних і законодавчих положень та судової практики і на національному, і на міжнародному рівнях.

Відповідно до підходів Венеційської комісії, виокремлюють такі складові верховенства права: доступ до закону (положення закону мають бути зрозумілими, ясними та передбачуваними); вирішення питань про юридичні права повинно зазвичай здійснюватися на підставі закону, а не за розсудом;

рівність перед законом; влада повинна реалізовуватися відповідно до закону, справедливо та розумно; права людини повинні бути захищені; повинні бути наявні засоби для врегулювання спорів без невиправданих витрат і відстрочок; наявність справедливого суду; держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань у рамках і міжнародного, і національного права.

У контексті реалізації прав особи верховенство права є необхідним для відповідності певного державного утворення наявним демократичним стандартам. Дія верховенства права має на меті встановлення певних меж діяльності держави задля захисту прав людини, викорінення будь-якого свавілля. Власне, основоположні права та свободи людини визначають зміст і спрямованість розуміння верховенства права як доктрини, принципу та ідеалу [213].

З огляду на ці засади, маємо розглядати поняття світопорядку в двох аспектах: онтологічному й деонтологічному. Закони світопорядку, як і закони Всесвіту, яких людина повинна дотримуватися, є основою її буття, впровадження в онтологію природного права, яке є однією з головних парадигм філософсько-природного і юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних орієнтирів [40, с. 268]. Будучи похідними від природного порядку речей, творячи світобудову і природу людини як невід'ємну частину світопорядку, норми природного права, що мають універсальне значення та адресовані всім правоздатним суб'єктам, дозволяють людям пов'язувати своє існування із загальними першоосновами буття. Джерела природного права є у самій природі, у природі людини, у людському суспільстві. Оскільки людина – мікрокосмос, мікроприрода, – то вона мусить підкорятися праву (законам) природи, отже, природа і природна необхідність диктують якість і визначають сенс життя, а веління природи робить людину по-справжньому вільною.

С. Сливка зазначає: «Властивості людської природи є вираженими при різних законах, які накладають на людину обов'язки, визначають орієнтири її поведінки, котрі можна назвати правомірною поведінкою у природно-правовому просторі. Через природне право людина усвідомлює закони самої

природи, в яких приховано всю природну силу гаранта універсального природного (світового. – *О. П.*) порядку» [214, с. 5].

Будучи аксіологічною складовою законів Всесвіту, природне право відповідає інтересам людини, тому кожен природний закон ніби генетично закладено в первинний, природний стан людини. Всі природні закони, акумульовані у природному праві, становлять раціональні приписи, призначені слугувати орієнтирами в життєдіяльності людини. Її онтологічний обов'язок полягає у тому, щоб не виходити за межі допустимого, окресленого в приписах природного права, яке є вічним, невід'ємним, абсолютним правом особи, набуває статусу моральної висоти, безкорисливості. Його визначальними рисами є декілька морально-правових аксіом, із-поміж яких – утвердження рівності людей, визначення людини абсолютною цінністю.

Водночас антропологічний аспект розгляду сутності поняття світопорядку передбачає також його залежність від надприродного права, яке розвиватиметься в епоху ноосфери – такого стану світу людини, коли розум і практична діяльність стають планетарною силою, співмірною з силами природи [215]. Надприродне право, яке формується в умовах, коли природа дедалі активніше панує над законами, державною владою, адже її притаманний вселюдський трансцендентальний розум, законодавчість і суворий порядок, своїми приписами утверджує стан гармонії у відносинах між людьми (на цьому рівні формується майбутній світопорядок), людей із природою і в самій природі.

Цікавою є й позиція В. Вернадського, який вважає, що найважливішим рушієм перетворення біосфери в ноосферу є наукова думка соціального людства, що надалі виступає своєрідним регулятором розвитку суспільства. Розумова енергія синтезується і нагромаджується на ноосферному рівні. І ця енергія не може проявитися на її низьких (біосферних) щаблях. Ноосферне мислення та організована воля людини (волюнтативність) як суспільної істоти відіграють роль ефективного механізму трансформації живої речовини природи, що спроможне змінювати біосферу та нагромаджувати енергію в процесі інтелектуальної діяльності [216, с. 53].

Ідея ноосфери, теоретичне обґрунтування якої запропонував В. Вернадський, мала декілька етапів розвитку. Сучасні вітчизняні науковці дійшли висновку, що теорія ноосфери й теорія глобальних проблем – це одна теорія, але на різних стадіях розвитку, і що стан ноосфери дійсно існує і вже сформувався на Землі. Людська діяльність перетворилася на планетарну силу, але сутність, або ядро цього стану, становить не гармонія, як її розумів В. Вернадський, а сукупність глобальних проблем, які разом розкривають так звану «проблему людини» [217]. Очевидно, йдеться про сучасні великомасштабні глобалізаційні процеси, які лише певним чином піддаються регулюванню надприродним правом, значення якого дедалі зростає, стаючи провідною тенденцією соціального і наукового поступу на початку третього тисячоліття. Адже тепер, як зазначає Т. Краузе, осмислюючи концептуальну парадигму підходів до дослідження перспектив цивілізаційного поступу на початок нової епохи, біосфера перетворюється в якість – новий феномен-ноосферу як динамічну єдність самої біосфери і техносфери. На її думку, суттєвим є те, що ноосфера прямує до вищих ступенів цілісності, коли кожному елементу в єдності «індивід – суспільство – планета» буде віддано певне положення, водночас індивід не втратить своїх унікальних характеристик. Людство перетворюється у соціальний суперорганізм, який володіє планетарною свідомістю, що допоможе подолати кризи, які виникають через появу проблем сучасності (певною мірою пов'язаних із світопорядком. – *О. П.*) [218, с. 481–482].

Природне улаштування світопорядку можна і треба доповнити людськими законами, що представляють позитивне право. Однак це варто робити у тих нормах, які не порушують природних законів. Такі норми (переважно соціального спрямування) визнані суспільством як професіональний стандарт належної поведінки, можуть бути відносно стабільними, однак, як переконує історичний досвід суспільного розвитку, можуть мати дестабілізуючий вплив, частково руйнуватися й знецінюватися, послабити свої регулятивні функції у процесі соціальних трансформацій. У цьому виявляється сутність деонтологічного аспекту під час розгляду поняття верховенства права як елемента світопорядку. Цей підхід, на нашу думку, має певні особливості,

пов'язані головно із інтерпретацією саме у такому контексті сенсу поняття «деонтологія» та його застосування до з'ясування природно-правових засад верховенства права в світопорядку.

Відомий український правознавець Є. Спекторський вказував на деонтологічну закономірність етичного елемента в юридичних нормах як чогось морально належного, яке не завжди збігається з фактично наявним. Ю. Римаренко погоджується із засновником школи природного права Г. Гроцієм, щодо ототожнення права із справедливістю («право є тим, що не суперечить справедливості, суперечить же справедливості те, що проти природи істот, які мають розум») [219, с. 652], репрезентантом деонтологічної системи природного права. Остання визначається ним не позитивно, а негативно, як відсутність справедливості. Несправедливість характеризується формальною ознакою невідповідності «природі суспільства, що користується розумом. Ця ознака виявляється не лише формальною, а й апіорною» [220, с. 118]. Запровадивши підсвідомо термін «деонтологія», І. Бентан фактично створив розділ теорії, в якому розглядалися проблеми співвідношення моралі та права; проблеми обов'язку, моральних вимог і нормативів й узагалі повинності як специфічної для моральності форми прояву соціальної необхідності [221, с. 127]. Отже, деонтологічний аспект розгляду верховенства права в світопорядку, як бачимо, має базуватися на визначальних ознаках деонтології як вчення про юридичні, професійні обов'язки та правила поведінки особистості. «Визначення деонтології як науки про обов'язки людини, про особисту і державну моральність, про особисті і суспільні обов'язки всіх людей безпосередньо вказує на те, що сутність характеристики цього тлумачення, використані при цьому формулюванні та основні категорії, основані саме на концепції і формулах І. Бентана» [221, с. 128], які відомий англійський правознавець, філософ і громадський діяч виклав у своїй праці «Принципи моралі і законодавства» (1784), де обґрунтував основи доктрини унітаризму. Основна максима цієї теорії – найбільше щастя для найбільшої кількості людей,

а це може бути досягнуто завдяки певною мірою раціональному улаштуванню світопорядку, що великою мірою залежить від світогляду людини.

Як духовно-практичне утворення, основане на співвідношенні наявного, сущого й уявного, бажаного, належного, синтезу досвіду, ознаки знаків та переконань, зорієнтованих на ідеали, світогляд, за філософським визначенням, є «системою поглядів на світ і місце людини, суспільства і людства в ньому, на ставлення людини до світу і до себе, а також відповідні цим поглядам основні життєві позиції людей, їх ідеали, принципи діяльності, ціннісні орієнтири. Світогляд є сукупністю всіх поглядів і уявлень про навколишній світ. До поняття «світогляд» наближені за змістом і значенням такі терміни, як «загальна картина світу», «світосприймання», «світовідчуття», «світоспоглядання», «світорозуміння» [222]. Ці поняття науковцями трактуються як структурні рівні світогляду, що ними розглядалися як система принципів, знань, ідеалів, цінностей, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивідів або соціальної групи та органічно вплітаються у людські вчинки й норми поведінки, а отже, «світобачення формується на основі ідей (гуманізму, монізму, плюралізму, скептицизму, догми тощо), світовідчуття – на основі досвіду (індивідуального, сімейного, групового, етичного, класового, суспільного, загальнолюдського)», світорозуміння формується на основі знання; світоспоглядання – на основі мети, цілі, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності (потреба-інтерес-мета-засоби-результат-наслідок); світосприйняття – на основі цінностей (любові, істини, краси, добра, свободи, справедливості тощо) [96, с. 569].

На основі цих положень виникають, формуються, розвиваються системні судження, а відтак визрівають й утверджуються переконання, погляди, що згодом трансформуються в ідеологію, концепцію права тощо. Отже, від світогляду залежить якість природного права, дух якого панує в розумі людини, що ще з часів античного філософування має велике онтологічне навантаження. Щоб наблизити світогляд людини до природного, треба коригувати світорозуміння, яке ще прийнято називати науковим світоглядом, що є

філософським осмисленням знання, яке максимально очищене від спотворень, що їх привносить суб'єкт пізнання своїми органами чуття, стержнем розвитку мови, понятійного апарату.

Однак для сучасних уявлень є характерною тенденція ігнорування, а нерідко й заперечення природного права, яке, на думку деяких новітніх мислителів, пропагує та розвиває теорії, що з'явилися в епоху Просвітництва і поширилися в XIX і XX ст., забуваючи про існування загальноєвропейської традиції природного права, під впливом якої відбувається розвиток європейського права. І, опираючись на цієї традиції, наприкінці XVIII і на початку XIX ст. вийшли друком так звані «книги законів природного права, а саме: Пруське земельне уложення 1794 р., Цивільний кодекс Франції 1804 р. й Австрійське цивільне уложення (1811 р.).

Деякі норми Австрійського цивільного уложення ще й досі діють, насамперед ті, що стосуються природного права. Отже, в розвитку європейського права існує реальність природного права, яку не можливо замінити жодною іншою теорією. Зрозуміти європейську правову культуру без цієї реальності природного права є неможливо» [223, с. 12].

Окрім того, наукове знання (а саме на ньому повинні базуватися позитивні закони, що в уяві людини є позитивним правом) має бути незалежним від оціночного ставлення, тобто бути безвідносним у створюваній картині світу, а також й улаштуванні світопорядку як одного з прототипів цієї картини, котра трактується як «одна з форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що є образом освоєної на практиці дійсності» [96, с. 271]. Згідно з такою науковою інтерпретацією, маємо підставу осмислювати світопорядок і уявляти його в образі цілісної картини узагальненого соціокультурного середовища як вихідної умови людського буття, ґрунтованого на нормах природного права і водночас створюваного в процесі практичної діяльності людей. Таким чином виникає та набуває певних обрисів і характеристики інтегральних образів світопорядку, який постійно змінюється, не є ідентичним світобудові, мінливість світопорядку полягає насамперед у

тому, що людина не може його планово, запрограмовано змінювати. Це не в її компетенції і не може бути її обов'язком, адже свою життєдіяльність людина повинна влаштовувати на синергетичних засадах, дотримуючись встановлених Богом норм, тобто природно-правових настанов.

Висновки до розділу 3

Розглянувши верховенство права як філософсько-правову категорію, вважаємо, що це поняття (відповідно до своєї сутності та значення) є елементом світопорядку. Кожна держава, яка послуговується верховенством права, яке є базовим для демократичної, соціальної, правової держави, трансформується, сконцентровуючись на людині (відбувається зміщення центру уваги з держави на індивіда), на її правах, свободах. Вбачаючи верховенство права одним із елементів, який застосовує людина в своєму світопорядку, зазначимо, що світ є єдністю природної та суспільної діяльності. Тому людину, яка використовує верховенство права, доречно уявляти не лише у системі (скажімо правовій), а й у світі історії природи і суспільства (права), в системі суспільних відносин.

Як видається, розумінням концепту «верховенство права» обумовлена субстанційна генерація його атрибутів - пріоритетних характеристик цього феномена, який усвідомлюється невід'ємною й постійною особливістю права еволюціонувати через змінювані реалії соціальної буттєвості.

Зауважуючи на детермінацію верховенства права, що пов'язане з його субстанційною інтерпретацією через людину, яке у природно-правовому просторі є космічним феноменом, з огляду на філософське тлумачення цієї категорії як граничної засади з онтологічно-теоретичного погляду осмислюємо право не тільки як частку людського універсуму, а і як явище у своїй цілісності та доконечності.

Верховенство права в симетрії світопорядку дає змогу досягати стабільності, соціального порозуміння, водночас уникаючи провокацій з боку

хаосу. В цьому сенсі важливою є висока гарантованість дій права, можливість робити реальним порядок прав і обов'язків.

Важливим для субстанційної генерації атрибутів верховенства права, зокрема для ефективного розвитку вітчизняної правової системи, є відображення у національному праві історико-правових цінностей. Доведено, що правові цінності й оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Натомість правові норми набувають ваги цінностей і стають об'єктами оцінювання.

В Україні складається сприятлива ситуація, яка стосується розвитку прецедентного права, появи нових (більш природних) джерел права, поступового перетворення штучних джерел на природні. І у цьому, безумовно, певну роль може виконати субстанційна генерація атрибутів верховенства права, що стимулюватиме адаптації різноджерельності права до сучасних правових реалій.

Аналізуючи правову систему та її підсистеми (зокрема верховенство права) з погляду соціокультурної симетрії, зазначимо, що вони як відкриті до зовнішніх і внутрішніх впливів об'єкти, розвиваються, поглинають і засвоюють нову інформацію, водночас переробляючи її.

Із метою регулювання суспільних конфліктів, які є нерегульованими правовою нормою, флуктуаційні (відхильні) процеси правової системи зумовлюють застосування потенційних ефективних елементів права, до яких, зокрема, належить верховенство права.

Флуктуація - єдиний наслідок індивідуальних дій будь-якої системи. Такою індивідуальною дією, зокрема, володіє верховенство права, яке є елементом правової системи. Наскільки сильна флуктуація, настільки кардинальними будуть зміни. Згасання або посилення флуктуацій залежить від ефективності зв'язку зі зовнішнім світом флуктуаційної сфери, в якій важливу роль відіграє хаос.

Саме через людину здійснюється управління самоорганізацією природного права, шляхом належного вибору оптимізуються її можливості протистояти

штучному хаосу. Орієнтуючись на верховенство права у суспільстві, людина постійно прагне зосереджуватися на чомусь важливому для своєї життєдіяльності, водночас сконцентровує думки на досягнення певної мети. Якщо такі спроби не суперечать природним законам, то їх можна визнати природно-правомірними, онтологічними, а зосередження на таких діях не має виключно прагматичного сенсу. Осмислена самозосереджуваність у природно-правовому просторі притаманна інтелектуально потужним суб'єктам права.

З огляду на прагматичну значущість системно-морфологічного розгляду верховенства права можна мовити про право як систему соціальної дії.

Встановлення у суспільстві верховенства права є ідеалом, до досягнення якого має прагнути кожна держава. Аби розкрити зміст верховенства права крізь призму соціальних явищ органи державної влади розробляють і програми, і рекомендації, і плани дій задля втілення верховенства права та вдосконалення його правового становища.

Водночас зазначимо, що буття є способом існування людини, яка взаємодіє з іншими, усвідомлюючи та дотримуючись відповідного правопорядку, який, відповідно, уможлиблює їхні відносини, що, своєю чергою, зумовлює соціокультурну волюнтаривність людини в праві. Відтак буття права може бути онтологічним підґрунтям сутності верховенства права.

Онтологічно ідея права є пов'язаною з існуванням його у світі, де, ґрунтуючись на ній, формується верховенство права, яке ефективно впливає на правопорядок. Тому потрібно розглядати питання буття верховенства права з урахуванням його зв'язків із правопорядком. Одночасно враховуючи умови такого буття, можна осягти особливості його існування. Такою особливістю існування буття права у світі виступає верховенство права. Право завжди упорядковує простір відносин між людьми. Тому буття права існує в соціальному світі та може проявлятися через сутність верховенства права.

ВИСНОВКИ

1. Одним із виявів верховенства права є те, що воно не обмежується тільки законодавством, а охоплює й інші соціальні регулятори, такі, як: норми моралі, звичаї, традиції тощо. Ці регулятори є легітимовані суспільством і зумовлені досягнутим культурним рівнем того чи іншого суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції України.

2. Дослідивши верховенство права як філософсько-правову категорію, можемо стверджувати, що це поняття є елементом світопорядку (і за своєю сутністю, і за своїм значенням). Застосовуючи в правовій площині (правовстановлюючій, правозастосовуючій діяльності) верховенство права, держава трансформується із фокусом на людину, на її права, свободи тощо.

3. Природно-правова цінність верховенства права, зокрема, пояснюється тим, що воно є одним із основних чинників удосконалення правової системи держави, а також джерелом оновлення суспільних відносин відповідно до їх історичного та національного розвитку. Відтак верховенство права як національний феномен правосвідомості народу є найвищою за своєю природою філософсько-правовою цінністю, позаяк його місце у правовій реальності обумовлюється соціальними й національними чинниками.

4. Провідне місце в системі права посідає правовий звичай, що є одним із аспектів вияву верховенства права. Верховенство права постійно трансформується (є «живим» організмом) під впливом політичних, економічних, глобалізаційних реалій тощо. Водночас є незмінними такі складові верховенства права, як: дотримання прав людини, доступ до правосуддя, рівність перед законом, законність, заборона свавілля.

5. У будь-якій правовій, соціальній, демократичній державі має панувати право. Своєю чергою, керуючись законом, держава повинна регулювати відносин між усіма суб'єктами права. Слідування природно-правовій концепції

верховенства права забезпечить дієву реалізацію дотримання прав і свобод людини у всіх сферах її життєдіяльності. Водночас верховенство права встановлює зв'язки між системою правових норм і системою правових цінностей, що є правовими ідеалами.

6. Кожен народ має свої і національні, і ментальні особливості (звичаї, традиції, побут, вірування), що безумовно впливає і на формування природно-правової концепції верховенства права. Під час реалізації верховенства права потрібно враховувати ментальність і культуру кожного народу. Зокрема, виявами верховенства права в суспільстві є законність і справедливість у юридичній та правозастосовній діяльності. Ці категорії окреслюють межі допустимої поведінки для кожного народу, визначають свободу дій і міру відповідальності, відтак мають регулювальний вплив на систему суспільних відносин.

7. Крізь філософсько-правову парадигму розглянуто генезис феномена права, яке є невід'ємною цінністю людського буття. Зокрема, опираючись на верховенстві права, утверджуються такі цивілізаційні основи світопорядку, як свобода, гідність, справедливість, визнання людини найвищою соціальною цінністю (що закріплено в Основному Законі України).

8. Для філософії права важливо чітко визначати концептуальні поняття та категорії, до яких, зокрема, належить верховенство права. Хоча є чимало підходів науковців до окреслення цього поняття (його пропонують називати і пануванням права, і правовладдям, і верховенством права людини, і правотвором), ми схилиємося до думки, що наразі варто послуговуватися більш усталеним, прописаним у законодавстві України словосполученням «верховенство права».

9. Проаналізувавши наукову літературу, ми обрали близьке до наших поглядів визначення верховенства права, відповідно до якого воно є основною універсальною догмою права; природно-правовою формулою регулювання суспільних відносин і філософсько-правовою формою для правил поведінки, які сформувалися внаслідок їх практичного застосування впродовж тривалого

часу поміж людей та уособлює підсумок культурного, історичного, соціального й природно-правового досвіду.

10. Межі буття, які обґрунтовані, зокрема, природним правом, містяться в теорії верховенства права. Межі, встановлені верховенством права, є ідеальними. Верховенство права є зовнішнім атрибутом природного права. Впродовж життя людина дотримується певних норм (які ґрунтуються також і на верховенстві права) поведінки. Безперечно, поведінка людини (під впливом різних чинників) змінюється впродовж життя і залежить від соціального середовища, політичної ситуації в країні тощо.

11. Ми вважаємо верховенство права соціокультурним феноменом, позаяк воно існує не відокремлено від суспільства загалом та індивіда зокрема. Верховенство права є відповіддю на потребу людини у захисті її прав та свобод, у гарантуванні їй доступу до правосуддя в незалежних судах, недискримінації та рівності перед законом. Реалізуючи верховенство права, потрібно враховувати правову культуру, правовий звичай, ментальність народу.

12. Синергетична інтерпретація верховенства права, яка не може, певною мірою, обійтися без герменевтичного трактування його пізнавальної сутності, дає змогу значно збагатити знання про право, сприяє пошуку відповіді на споконвічно актуальне для юриспруденції питання: «Що таке право?», а водночас і ефективно впливає на підвищення рівня правосвідомості індивіда та соціуму, актуалізує значення верховенства права у регулюванні суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Музика І. В. Сучасні філософські підходи до визначення об'єкта і предмета юридичної науки. *Часопис Київського університету*. 2006. № 3. С. 3–13.
2. Бобровник С. В. Забезпечення верховенства права як умова подолання юридичних конфліктів у контексті трансформації суспільних відносин. *Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин* : монографія. Київ, 2009. С. 99–119.
3. Барабаш О. О. Право людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. 2019. № 1 (41). С. 78–82.
4. Головатий С. Верховенство права : монографія: у 3-х кн. Київ : Видавництво «Фенікс», 2006. Кн 3. Верховенство права: український досвід. С. 1277–1747.
5. Головатий С. «Верховенство права» не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії «Доповідь про правовладдя» («Report on the Rule of Law»), що її ухвалено на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року. *Право України*. 2019. № 11. С. 39–82.
6. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. Вип. 1–2. С. 30–63.
7. Оніщенко Н. Принцип верховенства права та верховенства закону: взаємовиключення чи взаємозумовленість. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 3. С. 3–7.
8. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 127–134.
9. Колодій А. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. С. 42–46.
10. Заєць А. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині. *Право України*. 2013. С. 243–269.

11. Зайчук О. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
12. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. Т. 4. С. 49–55.
13. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т 29. № 3. С. 15–35.
14. Рабінович П., Луців О. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 3–16.
15. Селіванов В. Методологічні засади запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону». *Право України*. 1997. № 6. С. 13.
16. Скакун О. Верховенство права і правова держава: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 841. С. 10–13.
17. Сливка С. Вихід природного права за межі матеріальності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Вип. 2 (26). С. 103–109.
18. Петришин О. Верховенство права як принцип дії права. *Українське право*. 2006. Т. 1. С. 47–51.
19. Плавич В. Становлення і розвиток сучасного права в умовах глобалізації. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 28–35.
20. Шемчушенко Ю. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* Київ : Укр. Енцикл. Т. 2. С. 736.
21. Оніщенко Н. М. Аксіосфера сучасної держави та сприйняття права в суспільстві: проблеми теорії. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 49–53.
22. Братасюк М. Г. Право як моноліт державної влади в контексті сучасного українського розвитку. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 54–59.

23. Кант І. Критика чистого розуму. Переклад І. Бурковського. Київ : Універс, 2000. 506 с.
24. Головка О. М. Філософія права Імануїла Канта про закономірності історико-правового процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна*. Серія «Право». 2019. Вип. 28. С. 26–33.
25. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
26. Альчук М. Філософія і право: Гегель і сучасність. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. С. 82–88.
27. Попович Т. П. Обов'язок згідно вчення Г. В. Ф. Гегеля. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 35–40.
28. Дудченко В. В. Традиції правового розвитку: плюралізм правових вчень. Одеса : Юридична література, 2006. 304 с.
29. Харт Х.Л.А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Серета, 1995. 236 с.
30. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
31. Барабаш О. О. Правові засоби стимулювання позитивної поведінки людини: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 12–16.
32. Красовський К. Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2021. 253 с.
33. Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів : ЛьвДУВС, 2011. 39 с.
34. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : Вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2010. 336 с.

35. Костенко О. Що таке природне право. Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України*. 2021. № 1. С. 115–138.
36. Корнелюк Ю., Кратко Т. Особливості становлення та розвитку англо-американської правової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 4(28). С. 69–76.
37. Герчанівська П. Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
38. Український археографічний щорічник. Київ-Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2004. Вип. 8/9. Т. 11/12. 380 с.
39. Долга О. Д. Співвідношення віри та знання в філософії К. Ясперса: історико-філософський дискурс : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 «Історія філософії». Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2017. 232 с.
40. Філософія права : словник. В. С. Журавський, М. І. Панів та ін. Київ : Ін Юре, 2003. 498 с.
41. Вавженчук С. Я., Биркович О. І. Право як соціокультурне вище: до постановки проблеми. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 3. С. 43–47.
42. Панасюк І. О., Шаповалова Н. П. Право як соціокультурний феномен. *Молодий учений*. 2017. Вип. 3. С. 79–82.
43. Павко А. Право як соціокультурний феномен. *Віче*. 2011. № 13. С. 4–6.
44. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.12 «Філософія права», 2003. 209 с.
45. Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 1. С. 30–36.
46. Кістяківський Богдан. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі» / пер. з рос. Л. Г. Малишевської. Київ : Абрис, 1996. 512 с.
47. Бариська Я. О., Попович Т. П., Когут М. Г. Природно-правова і позитивістська школи права: порівняльний аналіз основних позицій. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: «Право». 2018. Вип. 49. Т. 1. С. 9–14.

48. Костицький В. В. Про теолого-соціологічні елементи в юридичному позитивізмі. 2019. Вип. 4 (31). С. 35.
49. Сливка С. Предмет проблеми філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 810. С. 94–104.
50. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навчальний посібник. Київ : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
51. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2010. 360 с.
52. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
53. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 98–106.
54. Щамбура Д. Неофіційне право : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2021. 219 с.
55. Ковнерова І. Злочин як Unrecht в філософії права Гегеля. *Вісник Донбаського державного педагогічного університету*, 2021. С. 419–422.
56. Чувакова Г. М. Погляд на неправу. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 27–31.
57. Лясковець О. В. Позитивістська методологія дослідження права у працях М. І. Палієнка та Ф. В. Тарановського. *Право і суспільство*. 2013. № 5. С. 22–25.
58. Луцький А. І. Позитивістська інтерпретація правової ідеології та межі її застосування в сучасній Україні. *Науково-інформаційний вісник*. 2014. № 9. С. 26–31.
59. Чепульченко Т. О. Феномен права в умовах демократичного розвитку суспільства. *Вісник Національного технічного університету України. Серія: Політологія. Соціологія. Право*. 2009. Вип. 3. С. 166–172.

60. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи, рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
61. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.
62. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / авт. укрпер. Ю. І. Ковалів. Київ : ВУ «Академія», 2007. Т. 1. 608 с.
63. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3: К. – М. 92 с.
64. Ноздрін О. До визначення понятійно-категоріального апарату у загальній теорії права і держави. *Юридичний вісник*. 2010. С. 17–23.
65. Костицький В. Право як цілісність. *Право України*. 2002. № 2. С. 8–9.
66. Бобровник С. В. Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 66–73.
67. Головатий С. Концептуальні витоки «верховенства права» у філософській спадщині античних мислителів. *Українське право*. 2001. № 1. С. 17–47.
68. Сливка С. С. Юридична деонтологія: підручник. вид. 3-тє, перер і доп. Київ : Атіка, 2010. 296 с.
69. Малишев Б. В. Принципи панування права (the rule of law) у праці Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права». *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 118–123.
70. Сливка С. Правнича деонтологія (функція забезпечення панування права). Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемчушенко. Київ : Концерн «Видавничий дім «ІнЮре», 2003. Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. 1232 с.
71. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
72. Білозьоров Є. В. Джерела права в державах континентального і загального права: проблеми їх детермінації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Економіка і право. 2013. Вип. 22. С. 120–127.

73. Федіна Н. В., Повалена М. В. Дотримання принципу верховенства права, як важливої складової захисту прав людини, при застосуванні правових норм органами державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Ужгород, 2023. С. 58–63.

74. Скрипник О. Правова держава в Україні: теоретична модель і практичні реалізації на сучасному етапі. *Право України*. 2010. № 7. С. 4–11.

75. Братасюк М. Г. Принципи верховенства права в контексті методологічного потенціалу сучасного українського правознавства. *Філософські, методологічні, соціологічні та психологічні проблеми права: матер. 4-ої Міжнар. наук-теор. конф. (м. Чернівці, 28–29 травня 2011 р.)*. Чернівці : ЗНУ, 2011. 816 с.

76. Кучук А. М. Верховенство права як аксіологічна складова національної системи права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 562–565.

77. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–24.

78. Шемчушенко Ю. С. Теоретичні та практичні проблеми розвитку правової системи України. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 3. С. 3–6.

79. Вісник Конституційного Суду України. 2004. № 5. С. 39–43.

80. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.

81. Головатий С. Верховенство права, або ж правовведення; вкотре про доктринальні масивні вітчизняної науки. *Право України*. 2010. № 4. С. 206–219.

82. Братасюк М. Г. Принцип верховенства права як конституційна засада правового розвитку сучасної України. *Право та державне управління*. 2018. № 4(33). С. 23–26.

83. Принципи верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія: у 2-х кн. – Кн. 1: Верховенство права як принцип правової

системи: проблеми теорії / за ред. Ю. С. Шемшученко; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2008. 344 с.

84. Головатий С. Верховенство права : монографія: У трьох книгах. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2: Від доктрини – до принципу. С. 1169–1221.

85. Костицький М. В. Філософські питання верховенства права. *Академічні питання* (м. Київ, 6 червня 2007 р.). 2007. Вип. 6. 300 с.

86. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Т. Барабаш та ін. 2-ге вид., перероб і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

87. Бігун В. С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ : Інтерсервіс, 2020. 200 с.

88. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15–35.

89. Теорія держави і права : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

90. Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

91. Кельман М. Методологія правознавства як світ організованих форм мислення та діяльності дослідника. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2017. С. 61–68.

92. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія та суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.

93. Ященко В. А., Балинська О. М. Методологічна парадигма сучасної правової науки в Україні. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 4 (10). С. 12–20.

94. Литвинов О. М. Право, культура і правова реальність: критичне раціональне мислення (критичний раціоналізм) як умова виживання суспільств у сучасному світі. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2018. № 1 (3). С. 18–31.

95. Хряпченко В. П. Галузі в системі українського права: правове моделювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11. Одеса, 2018. 23 с.

96. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
97. Ткач М. Синергізм взаємодії культурфілософських аспектів постнекласичного знання у змісті вищої мистецької освіти. *Український педагогічний журнал*. 2023. № (4). 67–78.
98. Осипова Н. Вчення М. Ковалевського про особисті права людини (до 150-річчя від дня народження). *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2001. № 4(27). С. 164–174.
99. Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 217–224.
100. Петришин О. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 15–29.
101. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 264 с.
102. Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 343–351.
103. Гегель Г. Філософія права / пер. з нім. 1990. 524 с.
104. Ярунів М. І. Аксіологічно-нормативна парадигма свободи волі людини : дисертація канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2018. 191 с.
105. Сидоренко О. М. Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф.крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв : Іліон, 2016. С. 405–420.
106. Кучук А. Основи теорії правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
107. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. Яковлева. Харків, 2019. 288 с.

108. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / відпов. ред. Ю. С. Шемчушенко. Київ : ТОВ «Видавництво юридична думка», 2008. 320 с.

109. Пилипишин П. Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції у філософії права Іммануїла Канта. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 15–21.

110. Кант І. Лекції з етики. Харків : Право, 2000. С. 38–222.

111. Кант І. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / переклад з німецької В. Терлецького. Київ : ППС-2002, 2005. 178 с.

112. Малахов В. Етика: курс лекцій : навч. посібник. 6-те вид. Київ : Либідь, 2006. 382 с.

113. Дворкін Роналд М. Модель правових норм. *Філософія права* / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Терещук. Київ : Основи, 2007. 1256 с.

114. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

115. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

116. Тіщенко Ю. В. Правовий міф і правова міфотворчість як атрибути сучасного суспільства : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 18 с.

117. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2010. 360 с.

118. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, ННТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

119. Філософія права : підручник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. Харків : Право, 2005. 384 с.

120. Камінська Н., Ковальов А. Антропологічний вимір досліджень прав і свобод засуджених. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19). С. 8–13.

121. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 35 с.

122. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 32–44.

123. Чурсінова О. Наука і техніка у структурі та динаміці ноосфери за В. І. Вернадським: методологічні аспекти. *Видавництво Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. Вип. 4. С. 51–58.

124. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» («Agenda 21») / пер. з англ. ВТО «Україна: Порядок денний на ХХІ століття». Київ : Інтелсфера, 2000. 360 с.

125. Віденська декларація і програма дій. Кур'єр ЮНЕСКО.1994. Травень. С. 36–43.

126. Доктрина і догма права. URL: <http://www.kursach.com/biblio/0010019/501.htm>

127. Бобровник С. В. Догма права. *Енциклопедія сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20488>

128. Бобровник С. В. Догма права. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемчушенко (голова ред. кол.) та ін.* Київ : «Укр. енцикл». Т. «Д-Й». 1999. 744 с.

129. Козловський А. Праворозуміння: буття-в-собі, буття-для-себе, буття-для-іншого (досвід феноменологічного аналізу). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 84–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2012_2_10

130. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

131. Дворкін Роланд. Цілість права. *Філософія права* : онтологія; за ред. Д. Фейнберга і Д. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основа, 2007. С. 183–205.
132. Дудченко В. В. До питання про правовий стиль. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 195–201.
133. Жалінський А. Е. Морально-правове мислення : монографія. Х. : Право, 1989. 189 с.
134. Плавич В. Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Право. 2012. Т. 17. Вип. 7. С. 7–19.
135. Рабінович П. Чи можлива універсальна теорія права як спільна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права? (Запрошення до дискусії). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 245–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2012_2_23с. 246
136. Цимбалюк М. М. Буттєвість права та онтологія правомислення. *Держава і право*. 2011. Вип. 54. С. 10–14.
137. Орлов Ю. Ю., Джужа О. М., Орлова О. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 75–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2014_1_10
138. Рабінович П. Основи загальної теорії права та господарства : навч. посіб. Харків : Консум, 2005. 319 с.
139. Циганюк Ю. В. Синергетика системи кримінального процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 21. С. 212–215.
140. Новий словник іншомовних слів. Київ : Арій, 2008. 672 с.
141. Корунчак Л. А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 58–61.
142. Кривцова І. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 233 с.
143. Кривцова І. С. Дія випадковості в правовій реальності: синергетичний погляд. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 34. С. 105–110.

144. Кривцова І. С. Динаміка змісту деяких понятійно-термінологічних конструкцій історико-правової науки в контексті синергетики. *Актуальні цілі держави і права*. 2009. Вип. 48. С. 39–45.
145. Кривцова І. С. Можливості співробітництва германевтичного та синергетичного підходів у питанні правових явищ. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 79–83.
146. Маїк І. С. Синергетичний підхід у порівняльному правознавстві : автореф. дис. кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 19 с. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/20240>
147. Якімцов В. В. Міждисциплінарність синергетики. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Економічні науки. 2015. Вип. 11(4). С. 97–101.
148. Кучуровський М. О. Функціональність синергетики. *Філософські науки* : збірник наукових праць (м. Суми, 4–5 липня 2003). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. 264 с.
149. Шишкін В. В. Синергетичний підхід у теорії права. Х. : Право, 2007. 18 с.
150. Кремінь В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.
151. Огороков В. Б. Синергетика – нова світоглядна парадигма : посібник. Дніпропетровськ : РВВДНУ, 2004. 32 с.
152. Сугаков В. Й. Основи синергетики : монографія. Київ : Обереги, 2001. 286 с.
153. Наумкіна О. А. Синергетика і проблеми коеволюції. *Філософські науки* : зб. наукових праць. Суми : СУМДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. С. 221–230.
154. Наумкіна О. Синергетичне розуміння еволюції природи. *Синергетичне світобачення: наукові і педагогічні аспекти* : монографія. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. С. 66–92.
155. Шавель С. А. Інтерпретація понять. Соціологія : енциклопедія : в 2-х томах. 2003. 1312 с.

156. Князева Є. Саморефлексивна синергетика. *Питання філософії*. 2001. № 10. С. 99–113.
157. Сливка С. С. Об'єкт і предмет філософії права. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI–VII. С. 42–48.
158. Сальников В. П. та ін. Філософія права : короткий словник. Харків, 2000. 400 с.
159. Кизима В. Субстанція. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 614.
160. Луцький Р. П. Позитивне право як спосіб осмислення правової реальності. *Науково-інформаційний вісник*. Серія: Право. 2011. № 4. С. 55–59.
161. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 38–41.
162. Сливка С. С., Романова А. С. Філософія права. Львів: Інститут права та психології НУ «Львівська політехніка», 2011. 97 с. URL: https://pidru4niki.com/1280052856533/pravo/aksiologiya_akmeologiya_natsionalnogo_duhu_pozitivnogo_prava
163. Європейське право: право Європейського Союзу : підручник : у трьох кн. / за заг. ред. В. І. Муравйова. Київ : Ін Юре, 2015. URL: <https://rd.ua/storage/lessons/512/61%D0%84%>
164. Грищук О. В. Окремі філософсько-правові аспекти взаємозв'язку людської гідності і природного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. С. 19–26.
165. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
166. Грищук О. В. Гідність людини: юридичні аспекти. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2002. Вип. 37. С. 14–20.
167. Kant I. Logik. Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Bd. IX. Berlin : Druck und Verlag von G. Reimer, 1923. S. 1–150.

168. Баран А. В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2018. 199 с.
169. Політологічний енциклопедичний словник. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
170. Кант І. Основа метафізики звичаїв. 1965. Т. 4. С. 219–310.
171. Кант І. Критика практичного розуму. Переклад з німецької : Ігоря Бурковського. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
172. Кант І. Критика сили судження / пер. В. Терлецького. Київ : Темпора, 2022. 906 с.
173. Радбрух Г. Людина у праві. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. С. 71–82.
174. Шемчушенко Ю. С. Правова держава // Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Юридична думка, 2012. 1020 с.
175. Баран А. Поняття та зміст природних меж позитивного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 31–39.
176. Максимов С. Антропологічні передумови правової теорії: досвід класичної філософії права. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2002. Вип. 37. С. 64–69.
177. Філософія права : підручник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. Харків : Право, 2005. 384 с.
178. Романова А. С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсубельний виміри : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2016. 40 с.
179. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2017. 215 с.
180. Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М. Правова система. *Великий енциклопедичний юридичний словник*. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2012. 713 с.

181. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко П. П. Андрушко, Т. П. Бозова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге видання; стереотипне. Київ : Либідь, 2004. 320 с.
182. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX–XX століттях : монографія. Київ : Логос, 2011. 294 с.
183. Теорія держави і права : посібник / В. Д. Лукарянов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова; за заг. ред. О. В. Петришина. 2-ге видання доповнене і змінене. Харків : Право, 2013. 208 с.
184. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 7. С. 3–15.
185. Снегірьов І. О. Загальнонаукові основи нелінійного світорозуміння. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1 (11). С. 92–108.
186. Мельник Н. В. Особливості дослідження теорії самоорганізації: синергетичний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 430–439.
187. Кремінь В. Г., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. Філософія управління : підручник. Київ : Знання України, 2007. 360 с.
188. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст-людиноцентризму : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.
189. Haken H. *The Science of Structure: Synergetics*, Van Nostrand Reinhold, 1981.
190. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи: критерії структурування, етапи (питання теорії та історії). *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 10–15.
191. Шейко В. Синергетичні аспекти динаміки соціокультурних процесів в умовах глобалізації. *Культурологічна думка : щорічник наук. пр.* Київ, 2013. № 6. С. 17–26.
192. Цикин В. А. Синергетика як постнеокласична трансформація наукового знання. *Філософські науки : зб. наук пр.* (за матеріалами Всеукр. наук. конф. «Філософські проблеми синергетики: постнеокласична трансформація наукового

знання» (м. Суми, 4–5 липня 2003 р.). Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. С. 18–25.

193. Мороз С. П. Статус суб'єкта права як складова правової системи у контексті співвідношення правового і соціального аспектів держави. *Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. наук. праць (м. Дніпропетровськ, 2012) / уклад.: О. М. Куракін, А. М. Кучук. Дніпропетровськ : Грані, 2012. С. 20–24.

194. Смазнова І. С. Необхідність і випадковість в дослідженні елементів правової системи (синергетичний ефект). *Правове життя сучасної країни: матер. Між нар. наук. конф. проф.-вкл. складу* (м. Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). Т. 1. Відп. за випуск проф. В. М. Дрьомін / Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. 528 с.

195. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* / ред. кол. В. Я. Тацій (голова ред. колегії). Харків : Право, 2008. Т. 1. 400 с.

196. Маслоу А. Нові межі людської природи / переклад. з англ. Т. Л. Балл, А. П. Пегребського, 1999. 424 с.

197. Князева Е. Н., Курдюнов С. Л. Основи синергетики. Синергетичний світогляд, 2010. 236 с.

198. Крижановський А. Ф. Правовий порядок як система, образ і структура : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 11–12 квітня 2012 р.). / відп. за випуск В. М. Дрьомін / Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. Т. 1. С. 44–45.

199. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Н. С. Шемчушенко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юридична думка, 2012. 1020 с.

200. Філософія : навч. посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Недольний, В. П. Андрущенко та ін. ; за ред. І. Ф. Недольного. 5-те вид., випр. і доп. Київ : ВІ. НАР, 2005. 455 с.

201. Добронравова І. С. Синергетика: становлення нелінійного мислення. Київ : Либідь, 1990. 152 с.

202. Владленова І. Симетрія в сучасних фізичних теоріях: філософський аспект. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 146–156.
203. Марченко О. В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2012. 350 с.
204. Гуйван П. Генезис світоглядного сприйняття часу: філософсько-юридичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 391–396.
205. Радутний О. Е. Напрямок часу у системі права. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 22–32.
206. Романова А. Природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. Вип. 5. С. 26–31.
207. Валлерстайн І. Реалії відкритого простору-часу: до розуміння нашої історичної системи. URL: <http://ur.co.ua/35/363-4-realii-otkrytogo-prostranstva-vremeni-k-ponimaniyu-nasheiy-istoricheskoiy-sistemy.html>.
208. Дюркгейм Е. Соціологія і теорія пізнання. № 2. С. 27–67.
209. Людина і світ : навч. посіб. / В. Ю. Вілків, В. М. Ніколаєвський, В. В. Омельченко, О. І. Салтовський / за ред. В. М. Ніколаєвського. 3-тє вид., доп. і перер. Харків : ХНУУ імені В. Н. Каразіна, 2004. 464 с.
210. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.
211. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
212. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
213. Верховенство права : Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року).
214. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. Київ : Атіка, 2005. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.
215. Особистість у вирі планетарного світу : монографія. Кн. 2. Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за наук.

ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Ю. В. Бех (заст. голови) та ін.
Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 547 с.

216. Супрун Н. Вчення В. Вернадського про ноосферу в контексті теорії сталого розвитку. *С. Подолінський, В. Вернадський, М. Руденко – подвижники природничих засад економічного мислення і господарювання* : матеріали круглого столу. Київ : КНЕУ, 2020. С. 52–56.

217. Ліщитович Л. І. Ноосфера : наукова монографія про наше майбутнє. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 308 с.

218. Краузе Т. М. Світогляд. Витоки знання і діалектика свідомості. Харків : ТАЛ «Слобожанщина», 2005. 536 с.

219. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 16–20.

220. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен : монографія. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 480 с.

221. Міжнародна поліцейська енциклопедія. Київ : ІнЮре, 2003. Т. 1. 1232 с.

222. Корж Г. В., Васильченко Р. В. Світоглядна культура: традиції та сучасність : монографія. Мін-во освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків : ФОП Панов А. М., 2020. 212 с.

223. Вальдштейн М. «Новий поворот... що він нам несе?»: Про антропологізм у гуманітарних науках. *Новий літературний огляд*. 2012. № 1. С. 58–65.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,

у яких опубліковані основні наукові результати відповідно до постанови

Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44:

1. Панченко О. О. Верховенство права як національний феномен правосвідомості народу. *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 3 (28). С. 58–67.
2. Панченко О. О. Верховенство права в симетрії світопорядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 550–552.
3. Панченко О. О. Кантівські погляди на право та мораль як складові верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 426–429.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Панченко О. О. Сутність феномена верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск), В. Д. Яремчук (укладач). Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2019. С. 196–199.
2. Панченко О. О. Міжнародне розуміння поняття верховенство (панування) права (rule of law). *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 7–8 лютого 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 18–21.
3. Панченко О. О. Аксіологічний аспект верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VI Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 10 грудня 2020 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск),

В. Д. Яремчук (укладач). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2020. С. 89–92.

4. Панченко О. О. Природно-правові аспекти змісту верховенства права. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали V Міжнародної науково-практичної on-line конференції (м. Суми, 20–21 травня 2021 р.) / редколегія : проф. А. М. Куліш, О. М. Резнік, В. В. Миргород-Карпова, А. В. Стеблянко. Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 90–92.

5. Панченко О. О. Міжнародні й національні акти з питань гендерної рівності. *Правові гарантії гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України* : матеріали круглого столу (м. Львів, 17 червня 2021 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2021. С. 65–67.

6. Панченко О. О. Онтологічна природа правової реальності. *TOPICAL ISSUES OF MODERN SCIENCE, SOCIETY AND EDUCATION. The 2nd International scientific and practical conference – Topical issues of modern science, society and education* (September 5–7, 2021). Kharkiv, Ukraine. 2021. Pp. 619–622. URL: <http://sci-conf.com.ua>

7. Панченко О. О. Забезпечення верховенства права в Україні та США: порівняльна характеристика. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 року). Тернопіль, 2021. Вип. 35. С. 4–8.

8. Панченко О. О. Реалізація верховенства права в приватно-сімейних відносинах. *Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення* : збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 29 жовтня 2021 року) / В. О. Кучер (упорядник). Львів : ЛьвДУВС, 2021. С. 106–108.

9. Панченко О. О. Сутність верховенства права для України в контексті євроінтеграції. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи* : матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 19 листопада 2021 р.). Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2021. С. 112–115.

10. Панченко О. О. Філософсько-правова природа походження верховенства права США. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 03 грудня 2021 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 123–126.

11. Панченко О. О. Природно-правові складові верховенства права в українському законодавстві. *Науковий форум «Права людини та гендерна рівність під час воєнних дій на території України»* (м. Львів, 17 червня 2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 40–44.

12. Панченко О. О. Значення верховенства права в умовах воєнного стану. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : збірник тез доповідей учасників VIII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 08 грудня 2022 р.). Упорядники : Д. Є. Забзалюк, В. О. Кучер. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 153–156.

13. Панченко О. О. Верховенство права як чинник подолання правового нігілізму під час воєнної агресії. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : матеріали круглого столу (м. Львів, 23 лютого 2023 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 174–177.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного університету
внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, професор
полковник поліції

Тарас СОЗАНСЬКИЙ

2023

АКТ16.06 2023

Львів

№ 62

**Про впровадження результатів дисертації
Панченко Олени Олександрівни на тему
«Верховенство права як соціокультурний
феномен» в освітній процес ЛьвДУВС**

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу забезпечення якості освіти та методичної роботи кандидата юридичних наук, доцента Руслана СТРОЦЬКОГО;
- начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук майора поліції Людмили ПАВЛИК;
- декана факультету № 1 ПФПНП кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Руслана ШЕХАВЦОВА;
- завідувача кафедри теорії права, конституційного та приватного права факультету № 1 ПФПНП кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Віталія КУЧЕРА;
- директора загальної бібліотеки Ірини КРАВЕЦЬ.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 березня 2021 року № 100 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – Право, аспірантки Львівського державного університету внутрішніх справ Панченко Олени Олександрівни за темою «Верховенство права як соціокультурний феномен».

Проаналізовано основні результати дослідження Панченко О.О., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Панченко О. О. Верховенство права як національний феномен правосвідомості народу. *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 3 (28). С. 58-67.

2. Панченко О. О. Верховенство права в симетрії світопорядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 550-552.

3. Панченко О. О. Кантівські погляди на право та мораль як складові верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 426-429.

4. Панченко О. О. Сутність феномена верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск), В. Д. Яремчук (укладач). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2019. С. 196-199.

5. Панченко О. О. Міжнародне розуміння поняття верховенство (панування) права (rule of law). *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 7-8 лютого 2020 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 18-21.

6. Панченко О. О. Аксіологічний аспект верховенства права. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VI-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 10 грудня 2020 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск), В. Д. Яремчук (укладач). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2020. С. 89-92.

7. Панченко О. О. Природно-правові аспекти змісту верховенства права. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали V Міжнародної науково-практичної on-line конференції (м. Суми, 20-21 травня 2021 р.) / редколегія : проф. А. М. Куліш, О. М. Рєзнік, В. В. Миргород-Карпова, А. В. Стебляк. Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 90-92.

8. Панченко О. О. Міжнародні й національні акти з питань гендерної рівності. *Правові гарантії гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України*: матеріали круглого столу (м. Львів, 17 червня 2021 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 65-67.

9. Панченко О. О. Онтологічна природа правової реальності. *TOPICAL ISSUES OF MODERN SCIENCE, SOCIETY AND EDUCATION. The 2nd International scientific and practical conference - Topical issues of modern science, society and education (September 5-7, 2021) SPC - Sciconf.com.ua, Kharkiv, Ukraine. 2021. Pp. 619-622. URL: <http://sci-conf.com.ua>*

10. Панченко О. О. Забезпечення верховенства права в Україні та США: порівняльна характеристика. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 року). Тернопіль, 2021. Вип. 35. С. 4-8.

11. Панченко О. О. Реалізація верховенства права в приватно-сімейних відносинах. *Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення*: збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 29 жовтня 2021 року) / В. О. Кучер (упорядник). Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 106-108.

12. Панченко О. О. Сутність верховенства права для України в контексті євроінтеграції. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали учасників заочної науково-

практичної конференції (м. Львів, 19 листопада 2021 р.). Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2021. С. 112-115.

13. Панченко О. О. Філософсько-правова природа походження верховенства права США. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 03 грудня 2021 р.) / Д. Є. Забзалюк (відповідальний за випуск). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 123-126.

14. Панченко О. О. Природно-правові складові верховенства права в українському законодавстві. *Науковий форум «Права людини та гендерна рівність під час воєнних дій на території України»* (м. Львів, 17 червня 2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 40-44.

15. Панченко О. О. Значення верховенства права в умовах воєнного стану. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників VIII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 08 грудня 2022 р.). Упорядники: Д. Є. Забзалюк, В. О. Кучер. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 153-156.

16. Панченко О. О. Верховенство права як чинник подолання правового нігілізму під час воєнної агресії. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки*: матеріали круглого столу (м. Львів, 23 лютого 2023 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 174-177.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що наукові праці Панченко О.О. містять науково обгрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Теорія держави та права», «Методологія сучасного правознавства», «Актуальні проблеми філософії права», «Конституційне право», «Право Європейського Союзу», «Юридична компаративістика», а також рекомендувати до вивчення під час самостійної підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» та «магістр».

Члени комісії:

Людмила ПАВЛИК

Руслан СТРОЦЬКИЙ

Руслан ШЕХАВЦОВ

Віталій КУЧЕР

Ірина КРАВЕЦЬ